

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредицата
„БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“ излиза
благодарение на любезното
спомоществователство на

МИНИСТЕРСТВО
НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА
и
НАЦИОНАЛЕН ДВОРЕЦ
НА КУЛТУРАТА

1000 екземпляра от всяко заглавие
са предназначени
за библиотеките в България.

Изданието
е спечелило
конкурс на
Националния
център за
книгата

ИЗДАНИЕТО Е ОДОБРЕНО
И ПРЕПОРЪЧАНО ОТ МОН

ИВАН Д. ШИШМАНОВ

ОТ ПАИСИЙ ДО РАКОВСКИ

Поредицата „Българска класика“
е под общата редакция
на ИВАН ГРАНИТСКИ
и ПАНКО АНЧЕВ

Дан.!

1-2

Издателство
•ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ•
София, 2004

C225154

886.7.09(092)+82.015(497.2)(092)+

886.7.09

+92(497.2)

П 1170

ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ
2012

2006001390

НБ "Пенчо Славейков"
Варна№ 1390 2006
91

На корицата: Акварел на Феликс Каниц
и Послание към българския народ за въстание
от Г. С. Раковски (1. VIII. 1862 г.) – факсимиле

- © Панко Анчев, съставителство, 2004
- © Петър Добрев, художник, 2004
- © Издателство „Захарий Стоянов“, 2004
- ISBN 954-739-514-9

ПСИХОСОЦИОЛОГИЧНИЯТ МЕТОД В ЛИТЕРАТУРНАТА ИСТОРИЯ

(НУЖДА ОТ ЕДНА НАУКА:
ЛИТЕРАТУРНА СОЦИОЛОГИЯ)

I

Историята на литературата е сравнително млада научна дисциплина. Също като историята, от която е част, и тя не борава с тъй наречени вечни или железни закони в смисъл на природни закони (антиномията между свободна воля и необходимост е и ще остане завинаги критерият на психичната и следователно и на историческата причинност), ала при всичко това тя е наука и даже в по-висока мяра от общата история.

Защото ако достоверността е висшата цел на всяка история – литературната история, измежду всички исторически науки, може с най-голямо право да се похвали в пълния смисъл на думата с историческа достоверност.¹

Литературната история има работа именно не със събития и с произшествия (Geschehnisse) или с чисто легендарни традиции, като общата история, а с конкретни паметници (писани и устни), които могат да се изучават, също като предметите на природните науки, отчасти с методите на тях, последните, при това и авторите на литературните произведения.

¹ Вж. Edèlestand du Mèril в пролегомените към скандинавската поезия, 1863.

ния са по-достъпни за изследване от факторите на историческите събития.

Второ: литературната история е много по-малко от политическата, социалната или културната история принудена да прибегва до хипотези за обяснение на явленията от своята област.

И още едно предимство: докато въпросът за ролята на личността в историята е въпрос спорен, абсурдно е за литературната история да се съмнява в участието на великата или малката личност в нейното собствено творение. Авторът на Гьотевия „Фауст“ е Гьоте. Лютер обаче не е автор на реформацията, която щеше да се извърши вероятно и без него от другото, ако и не със същия характер, темп и колорит и в същия момент.¹

Даже там, гдето може да възникне основателен или неоснователен спор за една личност, като във въпроса за авторството на Шекспировите драми, все пак се търси кой друг ги е писал (Бекон или Роджер Мянерс, лорд Рътленд или граф Дерби или други някой). Модерната литературно-историческа критика отрича гнес безличното (колективното) творчество даже в народната поезия, в която романтиката търсеше едно време произведения на тъй наречения народен дух (Volksgeist).

И все пак, при всичката по-голяма солидност на материалите, с които разполага, литературната история, и особено сравнителната литературна история, е млада наука.

¹ Петку Каравелову се приписват думите, че преврата на 6-и септември можели да го извършат и пловдивските хамали, ако били излезли с лозунга за съединението.

Това е, естествено, парадокс. Но всеки разбира какво мисли Каравелов, който иначе никога не е отрицавал значението на личността в историята.

Залудо ще търсим нещо подобно на литературна история у *класическите* народи.

Отделни, понякога ценни биографични и библиографични бележки съдържат много от съчиненията на гръцките и римските историографи и други род писатели, но тия бележки не са органично свързани и не се подчиняват на изискванията на един научен метод.

Още по-малко може да се очаква някаква литературна история от древните *източни* народи. Вярвайки в божествения произход на свещените книги, те можеха да имат най-много един вид *литературна митология*, но не и литературна критика. Свещени текстове не се критикуват, а се приемат безпрекословно.

Също и първобитното, и средновековното *християнство* не създаде (отчасти по същите причини, както древните източни народи) една литературна история. Тук се прибави след свети Августина и особено след Бернарда от Клерво убеждението, че интересът за художествените литературни ценности и ламтежът за литературна слава са пагубни за душата на бъдния обитател на божие царство (Civitas Dei).

Трябваше да настъпи тепърва Ренесансът и се освободи личността от оковите на хилядите средновековни условности, за да се развие отново и вкусът за художествените творения и въобще за всички тъй наречени *res literaria*, а заедно с това и литературната критика – основата на всяка литературна история.¹

Не е чудно затова, че и самият термин „литературна история“ дамува едва от края на възраждането на науките и изкуствата. Доколкото мога да прос-

¹ Вж. статията ми „Опити за обяснение на литературните явления с особен оглед към образователния фактор“ в *Училищен преглед*, г. X (1905), кн. 8, 798–809.

лежя, той се среща за пръв път в известния философско-методологичен трактат на Бекон *Веруламски*,¹ *Instauratio magna scientiarum* и по-специално в първата му част *De dignitate et augmentis scientiarum*.²

Новата наука „История на писмеността“ (*historia literarum*), която Бекон схваща още в най-широк смисъл като история на всички писани паметници, научни и художествени, е, според него, само част от гражданската история. Тая се разделя на: а) свещена или черковна история, б) гражданска история в същински смисъл и в) история на книжнината и изкуствата. Бекон начева с последната, защото вече имаме първите два вида. „Ние мислим, че трябва да я поставим между тия дисциплини, които има още да се създадат.“ Според Бекон няма никакво съмнение, че ако всемирната история би се лишавала от тая част (т.е. от литературната история), тя би приличала на статуята на Полифема, загубил окото си. Частта, която би липсвала в лицето му, би могла най-добре да покаже гения

¹ За жалост още нямаме една история на литературната история. (Даже въпросът, който засягам тук, още не е изследван.) Бекон е не само първият, който създаде термина „литературна история“ и начерта плана на една нова, несъществуваща дотогава, но желателна и извънредно важна историческа наука, а и първият неин теоретик. Първият обаче, който съчини една, макар и примитивна литературна история, повече един вид библиографски каталог, бе немецът Ламбек (*Larobecius*), автор на едно много четено на времето съчинение „*Prodromus historiae literariae*“, излязло в Хамбург в 1659 г., цял век след Бекон. Но каква разлика между гениалния план на великия философ и научния библиографски опит на немския полухистор!

² Всички части са шест: 1) *De dignitate et augmentis scientiarum*, 2) *Novum organon*, 3) *Phenomena universi*, 4) *Scala intellectus*, 5) *Prodromi*, 6) *Philosophia secunda*.

и характера му.¹ Като указва по-нататък, че сурови материали за една история на писмеността не липсват у известни гревни ретори, философи, учени, юрисконсулти и пр., Бекон забелязва, че „ако говоря за една пълна и универсална *historia literarum*, такава до днес не е била публикувана. Това го казваме смело.“ Затова той смята, че е необходимо да покаже и предмета на такава една желателна литературна история. „Колкото за предмета (на историята на писмеността), трябва само да се разровят архивите на всички векове и да се потърси кои науки и изкуства (разбирай и литература) са цъфтели в света и пр... в кои епохи и кои страни са били повече или по-малко култивирани; трябва да се отбележи с най-голяма подробност тяхната гревност, техният прогрес, тяхното шествие и разпространение по разните световни части, защото и науките (разбирай и изкуствата) се преселяват като народите; нещо повече, трябва да се покаже техният упадък и в кое време са били забравени и кога са се възродили; да се определи при всяко изкуство при какъв случай е изнамерено, да се каже какви правила и какъв ред са съблюдавани при тяхното по-нататъшно предаване, какви методи и какви планове са били измислени за тяхната обработка и упражнения... да се покажат най-главните автори и най-добрите съчинения от всеки вид, школите, образователните заведения, колежите, ордените, с една дума всичко, което се отнася до състоянието на книжнината.“

Домук Бекон говори за обема и границите на но-

¹ *Atque certe historia mundi, si hac parte fuerit destituta, non absimillis censeri possit statuae Polyphemi, eruto oculo; cum ea pars imaginis desit, quae ingenium et indolem personae maxime referat.*

вата научна дисциплина. По-нататък той иска историята на книжнината да не се ограничава само с изложение на литературните явления, а и да *вникне дълбоко в разнообразните причини на тия явления*: „Преди всичко ние искаме (и това съставя именно красотата или тъй да кажем душата на такава една история), щото със събитията винаги да се свързват и причините, т.е. да се определя естеството на тия страни и народи, които са проявявали повече или по-малко способност за науките (разбирай и изкуствата); съображенията и приключенията, които им са благоприятствали или вредили; фанатизмът или религиозната ревност, които са се вмесвали; примките, които им са поставяли законите, или улесненията, които им са давали; най-сетне силата и енергията, която са употребили известни лица за напредъка на книжнината и други подобни неща.“ След като определя така и вътрешната задача на литературната история, Бекон се обръща към *метода на литературно-историческите изследвания* и решително отхвърля всяка субективна критика: „Ние желаем всички тия неща да се разглеждат не както правят критиците, които губят времето си с похвали и упори, а да се излагат напълно исторически и да не се примесват присъди освен с предпазливост.“

По-нататък Бекон показва и начина как трябва да се съчини желаната от него *historia literarum*, именно „главно трябва да се съблюдава не само да се извлекат материалите и подробностите от историците и критиците, а нещо повече, като следваме от век във век или като вземаме по-малки периоди и вървим все по хронологически ред (дори до най-отдалечената древност), трябва да прегледаме най-важните книги, които са били писани във всяка епоха, така щото, не искам да кажа, след като ги прочетем веднъж и дважд, а

поне след като ги прелистим, да се запознаем с техния предмет, стила и метода им, та да можем като с един вид чародейна сила да възпроизведем литературния гений на всяка епоха“.

Беконвата тъй широка и вярна схватка на задачата, която би трябвало да си поставя и днес всяка научна литературна история, поражда толкова повече, че Бекон не бе имал никакви предшественици теоретици, които поне със своите грешки да му покажат пътя и му улеснят задачата.

С пълно право може се каза прочее, че още в XVI век, в епохата на Шекспира, Бекон не бе далеч от туй, което съществува днес само като идеал: от една *философия на литературната история*.

Ето защо толкова по-странно е, че първите по-сериозни опити да се преобрази литературната история от проста библиография или биографична номенклатура, каквато беше доскоро, в историческо изложение и обяснение на развоя на човешкия дух, доколкото той се проявява в произведенията на литературното творчество, датуват едва от края на XVIII и началото на XIX век,¹ когато и политическата история напусна избития коловоз, що водеше само към едно чисто хронологично изложение на събитията без оглед на дълбоката им и сложна причинност.

Обаче общият напредък в толкова други науки, духовни и естествени, които постепенно се издигнаха от описателни науки в обяснителни, не можеше естествено да не се отрази най-сетне и върху развоя на литературната история.

Както покрай зоологията и зоотомията възникна сравнителната анатомия, покрай ботаниката — об-

¹ Вж. първите опити у Волтера, Мад. де Стал, Розенкранц и др.

щата морфология на растенията, покрай минералогията — геогнозията, покрай науката за отделните езици — сравнителното езикознание, тъй покрай чисто описателната литературна история се въздигнаха постепенно генетичната и сравнителната история на литературата, които си поставиха за цел не само да описват литературните феномени, а и да ги обясняват.

Тръгнала веднъж, ако и близо три века след Бекон, да гири по-дълбоките причини на литературните явления, техните извори, тяхната еволюция, науката, естествено, няма да се спре. Защото и в нея първите стъпки са винаги най-мъчните и най-решителните.

Известни са епохалните трудове на Тена. Със своята знаменита теория за влиянието на трите първични фактора: расата, средата и историческия момент върху развоя на националните литератури и литературата въобще, той създаде цяла школа в критиката и историята на литературата, схваната като естествена история на духовете (*histoire naturelle des esprits*), като психология на народите. Теновите теории бидоха значително развити, допълнени, изменени и отчасти отхвърлени от Хенекен, Брюнетиер, Гюйо, Лакомб, Ренар, Вец, Тен-Бринк, Елстери много други.

Направиха се известни опити да се обяснят литературните произведения и епохи от по-широкото гледище на еволюционните закони на Дарвина и Спенсера. Такива са напр. опитите на Летурно, на Брюнетиер и др.

С Гюйо литературната история почна да разбира, че литературните явления са и социални явления и че художествената книжнина, като изкуството изобщо, има да преследва и социални цели.

С Меринга и др. литературната история се опи-

та да вникне по-дълбоко и в ролята на икономическия фактор в литературната еволюция.

Големи надежди се възлагат в последно време особено на успехите, които прави все повече и повече психологията, както общата, тъй и диференциалната (характерология или етология), тъй и демопсихологията (психология на народите, *Völkerpsychologie*), от която искаме да ни каже как влияе „националният дух“ върху литературните произведения и в какъв смисъл може да се говори въобще за такъв дух.

С Фехнера, с Елстера, Лакомба, Сеайл, Рибо, Сурио, Дилтай, Лука, Мюлер-Фрайенфелс, Бине и др. очакваме от психологията решението на няколко от най-важните за литераристорика проблеми.

Ние имаме днес една многообещаваща наука — *литературна психология*,¹ която се занимава предимно с въпросите, свързани с психологията на творчеството. Нея интересуват на първо място вътрешните, психологичните основи на художественото творчество, ролята на чувството, на емоциите, на страстите, на творческата фантазия, на темперамента и характера в зачатие и изпълнение на творческия акт. В тая посока тя се стреми да разкрие що е художествено съзерцание, що е изкуство въобще, разисква грижливо въпросите за литературния гений (неговото психопатологично или нормално естество), проблемите на обективната или субективната естетика, на поетиката и особено на стила и стилните средства и т.н. Съвременната литературна наука обича да се зани-

¹ Вж. М. Арнаудов, Развой на литературната психология в Годишник на Софийския университет, Истор.-фил. факултет, София, 1916, с. 1–58. Тук е показана и литературата към предмета. Срв. и „Към психографията на П. К. Яворов“, пак там, с. 1–100.

мава в по-ново време и с несъзнателното или подсъзнателното начало на творческата дейност, изтъква напр. аналогията между сън и лудост, търси с новата, от Фройд основана наука, психоаналитиката, да разбули най-съкровениите тайни на поетическото творчество и на поетическите концепции. Намирайки обяснение едва ли не за всички психични процеси в един до абсурдност прокаран пансексуализъм, някои ученици на Фройд съглеждат в творчеството на великите и малки поети изключително еротичното. Така Ранк, един от най-ревностните фройдисти, търси напр. мотива на кръвосмешението, на инцеста, „комплекса на Египта“, както се изразява той, у Еврипида, у Лопе де Вега, у Сервантеса, у Гьоте, у Ибсена и др. Не е тук място за полемика с тъй наречения психоаналитичен метод. Искам да изтъкна само, че и за психоаналитика, както и за обикновения психолог на литературното творчество на първо място стои като предмет на изследването литературната личност, нейните психични функции и качества.

Единият и другият търсят в *душата* на поета всички постижими представления, които в същото време съставят и материала на неговите творения.

II

Колкото ценни и да са обаче изследванията на литературната психология, те не могат да задоволят напълно литературисторика, който трябва да бъде *наистина тънък психолог и естетик, но не по-малко и социолог*. Ето защо, след като създадохме една литературна психология, ние имаме нужда от една специална *литературна социология* като съзидателна част от нашата наука.

Много право забелязва *Гюстав Лансон* (един от редките френски учени, които в последно време повдигат въпроса за една ревизия на литературно-историческите методи и идват до положения, сходни с моите) в една своя статия „L'histoire littéraire et la sociologie“ в *Revue de métaphysique et de morale* (т. XII, 1904, стр. 621–643), че всяко литературно произведение е и социално произведение: *toute oeuvre littéraire est une oeuvre social*. Наистина то е един *личен* акт, но един *социален* акт на личността. Същественият характер на литературното произведение е *общението между личността и публиката*.¹ Изкуството предполага винаги една публика (срв. *Hirn*, *Année sociologique*, 1900–1901, р. 853). В една книга има винаги двама души: *авторът* (това всеки знае) и *читателят*, един читател, който (освен в изключителни случаи) не е един индивид, а едно *колективно същество: публиката*.²

И най-великият *шедъовър* предполага едно дълго социално развитие.

Творението и на най-гениалния писател е собствено един колективен продукт. Защото преди да се явят Данте, Шекспир, Молиер, Пушкин, трябваше да съществува един език, годен да служи за оръдие на тяхната по-сложна и тънка поетическа мисъл. А езикът е предимно плод на колективното творчество.

Може с право да се каже, че състоянието на езика определя в известни отношения и литературата на известна епоха. Какви шедъоври може да се искат (независимо от общото културно състояние) от един

¹ „Le caractère essentiel fondamental de l'oeuvre littéraire c'est d'être la communication d'un individu et d'un public.“

² „Лансон заявява за това направо, че е невъзможно „faire de l'histoire littéraire sans sociologie“, което е отдавна мое мнение.

беден, груб, необработен език? Възможен ли е един Шекспир със своето огромно словно богатство у едно африканско или австралийско племе с един речник от 500–600 думи? Как щеше у нас Вазов да напише „Под игото“ или „Епопеята на забравените“, Пенчо Славейков – „Кървавата песен“ или „Фрина“ с езика на Паусия или на Христаки Павлович Дупничанина?

Но шедьоврът предполага сътрудничеството на публиката и в друг смисъл: тая публика трябва да го очаква, да го желае и да бъде в състояние да го разбере, а за това трябва да бъде подготвена от *литературната традиция*, от цял ред предшественици. Шекспир не е мислим без публиката на Марло; Гьоте – без публиката на Клопшока и Лесинга; Гогол – без читателите на Пушкина; Вазов и Ботйов – без Петка Славейкова; Пенчо Славейков – без Вазова, и т.н.

Каквото се каза за гениалното творение, важи естествено в още по-голяма мяра за всеки литературен продукт. Защото вкусът на публиката в много случаи определя съзнателно или несъзнателно характера на книгата, що му се предлага.

Но има още един факт, който потвърждава еминентно социалния характер на литературното творчество, то е *влиянieto* на литературното произведение върху публиката. Писателят залудо си въображава, че веднъж трудът му напечатан, трябва да бъде и възприет, щом има всички вътрешни качества на едно ценно произведение. Защото книгата съдържа само туй, което публиката вижда или влага в нея. Ако публиката е спяща, тя не вижда нищо. И често най-гениалната книга е осъдена да гние дълги години, понякога и векове по пращите лавици на библиотеките, докато друга една по-нова публика прозре и открие нейните хубости. Същото се случва и при смяна на социалните вкусове. Шекспир в XVII век, века на тъй наречения френ-

ски лъжекласицизъм, беше почти забравен, даже в собственото му отечество. В XVII век Волтер има смелост да го нарече „пиян дивак“ – *un sauvage ivre*. Не се минаха обаче няколко години и Шекспир възкръсна. Защото „публиката“ от края на XVIII век почна по много причини да цени отново неговото драматично творчество. Тъй бяха възкресени и други велики поети, напр. Данте в епохата на романтиката, която откри себе си в автора на *Divina Comedia*.

Към казаното по-горе за връзката между книгата и публиката ще прибавя обаче (на това указва с право и Лансон), че литературата не само *отражава* състоянието на известно общество, а и изразява често и копнежите, и бляновете на едно общество, което тепърва се ражда и което едва утре ще стане реалност. Ето защо понякога изглежда, че известни автори нямат никаква връзка с обществото, в което живеят и се движат. От друга страна, историята познава немалко примери, когато писателите се явяват като един вид сеизмографи на бъдещите социални промени: те виждат и предчувстват най-рано историческите преврати.

Но и в случаите, когато изглежда, че авторите нямат нищо общо със съвременното тях общество, социалният характер на творчеството им е очевиден. Само че обществото, към което се обръщат, тепърва се формира и организува, в който случай книгата играе понякога стихийна социална роля. Достатъчно е само да си спомним какво огромно влияние упражниха Волтер и Русо върху менталитета на целия XVIII век (и не само във Франция) със своите ключки: търпимост и хуманност, свобода, равенство и братство. В такива случаи книгата е не само една творческа, но и една организираща сила и писателят може да се сравни с един шеф на оркестър, а читателите – с отделни му-

зиканти, които чакат само вещия диригент, за да изпълнят и най-трудните социални симфонии.

Би ме отвлякло много далеч, ако бих искал да изчерпя всички доводи в полза на психосоциологичния метод и на литературната социология.

Тъй например заслужава внимание и друго едно литературно явление от социален характер: *влиятието на чуждите литератури* върху отечествената книжна на тоя или оня народ. Това влияние съвсем не е случайно, както би се мислило.

То предполага именно винаги известен *социален резонанс* в средата, която заема (както във физиката всеки резонатор отговаря на съответния нему звук). Известно чуждо литературно произведение упражнява *по-дълбоко влияние* върху домашното литературно творчество само ако има по-чувствителни сходства в социалните и културните среди.¹ Ние не можем си и представи напр. Шекспир игран пред една съчувстваща публика от африкански негри или Пушкин оценен по достойнство от ботокудите на Южна Америка. Наричам влиянието, което един автор упражнява върху писателите или въобще върху публиката на своя народ или на чуждите нации неговата *радиоактивност*.

Така може да се говори и аз говоря в своите курсове за радиоактивността на Данте или Шекспира, или Русо. Такава радиоактивност проявяват обаче и цели национални литератури, ако има необходимите социални условия.

Така може да се говори за радиоактивността на Италия в епохата на ренесанса от XIV–XVI век, за радиоактивността на Франция във века на Лудвиг XIV, за тая на Англия в XVIII век, за радиоактивността на

¹ Влиянията, които се дължат на рабско копиране на една по-висока култура, са повърхни и нетрайни.

Германия, на скандинавските страни и на Русия в XIX и XX век и тъй нататък. Защото влиянието на тия страни в тия епохи бе, благодарение на ред условия, неотразимо.

В по-ново време проявяват известна радиоактивност отново Италия и Франция със своя символизъм, футуризм и т.н. Ала литературното влияние и на тия страни е пак по-дълбоко там, гдето има социален резонанс за тия литературни течения. Италианският футуризм на Маринети се яви като един вид анархичен протест против академизма на традиционното италианско изкуство. Ето защо той намери благоприятна почва навред, гдето имаше едно затвърдяло в класични форми художество. То беше обаче и е един абсурд в страни, лишени от всякакво изкуство или в които то тепърва се заражда. Същото или подобно може да се каже и за някои от най-новите литературни моди.

III

И тъй *психологията и социологията* са гвата най-яки стълба на литературната история.

От тях главно тя ще очаква и занапред своята сила и убедителност. Ако може тук да се изрази едно пожелание, то е само че покрай общата и диференциалната психология (покрай психологията на масите, покрай демопсихологията), покрай психологията на детето и на тъй наречения дивак е необходимо да се създаде и една много нужна нам *психология на обществените класи* (и подкласи) и по-нататък една *психология на професиите*. Защото литературисторикът постоянно се натъква на въпроса как еволюира литературата успоредно с еволюцията на разните обществени среди. Какъв характер, колорит и темп взема тя спо-

ред интересите и вкусовете на разните публики, които се ползват от нея за свое удоволствие или свое наизигане.

За жалост на тия въпроси малко се е обръщало внимание досега. А те са от капитално значение, за да може да се определи разликата между известни литературни епохи, разлика загатна, ако тя се търси само в психичните особености на творческата личност, напр. разликата между творчеството на Корнейля и Расина или на Волтера и Русо.

Трябва да забележа обаче, че употребявайки в своите курсове термина „класа“, аз не го вземам в неговото политическо значение и тенденциозно използване за целите на една или друга партия, тъй че и не съм се месил и не мисля да се меся в „научната“ или „ненаучната“ полемика за „класовото“ и „надкласовото“ изкуство, която се води понякога между буржоазни и марксистки критици. Литературната история няма работа с прокобения и затова не може и да каже какво би било един ден, ако биха изчезнали обществените класи (мен се ще да вярвам, че и тогава би имало отделни, може би даже още по-строга сплотени групи с разнообразни духовни интереси, интелектуални, морални и естетични – та и тогава би имало разни художествени, респ. литературни вкусове). Но това вече е пророкуване и спада в най-добрия случай в областта на несъществуващата още философия на литературната история.

Под разни „класи“ аз разбирам собствено разнообразните публики, вкусовете на които се определят в значителна мяра и от принадлежността им към тая или оная по-голяма обществена група. Защото тук имаме работа с факти, а не с хипотези или фикции. В тоя смисъл: литературата на аристокрацията или буржоазията значи за мене собствено литература на известна аристократическа или буржоазна публика в една определена епоха. Това естествено съвсем не реша-

ва въпроса коя от тях стои по-горе. Защото литературни таланти и гении могат да се раждат във всички социални класи, когато има необходимите условия.¹ Геният е и ще остане за нас вероятно навеки една велика тайна, една мистерия и никаква наука, било материалистична или спиритуалистична, не ще ни каже как той се зачева и ражда. Даже фанатичният материалист Бельтов (Плеханов) се вижда принуден да признае, че „конечно мы никогда не съумеем объяснить влиянием среды всю индивидуальность гения“². И като взема пример от *балистиката*, която определя законите за движението на артилерийските снаряди, той казва: „Баллистика умеет объяснить движение артиллерийского снаряда. Она умеет предвидеть его движение. Но она никогда не сумеет сказать нам на сколько именно частей разорвется данный снаряд и куда именно полетит каждый отдельный осколок“ (стр. 202). А както има една артилерийска баллистика, така има, могло би да се каже, и един вид литературна баллистика, в състояние да определи как в известна епоха, в дадена физическа, психологическа и социологическа среда един гений, когото можем оприличи на артилерийски снаряд, напълнен с избухливи вещества – как ще полети, в каква посока, с каква бързина, но никога никоя

¹ Ние не сме, за жалост, в изучаването на расите толкова далеч, щото да можем определи с безпогрешност кои от тях са способни и кои не да възприемат или да създават една по-висока култура. Негрите доскоро се смятаха за бездарна раса, а всеки ден ни носи нови доказателства колко това мнение е надменно. Негърът изглежда да бъде особено гениален музикант. Нямайки възможност да обгърнем в своята студия всички раси, ние се ограничаваме естествено с европейската.

² К вопросу о развитии монистического взгляда на историю, Спб., 1895.

литературна балистика не ще може ни каза в колко и какви литературни произведения ще се прояви геният и какъв точно ще бъде ефектът на неговите избухи.

А има и нещо много по-важно. Съставът на артилерийския снаряд винаги се знае. Какви енергии се крият обаче в мозъка и сърцето на един гений?

Тук има право, чини ми се, Дюбоа-Реймон: Ignorabimus, колкото и да изследваме законите на наследствеността.

Повтарям, гении могат да се явят във всички обществени класи при благоприятни условия от материален или морален характер. Всеки писател носи обаче винаги, без да ще, нещо от идеологията и колорита на тая обществена среда, в която се е родил, израсъл, възпитан или до която се е издигнал. Само трябва да се има предвид, че въпросът за влиянието на социалните класи върху писателя е много по-сложен, отколкото се мисли, и предполага тънки анализи за всеки случай отделно.

Не трябва да се забравя преди всичко, че „класите“, с които се оперира в политиката, са сумарни категории и че термините аристокрация, буржоазия, пролетариат покриват понякога доволно разни понятия. Между психологията на феодалния аристократ, придворния аристократ на Лудвига XIV или съвременния английски тори, между психологията на „егрия“ и тая на „гребния“ буржоа, между психологията на „класосъзнателния“ работник и на „луппен-пролетария“, между психологията на богатия селянин и безземелния селянин има чувствителни разлики. Затова, когато се говори напр. за литература на западноевропейската буржоазия, трябва винаги да се пита: коя буржоазия? Волтер и Русо, Милтон и Бънян са едновременно синоне на френската, респ. английската буржоазия и при това съвременници. А каква разлика в социалния колорит на тяхното творчество! Волтер и в живота, и в литера-

турата е представител на икономически издигналото се гражданство, което, като Молиеровия bourgeois gentilhomme, се стреми да се изравни с аристокрацията. Русо, напротив, изразява в своите знаменити Разсъждения върху неравенството между хората и в Обществения договор много повече аспирациите на гребното гражданство и на пролетариата на XVIII в.

Много е важно понякога да се знае и професията на писателя (бюрократ, учител, свещеник, лекар, адвокат и пр.). Неговият характер и неговите мисли, неговите радости и скърби, неговата сила и неговата слабост се обуславят в значителна степен и от професията. Цялата така наречена школа на немските майстерзингери се обяснява предимно от психологията на немския занаятчия в епохата на възрождането. Ханс Сакс, най-видният Meistersinger, беше чизмар не само в обикновения живот, но и в поезията.

Но това са въпроси, които не могат да се изчерпят в рамките на една програмна статия.

IV

Като поставям психологията (допълнена с една желателна психология на класите, подкласите и професиите) и социологията в центъра на литературно-историческото изследване, аз вмъквам естествено в техния кръг всички ония науки, които от своя страна принадлежат към помагалните им дисциплини.

Психологията се опира предимно на биологията, а социологията – на политическата икономика.

Биологията е необходима особено за литературисторика и теоретика, който се занимава със зародишите на всяка литература. Употребям за моя клон от нашата наука термина ембриогения.

Според Летурно,¹ който търси да си обясни еволюцията на литературата от нейните биологични начала до последните ѝ разклонения – зародишите на литературата лежат в най-простите рефлексни действия на нервните центрове. Последните корени на всяка литература се крият в биологическите процеси, които предхождат рефлексните движения на лицето (мимиката) или на езиковите органи. Но биологията е не по-малко необходима за литературисторика, който иска да вникне по-дълбоко в проблемите на *физиологичната и психологичната наследственост*. Тук влиза особено важният въпрос за *расата*, едно понятие, с което, за жалост, много се злоупотребява – един въпрос, върху който и днес живо се спори и който далеч още не е решен, защото едва с тъй наречените закони на Менделел ние почваме да погодяваме, че наследствеността е един от капиталните фактори и в литературната еволюция. Досега ние сме се задоволявали само с много или малко остроумни догадки върху психологичното наследство, което известни автори (Данте, Волтер, Гьоте, Байрон или Хайне) са получили от своята раса или своята нация или от бащиния или майчиния си род.²

¹ Charles Letourneau, L'évolution littéraire dans les diverses races humaines, Paris, 1894.

² Тоя въпрос е в най-тясна свързка и с общите биологически закони на приспособимостта на организмите към известна физическа среда (почва, климат, температура и пр.). Че килийките, тъканите и органите се изменят и приспособяват химически, морфологически и физиологически към околната среда, че тия промени могат да засегнат не само расата, но и отделния индивид, това се вижда от факта, че тъкмо творчески натури притежават тънка чувствителност за влиянието на климата (Ниче, Гьоте и др.). Една нова наука, геопсихология, основана от Hellpach, се занимава подробно с тия интересни и за литературисторика явления.

Това обаче още не е точна наука въпреки студиите на Галтона, Де Кангол, Якоби и др. Изискват се дълбоки изследвания, които ще трябва да се предоставят главно на биолога.¹

Социологията от своя страна се нуждае особено от постоянната помощ на *политическата икономия*. Защото икономическият фактор играе голяма роля и в литературната еволюция. Обаче трябва добре да се помни, че *тази роля е косвена*, чрез образователния фактор, и че само с едничкия икономически фактор не може да се обяснят толкова сложните процеси на литературното творчество и промените на литературните епохи и вкусове, както мислят някои наивни литературисторици от лагера на историческия материализъм, Келтуяла или Фриче в Русия.²

От голяма важност за тогова, който изучава развитието на литературите, са още две науки: антропологията и етнологията, защото ни дават на ръка голям материал за сравнения, особено от областта на народната словесност и фолклора на първобитните нации.

¹ Оген изисква във въпроса за наследствеността да се знае не само генеалогията на автора, потеклото и физиологичният и нравственият характер на неговите родители и праотци, но даже и условията на зачатие (концепцията) му и на живота му в майчината утроба. (Срв. *Odin, Genèse des grands hommes gens de lettres français modernes*, 2 тома, 1895.)

² Тия литературисторици забравят именно, че даже според Маркса „всяка идея, която движи и характеризира една епоха, трябва да се сведе в края на краищата (*in letzter Linie*) към нейните особени икономически отношения“. Днес твърде често учени от типа на Фриче и Келтуяла забравят това „*in letzter Linie*“ и произвеждат всяка идея направо, непосредно от икономическите отношения и идват до абсурди.

Летурно справедливо негодува, че никому не идва наум да обгърне литературното развитие на целия човешки род, начинайки от австралиеца до най-цивилизования европеец. Според Летурно литературната история, ако иска да има претенциите на наука, трябва да бъде в най-тясна зависимост от антропологията.

Естествено е, че като се опира главно на психологията и социологията и на техните помагални дисциплини, литературната история е длъжна да бъде в най-тесен контакт преди всичко с тая наука, от която тя образува част – *историята*. Защото литературната история е също като историята на изкуствата, на философията, на религиите, на моралните понятия и проч. предимно историческа наука.¹ От филологията тя има естествено голяма нужда, защото това ѝ е необходимо за основното знание на отделните литературни езици и за критиката на текстовете. Литературата е немислима без езика. Литературните произведения са езикови произведения. Ето защо известни проблеми, които засягат езика, са от капитално значение и за литературистика. Ала не трябва да се забравя, че и общият историк трябва основателно да е запознат с точните методи на филологичната критика. Историкът работи при проверката и анализа на своя материал предимно с филоложки средства. Обаче собствено историческата дейност, както много право забелязва Вунд в своята логика (т. II, стр. 520), се начева тепърва в оня миг, когато историкът почне да контролира историческите събития въз основа на

¹ Лампрехт различава следните части в историята: а) политическа история, б) литературна история, в) история на изкуството, г) история на науките, е) история на музиката, ф) история на правото, г) история на стопанството, h) социална история.

добитите от филоложкия анализ данни. Същото е и с литературно-историческата дейност. И тя се начева тепърва, след като филологът, който може да бъде и е желателно да бъде едновременно и добър литературисторик, ѝ е приготвил материала чрез грижлив анализ на текстовете, чрез критични издания, факсимилета и тям подобни. Историята на литературата има така свои собствени автономни цели. Но историкът на литературата трябва да бъде *историк* в най-модерния смисъл на думата. Изследвайки разните литературни епохи, той трябва да познава и културната, и социалната, и политическата история на тия епохи.¹ Както обратно модерният историк не може да не внесе в кръга на своите изследвания и резултатите на литературната история. Отдавна всички видни историци, един Шлосер, един Дункер, един Момзен, един Лампрехт, един Лавис и други, са едновременно добри познавачи на литературата, изкуствата, философията, религиите, правото, стопанството и пр. на тия народи, историята на които изучават. Затова един литературисторик, който се залавя да пише например за литературата на Възраждането, или на абсолютизма, или на века на просветата, или на Френската революция, без да познава добре политическата, културната, социалната, икономическата история на тия епохи, не заслужава това име.

Никому не е тайна каква роля играе общият мироглед на писателя в неговото творчество. Всеки ав-

¹ Известният историк на изкуството от Липския университет, Брокхаус, ученик на Шпрингера, съветваше своите студенти предварително да са работили в някой исторически семинар, за да се запознаят с историческите методи. Същото трябва да се изисква и от литературисториките.

тор има свои определени идеи за божеството, за света и хората, за доброто и злото, за хубавото, грозното и всички тия идеи се отразяват волно и неволно в неговите съчинения.

Това, което може да се каже за един индивид, важи за цели народи, класи и епохи. Умствените, нравствените, естетичните, също така и религиозните възрения на една епоха намярват вярно отражение и в литературните произведения на тая епоха.

Ето защо са от такава голяма важност за литературисторика и историята на философията и метафизиката на известна епоха, и *историята на религията* и *историята на нравствените идеи*, т.е. *историята на етиката* и *възпитанието*, *историята на естетичните възрения*, *школи*, *теории*, *историята на изкуствата* и даже понякога *историята на модите*.

Всички тия дисциплини дават днес на литературисторика богат материал за осветление на много въпроси из областта на литературното творчество и литературното развитие. Във всеки случай, няма никакво съмнение, че днес ние притежаваме достатъчно задоволителни отговори на някои въпроси, съдържащи се в широкия план на Бекона, който още в XVI век постави на желаната от него история на литературата (*historia literarum*) задачата „*да възпроизвежда с един вид чародейна сила литературния гений на всяка епоха*“.

ЗАДАЧИ НА ЛИТЕРАТУРНАТА КРИТИКА ОТ ПСИХОСОЦИОЛОГИЧНО ГЛЕДИЩЕ

Отдавна вече няма критици с тираничния авторитет на един Боало или Джонсон. Явлението изглежда да е в свързка с разрушението на вярата в абсолютната истина и заедно с това и в тъй наречените *вечни* естетични начала. Прагматици и релятивисти, ние не даваме вече никому право да *налага* своя мащаб като едничко мерило на прекрасното. Това явление има обаче очевидно и своята социална подкладка. Ако даже в политиката успяхме да се освободим от абсолютни монарси, очевидно още по-малко можем ги търпя в областта на изящното. Защото каква основна разлика има между един Лудвиг XIV и един Боало? Единият и другият не държаха ли жезли в ръце? Единият и другият не бяха ли еднакво високомерни самодържци? Разликата бе собствено само тая: единият си въобрази, че жезълът му е даден от бога, а другият – от Аполона. Иначе похватите и тактиките им бяха едни и същи, присъдите им – безапелационни. *L'état c'est moi* можеше да каже и Боало в литературното царство на XVII век.

С демократизацията на обществото обаче, особено от края на XVIII век насам, не можеше да не отслабне и деспотизмът в критиката. Тя се научи да бъде преди всичко по-скромна. Не залудо Сент-Бьов, Тен, Брюнетьер, Брандес, Хенекен, Гюйо и гр. се отказаха да предписват норми и се задоволиха да *обясняват* литературните явления с расата, с физическата, социалната и икономическата среда, с историческия момент, с личната или масовата психика и гр. А Жюл

Леметр отиде със своята импресионистична критика дотам, че позволи на всекиго да се води в оценката на изящното от каприза на субективните си настроения. Импресионизмът е обаче опакоето на догматизма в критиката. Само че единият, и другият изразяват собствено две разни степени в еволюцията на обществената мисъл от XVII до XX век.

Добре ли е, зле ли е, че критиката се разви и продължава още да се развива в посоката на една по-голяма свобода на личния вкус, това не е работа на литературисторика да отсъди. Той има работа с наука. Загачата му е да обяснява. Това обективно психосоциологично гледище няма по всяка вероятност да задоволи ония, които търсят *норми*, а не приблизителни закономерности. Ето защо мнозина у нас и днес се питат: в една страна с още слаба художествена култура и при хаоса, който владее във възгледите върху едно желателно развитие на нашата литература, по-добре ли е да се яви една силна, абсолютистична критика а la Боало, Джонсон, Лесинг или Белински, която да поставя всекиго на мястото му, или е за предпочитане да се предпази младото писателско поколение от литературни диктатори?

Обикновено, който задава въпроса, отговаря според личния си темперамент и социалния си мироглед. Натури с много или малко абсолютистични тенденции са наклонни да подкрепят първата възможност. Тям най-приятен би бил един критик-гръмовец, който с жезъла си безцеремонно да троши глави и репутации. Хора с по-свободни убеждения ще предпочетат да се яви един критик с тънко естетично чувство, но и с разумна и гъвкава воля, който да действа много повече с разбиране на чуждите художествени индивидуалности и с правилно схващане и на социалното развитие. Тия хора са на мнение, че такъв един критик няма да

държи наистина жезъл в ръце, няма да бъде гръмовец, от когото ще треперят млади и стари, няма да бъде някакъв молах, комуто трябва да се принасят вечно живи жертви, но той ще има нещо по-силно от всеки жезъл: авторитета, който дава дълбокото историческо схващане на естетичните проблеми. Такъв критик може да постави всекиго на мястото му и без да има репутацията на литературен тиран.

Трябва да признаем, че тая категория *критици на критиката* изразяват по-вярно духа на времето и се явяват, без и да подозират, по-добри социолози.

Привържениците на *силната ръка* и в критиката не съглеждат, че *съвременното обществено развитие*, даже и нашето, колкото и да е неправилно, не върви в посоката на абсолютизма, ако тук-там и да се проявяват временно диктаторски попълзновения вследствие на известни крайности и брутални изнасилвания на процеса на общественото развитие.

Наистина и у нас г-р Кръстев се опита едно време да играе ролята на диктатор в литературата. И трябва да се признае, че има отчасти успех със своите безапелационни присъди. Паметен ще остане особено неговият фанатичен кръстоносен поход против Вазова с цел да го свали от пиедестала му и издигне на неговото място Пенча Славейкова. Но не е ли характерно, че Кръстевата мечта да играе ролята на Лесинг в България съвпада с политическата диктатура на Стамболова?

Нека обаче за миг оставим настрана науката, която иска да обяснява, а не и да съди, и да видим дали и от чисто *практично гледище* абсолютистичната критика е *при днешните наши условия* за предпочитане пред релативистичната. Коя от двете е засега по-полезна?

Мен се чини, че привържениците на първата са жертва на една оптична измама. Тям се чини, че поне-

же Боало, Джонсон, Лесинг, Белински *предхождат* една голяма литературна епоха или са нейни съвременници, те са и виновници на тая епоха. Като че Боало създаде Расина, Лесинг – Гьоте, Белински – Гоголя. Но ко-го създаде страшният английски критик на XVIII век, Самюел Джонсон? Роден в началото на века (1709), умрял почти на края (1784), на 75-годишна възраст, той бе свидетел на няколко революции в английската литература. Ала откърмен с естетичните принципи на 20 години по-стария от него поет, Ал. Поп (Pope), той не може да отиде по-далеч от него, между другото и затова, защото принадлежеше, като обикновено всички личности с много или малко абсолютистични наклонности, към тия типове, които не еволюират лесно и затова правят впечатление на много по-цялостни хора, отколкото други по-богати натури, отразяващи по-чувствително в себе си промените в околната среда. А тая стабилност, бих рекъл замръзналост на принципите у един критик, като се съедини с една деспотична воля, може да стане извънредно вредна особено за една млада литература. Такъв един критик пречи прямо със своята тежка фигура на младите таланти да проявят своята оригиналност. Той не им дава възможност да гишат, той ги смазва със своя тежък критически боздуган. Вземам за пример пак Джонсона. Литературата в края на XVIII век отдавна е отишла и в Англия напред. Младите поети искат да скъсат условните връзки, които ги съединяват с формите на миналото. За тях Поп и Драйден не са вече най-великите писатели. Но Джонсон продължава да кади тамян на старите идоли. И понеже никога не смее да противоречи, той си въображава, че от него зависи още да определя насоките на литературното развитие.

Но ето че дойде смъртта – и цял свят си откъсна. Некролозите из списанията се надпреварваха да

изтъкват „грамадните“ заслуги на „великия“ критик. Литературните салони си наложиха дълбок траур, но младите поети и писатели в душата си ликуваха. Защото нямаше вече безпощадния тиран, вечно да ги третира като деца и да не им позволява и най-малкото отстъпление от старата рутина. Неговият страшен кралитарковски боздуган падна с трясък на земята и той бе толкова тежък, че не се намери друг да го поеме. Там лежи напрашен и днес. Англия, най-типичната страна на личната свобода и на индивидуализма, и да иска, не може да създаде при днешните условия един втори деспот като Джонсона.

Взех за пример тоя критик, защото у него най-типично са съчетани всички отрицателни качества на абсолютистите законодатели на Парнас. Защото и за Боало може да се каже в много отношения същото, което казах за английския му събрат в XVIII век. И Боало има на душата си немалко литературни убийства. Неговите жертви се броят с десетки. Неговата „Art poétique“ гори до революцията на романтиката продължи да предписва „вечни“ правила на поетите.

Ето защо аз мисля, че и от чисто практично становище една абсолютистична критика а la Джонсон и Боало у нас не е желателна.

От тук не трябва обаче да се правят заключения за вечни времена и да се отиде особено в друга крайност, както правят често обидени от критиката млади писатели: да се отрицава въобще ползата от всяка критика. Защото, каквото ще и да се говори, *критиката е необходима*. Само че трябва да се иска да знае границите на своята власт и да се пази от намеса в области, гдето не ѝ е мястото. И преди всичко тя трябва да се откаже от претенцията да *създава* таланти и гении и второ: да се откаже от манията да поставя естетични норми за вечни времена.

Задачите на критиката са според мене далеч по-скромни, но не и по-малко важни:

I. Да открива таланта и му разчиства пътя.

II. Да подготвя публиката да оцени тоя талант без претенцията обаче на папска непогрешимост.

При това, във фази на развитие, каквито прекарва и нашата млада литература, за предпочитане е според мене критиката на хубостите пред критиката на грешките, които трябва да се изправят винаги с деликатна ръка, с истинско съчувствие и благожелателство към автора.

В туй отношение аз споделям мнението на Гюйо (срв. L'Art au point de vue sociologique), че върховната задача на изкуството е да буги симпатии, съчувствие. Ето защо и критиката никога не трябва да бъде злобна. Право казва Гюйо на друго място, че който критикува много и несправедливо, е едно вредно социално животно и че простият народ е много пъти по-добър съдия, защото се води непосредно от своите симпатии и влиза в общение с писателя и поета без никакви задни цели. Много вярно забелязва пак Гюйо, че „може да е полезно да откриеш някое петненце в един гуамант, но че е още по-добре да намериш един гуамант в пясъка“.

Искам ли да кажа с това, че критиката на грешките трябва да се изключи? — Съвсем не. Критиката на грешките (която не е обаче идентична със злобната отрицателна критика) е несъмнено полезна там, гдето се касае особено да се предпази публиката от известни вредни увлечения. Но и при това трябва винаги да се помни, че и тая критика трябва да се върши със симпатия към истинския, безусловно искрения талант, с голяма предпазливост и с пълно съзнание за относителността на всичко човешко.

ЛИТЕРАТУРНИТЕ ШКОЛИ

КЪМ ВЪПРОСА ЗА „НОВОТО И СТАРОТО“

В социалната природа на човека могат се различат две сили: едната създава социалните традиции, статичните състояния на обществата, другата — динамичните, двигателните фактори на тия общества.

Същите тенденции се отбелязват и в развитието на литературите. Има времена, когато преобладава първата. Това са епохи на социално равновесие, епохи органични. Но едновременно действа и другата: най-напред неуверено, ала все по-смело и по-смело, докато един ден, често чрез един революционен акт, тя успява да повали традицията с претенциите да образува сама една нова традиция.

Така обикновено възникват и литературните школи или кръжоци.

Процесът се извършва в повечето случаи с такава правилност, че може прямо да се говори тук за известна закономерност. И което е интересно, то е, че самите ония, които вземат най-живо участие в борбата между традицията и новите идеи, между „старото и новото“, не съзират тая правилност и си въобразяват, че действат да установят някакви вечни принципи, важещи за всички времена и меридиани!

Оттам, особено в по-малко културни страни, бруталността и жестокостта на сраженията, непримиримостта на участниците, дълбоката взаимна ненавист на воюващите, готови винаги да удушат своите противници и да ги удавят в блатото на най-нечистите инсинуации.

Тъй е било, тъй и ще бъде по всяка вероятност, докато не се измени по-основно човешката природа. Една литературна школа или група сменя другата, често след жестоки битки, в които за добра чест в повечето случаи тече не кръв, а мастило.¹

Винаги едната, по-старата, представя традициите, установените принципи. Тя е обладателката, регулаторката и арбитърката на общите вкусове на епохата. Другата събира в себе си представителите на революционно настроените млади, на недоволниците, на горящите от желание да наложат *своите* вкусове, *своето* право. Школата на „младите“ е в началото малка. Често това е един клуб на генерали без войска. Но тия млади генерали, като генералите на френската революция, имат качества, които липсват на по-старите: неустрашимост, стихийна енергия, безпощадност и много често – жестокост. Презирайки опасностите, те начеват борбата без избор на средства, забравяйки, че са израсли на плещите на старите, че са сами в много отношения синове на тая традиция, обявяват жестока война въобще на всяка традиция, на всички признати авторитети: повалят безпощадно старите кумири и, ако е възможно, изхвърлят ги на бунището без никакво почитание поне към миналите им заслуги. Признателност и уважение в тая борба за надмощие са понятия непознати. Касае се за възтържествуването на едни нови принципи или на една нова литературна мода.

Касае се да се превземе една литературна крепост, твърде дълго държана от представителите на

¹ Първите представления на „Хернани“ от В. Хюго и на „Пред изгрев слънце“ (Vor Sonnenaufgang) на Г. Хауптман предизвикаха истински сражения между приятелите и противниците на поета-революционер.

установения ред. Примерите из всемирната литературна история изобилват. Нека си спомним само с каква жестокост и безпощадност френската романтика води война против „лъжекласицизма“, тъй наречения ретигуинизме. Ала едва романтиката успя, начело с Теофил Готие и В. Хюго (тоя „човек-океан“ – *homme océan*, както наричаше той сам гениите от своя род), да превземе позициите на неприятеля, яви ѝ се кръвен враг в лицето на натурализма, на Зола. Тоя литературен маршал и диктатор като един млад бик се втурна в лагера на противника да го унищожи. Кой не знае, че Зола отиде дотам да заяви, че даже и републиката ще бъде натуралистична или иначе няма да я бъде (*La République sera naturaliste ou elle ne sera pas*). Но мина се известно време, ето че се загадоха срещу Зола и неговата школа символизмът и декадентството и подгониха натурализма, от своя страна обаче те се виждат принудени днес да сторят място на други, по-нови литературни течения и така нататък без конец.

И тъй като вероятно няма да изменим един основен психоложки и социален закон, остава само да се попитаме: *добре ли е, зле ли е това? Полезно ли е или е вредно?*

Струва ми се, многобройните примери из всемирната литература сочат да докажат, че борбата между литературните школи е полезна за общата литературна еволюция, *ако тая борба се води искрено и от истински и големи таланти, иначе сблъскването или постоянното търкане между едно старо, но талантливо литературно поколение и една бездарна, но дрзка, безогледна писателска генерация, състояща се от амбициозни безсилия и манияци – може да причини една катастрофа и най-малко една задръжка в литературната еволюция.*

Повтарям: борбата между литературните шко-

ли е полезна само ако се състезават, макар и с неравни оръжия, две действително талантиливи и искрени поколения. Защото младите, които тръгват да съборят старите, представят или поне си въображават, че представят повече принципа на движението. Старите твърде са наклонни да се задоволяват със съществуващото. Като всяка организирана сила, която е успяла да се наложи, старата школа пази ревниво своите позиции и много е да се иска от нея да отстъпи топлинните места, извоювани може би някогаж тоже с жестока борба, на някакви млади недоволници. „Младите“ от своя страна, знаейки, че отстъпчивостта не е най-голямото качество на властимащия, противопоставят на „старите“ своите борчески организации, образуват свои школи или кръжци, в които изразяват своето „верую“. Обикновено такива „млади“ или „най-млади“ школи или кръжци излизат с някой гръмовержен манифест, в който всичко старо е подложено на безпощадна критика и осмиване.

Разбира се, че „старите“, много от които на млади години са били тоже пламенни революционери, но които отдавна вече са членове на книжовни дружества, академии, пенсионери, увенчани национални поети, важни арбитри на литературните и художествените елегантности, се обявяват едва ли не за кретени, литературни евнуси, реакционери, за хора неспособни да уловят духа на новото време и т.н. Тяхното място е в бездънната архива на литературната история, а не в академичните (пътем казано, академичните представят навред в противоположност на младите литературни школи – принципите на традицията, те са един вид литературни сенати). Но манифестите на младите таланти съдържат обикновено не само една отрицателна критика на старото, а и една положителна програма на бъдещето. Естествено е, че новите принципи

се изтъкват като единствено рационални и възможни и като такива се представят за вечни. Не по-малко естествено е, че младите пророци с жара на хора, обладани от една идея фикс, бранят тия принципи с всички сили и са готови за тях да възлязат на ешафода.

Като теоретик на „младите“ изтъква някой критик, обикновено човек с неголяма творческа фантазия, но със силна воля и често с неотразимо лично обаяние, човек фанатик, готов да троши с боздугана си твърдите глави, които не желаят да се отворят за новите идеи.

Кой не знае каква роля играха критици като Боло, Джонсон, Лесинг, Белински, Добролюбов, Писарев и др. в историята на съответните национални литератури. Много често с ролята на знаменосец на „младите“ се натоварва сам шефът на школата, като напр. Алекс. Поп (Pope) в Англия в XVIII век или в по-ново време Виктор Хюго и Зола, от когото имаме цяла книга „Mes haines“ (1866), в която излага много безцеремонно своите органични омрази.

Дотук аз изтъкнах само благотворната роля на литературните школи за литературната еволюция. Трябва да призная обаче, че те имат и немалко отрицателни страни. Често младите литературни школи се превръщат именно в капища, в които се кади вечно тамян на едно, понякога съмнително божество. Свободното състезание за един скъп принцип се изразжда в литературна фелдфебелщина, фанатично отрицание и охулване на всичко, което не принадлежи към школата. Нещо по-лошо: школите се преобръщат нерядко в учреждения за взаимно възхваляване. Шефът в такъв случай е естествено единственият гениален поет или писател. Той е безподобен, божествен. Разбира се, че шефът отвърща с подобна монета на своите поклонници. Неговите ученици и пограждатели са също най-мал-

ко крупни таланти, с които „старите“ не могат и да помислят да се мерят. Едно трето зло: млади литературни школи, които почват да имат успех, неволно привличат много писатели (ние бихме казали неорганизиран народ), които, ако и да нямат по натура нищо общо с школата, се мъчат да творят в нейния дух, защото модата е такава, и по такъв начин изкълчват и малкото талант, който притежават.

Ала претеглят ли се ползите и вредите от литературните школи, трябва все пак да се признае, че първите надминават вторите.

Няма никакво съмнение, че въображавайки си да служат само на някакви отвлечени принципи, литературните школи, и най-искрените, служат понякога, ако и несъзнателно, на своите интереси. Идеалната на глед борба има понякога твърде некрасива и грубо реалистична подкладка. Заг хубавите лозунги да се воюва само за истината и свободата на изкуството се крият гребни, егоистични мотиви: стани, за да седна аз! Ала даже и в тия случаи победата е все пак на тая страна, която е умяла не само да употреби в лютите сражения най-целесходните средства, най-усъвършенстваните и силни оръдия, а и да стане изразителка на известни обществени тенденции, на социални промени, нужди или вкусове, да подкрепи копнежите на един народ или на една част от него, или поне на едно еднородно мислещо, съзнателно или несъзнателно малцинство, което има амбиция да се наложи на обществото със своята искрена жажда за реформи в изкуството или в коя да е културна или политическа област.

В тая статия аз нямам естествено възможност да изчерпя всички видове литературни школи и да претегля ползата и вредата на всяка една отделно. Ще забележа само, че има случаи, гдето преходът от една литературна школа към друга не е тъй рязък: гдето

явно личи, че новото е плод на компромиси. Това става в по-меките епохи, когато традициите не са още много крепки. А има и случаи, гдето известна нова литературна школа се налага и без никакви сражения, защото липсва всякаква традиция. Това става особено в страни със слаба книжовна култура. Тук е по-право обаче да се говори за *литературни моди*, които се внасят обикновено, като всички моди, от чужбина. И в такъв случай няма собствено много голяма разлика между една парижка дамска шапка, последен фасон, и един литературен каприз, тоже последен фасон, па бил се наричал той футуризм, кубизъм, витализъм, активизъм, кваболизм, космизъм, литературен жеманфишизм, или както обичате.

ЗНАЧЕНИЕТО И ЗАДАЧИТЕ НА НАШАТА ЕТНОГРАФИЯ

Откогато Вук Стефанович Караджич, тоя гениален сърбин, който напълно заслужава името на южнославянски Грим, напечата първите образци от българската народна поезия¹ и с това за първи път възбуди интерес към събирането на нашите народни умотворения, има повече от 70 години. Оттогава насам числото на народните песни, приказки, легенди, суеверия, предания, обичаи, поговорки, гатанки, баяния, изграчки и пр. е нарасло до значителни размери. Разни сборници, големи и малки, продължават да излизват.² Време е прочее да се обзърнем, какво сме сторили досега, колко струва трудът, когото сме положили за събиране-

¹ 1. *Народна сръбска песнарица*, издана Вуком Стефановичем. Част втора. 8°, 267, с една музикална притурка. У Бечу, 1815. Съдържа между женските песни, на брой 101, и една българска. В една интересна забележка Вук явява, че имал повече от 20 други български песни, но не искал да ги печата, докато сам не се увери дали наистина тъй се пеят, както му били писмено съобщени. (Първата част на тая сбирка носи названието: *Мала прстонародна славеносербска песнарица*, издана Вуком Стефановичем. У Бечу, 1814. 8°, 120 стр. В печатницата на Шнирера.) – 2. *Додатак к Санкт-петербургским рјечницима свију јазика нарјечја с особитим огледима бугарског језика*. У Бечу, 1822. 27 песни. Всички тия песни са препечатани в сборника на Безсонова, *Българские песни*.

² 1842 г. Ив. Богоев, *Български народни песни и пословици*. 1 книжка. Пеща, в Баймеловата типография. 16-о, 63 страници. Съдържа 12 юнашки песни. (Препечатани от Безсонова.)

то на това богато наследство от нашите праотци, и какво ни остава още да направим в сравнение с това, което е извършено вече другаде в областта на народната словесност и етнографията въобще. Такъв един критически поглед е толкова по-важен, колкото повече време минава от новата епоха, от времето на нашето възраждане и нашето освобождение.

1851. Х. Найден Йованович, *Нови български народни песни*. Белград. 12-о, 54 стр.

1855. П. Р. Славейков, *Българские песни*. Сборник Петра Рачова Славейкова. В известията на СПб. Академия, II отделение.

– Петр Безсонов, *Българские песни из сборников Ю. Ив. Венелина, Н. Д. Катранова и других болгар*. Москва. В университетской типографии. 40. (Выпуск I, Предисловие XVIII стр. Эпос сербский и болгарский 1–136, грамматика – до 156 стр. Песни молодецкие, героические или эпические. 268 + IV. Выпуск II. Введение XII. Песни женские, мифические, или баснословные, колядки, кралицкие, святочные, свадебные, пастушеские, подорожные, хороводные, любовные и пр. Песни воинские или воинственные, стихи и переводы болгар. 143 + IV. 46 + VI.

1859. Георгий Стойков Раковски, *Показалец или ръководство как да се изискват и издирват най-стари чърти нашего бытия, языка, народопоклоения, старого ни правления, славного ни прошествия и проч. Част първа*. Одеса. В типографии П. Францова. 8-о, X и 144 страници. (Материали за изучаване на народната словесност и на народния живот се срещат в по-малък размер и в другите съчинения на Раковски.)

1860. Стефан И. Веркович, *Народне песме македонски бугара*. Книга прва. Женске песме. У Београду, правит. книгопечатница. 8-о, XIX + 373 стр. Предисловие на сръбски език.

1861. Константин и Димитрий Миладинови, *Български народни песни*, собрани от братя Миладинови Димитрия и Константина и издани от Константина. В Загреб. В книгопечатницата на А. Якича. Гол. 8-о, VIII + 542 стр.

Стоим ние на прага на две култури, които се борят за първенство. Безсмислено е да се вярва, че старата наша култура, която преди всичко се е съхранила в нашите народни обичаи и умотворения, ще може вечно да противостои на новата, която нахлува през всичките пукнатини и дупки на оная подгизнала китайска стена, що наскоро ни отделяше от външния свят. С освобождението, с новия гържавен строй, с новите железни линии се въвежда и нов чужд дух в народния живот. Нашите градища и паланки се нагпреварват да поглъщат новата евтина манна, която им хвърчи от всички страни под етикета на съвременната култура. Няма да се мине много време и колибите ще

— Любен Каравелов, *Паметници народного быта болгар*. Книга първа. Москва. Стр. VIII + 324? (Пословицы и поговорки 1. Примечания к пословицам 158. Народный дневник 173. Народные болгарские имена 285. Легенды 297. Словарь 301.)

1867. Ст. Веркович, *Древняя болгарская народная песня об Орфее*, открытая Стефаном Верковичем, сербским и болгарским археологом. Издание В. А. Дашкова. Москва, 1867. 8-о, 49 страници.

1868. Д. П. В. *Песни любовни, хороводни сватбенски и смешни*. Браила. Печатница Х. Д. Паничкова. 32-о, 48 стр. (17 нар. песни, стр. 36–48.)

1871. Г. Х. Н. Лачоглу и Н. М. Астарджиев, *Сборник от разни народни приказки и песни*. Част I. Русчук. Печат. Дун. обл. 26-о, стр. 128.

1872. Васил Чолаков, *Български народен сборник*. Събран, нареден и издаден от В. Ч. Част I. Белград. В печатницата на централното училище. 4-о, XXIV + 356 + XII.

1873. И. Р. Блъсков. *Хитр Петр*. Кн. 1. Русчук, печат. Дун. обл. 8-о, стр. 16. (Второ издание: Х. П. или отбор забавителни приказки за разтуха и размиване, с прибавление 180 анекдоти. Варна, печ. Р. И. Блъсков, 1881, 8-о, стр. 136. Трето издание с 200 анекдота Русе, печ. Р. М. Каролев, 1884 г. 16-о, стр. 100.)

отворят врата на тоя нов елемент, който като ернде изстъргва всяка типичност, всяка оригинална черта в бита на народа. Старите обичаи и нрави захватат да се разклащат. В това отношение като разрушителен елемент действа особито солдатицината. На-

1874. Стефан И. Веркович, *Веда славена*. Български народни песни от предисторично и предхристиянско доба. Открил в Тракия и Македония и издал Стефан И. Веркович. Книга 1. Le Veda Slave. Chants populaires des Bulgares de Thrace et de Macédoine de l'époque préhistorique et préchrétienne. Découverts et édites par Etienne J. Verkovitch. Volume 1. Белград, Државна штампария, 1874. Белград, imprimerie de l'état. — Сръбски и французки преговор. XVIII — 545, 8-о, 15 песни.

1875. Auguste Dozon, *Български народни песни*. Chansons populaires bulgares inédites. Publiées et traduites par A. D., traducteur des poesies serbes. Paris, in 12-о, XLVII + 427.

1879. И. Вогоров, *Български народни песни*, из И. Вогоровия книжатник, бр. 1. София. Потисник В. Прошекков. 1879, 8-о, 62 стр., 55 песни.

— Тончо Маринов, *Български народни гатанки*. Кн. 1. София, печ. Я. Ковачев (777 гат., от които 157 съчинени от издателя).

1881. Стеф. И. Веркович, *Веда словенах*, обрядни песни от языческо време. Упазени со устно предание при македонскородонските българопомаи. Книга друга. Веда славян, обрядни песни языческога времени, сохранившиеся устным преданием у македонских и тракийских болгар-помаков. Том II. СПб. XIV + 583.

Заб. В една колко-годе пълна библиография на нашите етнографически сборници Веде на Верковича или на словените (въпросът още е спорен) не можеше да не се поменат. В една от идущите книги на Сборника ние ще се постареем да запознаем читателите обстоятелствено със съдбата на Верковичевите „народни песни от предисторично и предхристиянско доба“, като дадем и един кратък анализ на всичките по-сериозни мнения, изказани досега за или против тяхната автентичност.

родната муза в по-населените места едвам гиша, ако не е смазана съвсем от куците пегаси на разните песнопойци. Но на много места и гласът на селската муза захваща да презраква. Някои по-нови наши сборници от народни умотворения ни поразяват със своето съгържание. Покрай истински бисери се срещат в тях на места такива блудкави безсолни песни, каквито само в солдашките песнопойки би трябвало да личат.

Литературата по моя въпрос е нараснала вече до значителни размери. Срв.:

— Albert Dumont (8 Bulletin de l'école française d'Athènes) № III и IV и в IV том на Archives des missions scientifiques et littéraires. Choix des rapports et instructions publiés sous les auspices du Ministère de l'Instruction publique, des cultes et des beaux arts.

— *Les chants populaires bulgares*. Rapport sur une mission littéraire en Macédoine par M. Aug. Dozon. Paris, 1874. 8-о, 84 стр., печатан на-напег в Archives des missions scientifiques et littéraires. Troisième série. Tome premier. Paris, MDCCCLXXXIII. (Пръв рапорт, стр. 51–57. Прумурка, 76–79. Втори рапорт, 193–235. Прумурка, 236–246.)

— Josef Jireček в Zprávy o Zasedání Královské české společnosti nauk v Praze. Ročník 1874. (Sitzungsberichte der königl. böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, Prag.) № 8. Спр. 248–253. „O některých záhadných vydáních národných písní jihoslovanských.“ (Реферат, четен във философското отгеление на дружеството.)

— Всеволож Милер във *В. Европы*, юли 1877, стр. 364–378. Литературные заметки. О песнях македонских болгар собранных и изданных Верковичем. (Спр. 378–381.) О том же. А. Пыпина) и в Журнал Мин. нар. просв., 1877, част СХСIII, също 1878, кн. 12, стр. 239–267.

— Доклад върху Верковичевия сборник от И. И. Срезневский в Известия о занятиях четвертого археологического съезда в Казани. Издаваемые под редакцией секретаря съезда Д. А. Корсакова. № 10. 21 септ. 1877 г., заседание от 16 авг. вечер. VI отгел. (Спр. 175.)

А народните костюми, народната индустрия докога ще могат да издържат конкуренция с евтините фабрични изделия, които задушават нашите пазари? Сукманът отдавна се срамува от опинките и навущата, шаякът бяга от бърнските и лудските сукна. А народните мелодии, тия бедни, скромни, сладкогъдни теменужки, де могат да излязат в градищата на гла-

— Dr. L. Geitler, *Poetické tradice Thráků a Bulharů*. V Praze, 1878. 80 стр. 102. Om същия в „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“, 1880, Heft 5–7. Sage von Orpheus. — Orption der Rhodope-Bulgaren und die Juda in den Mythen der Balkan-Völker.

— Alex. Chodzko в своуме *Essais*.

— А. И. Пыпин в История славянских литератур. 11 изд. СПб, 1879. Том I, стр. 134–136.

— Язуч в Archiv für slavische Philologie, I, 576 и заб. 655 на същата стр.; III, „Kleine Mittheilungen“, стр. 742–744; VI, 1, стр. 144.

— Dr. G. Kreck, *Einleitung in die slow. Literaturgeschichte*. I. Спр. 320.

— Louis Léger, *Un essai de mystification littéraire*. Le Veda Slave e Nouvelles études slaves. Histoire et Littérature. Paris, 1880. Спр. 49–74.

— Конст. Иречек, *Geschichte der Bulgaren*, стр. 568, и *Cesty po Bulharski*. (Novoceska bibltotheka. Vydavana nakladem musea Kralovstvi ceskeho. Cislo XXVII. V Praze, 1888.)

— Дринов, *Период. списание*, XI, XII, 152–157.

— L. Podhorszky в *Acta comparationis litterarum universarum*. Novae seriei. Clavdiopoli (Kolozsvar), 1889. Editores et ordinatores Samuel Brassai et Hugo Meltzl. Vol. I, No. IV, 55–58 стръбец. *Ein Volksepos der Steinzeit*. Erhalten in dem bulgarischen Epos von des Sonnengottes Ehe mit der Wylkana. В същото списание, No. 5, 1879. Symmikt. Zum Volksepos aus der Steinzeit. Спр. 55.

— А. Караџеов. *Знание*, г. I, брой 15, стр. 240. Бележка за песните на Верковича в сборника на Дозона „Бъл. нар. песни“.

ва с кафешантанските камелии или с оципаните, обособените оперни арии, крадени отсам-оттатък и притъкмени за български гърла и български език.

Тия чувствителни ефекти на новата цивилизация ни карат сериозно да се позамислим, ако и да не принадлежим към категорията на ония Еремиевци, ко-

– Алекс. Тодоров в *Период. списание*, IV течение, кн. 16, юли и август 1885, 141–148.

– И. А. Ворацек, *Зора*, I, кн. V, стр. 215.

– Д. Маринов, *История на българ. литература*.

– М. Москов, *Развитие, книжно списание*. 1888, г. I, кн. IV, 115 и сл.

– Със забележката на господина Иречека в *Česty ro Bulharsku*, стр. 344 (забел. 70) мислехме, че ще се даде окончателно край на безконечните разпратии за Вегата на Верковича, толкоз повече, че се указваше прямо на едно от лицата, които са взимали участие в явната подправка на всички в сборниците на македонския археолог печатани мутологически и други песни. Ние се отнесохме писмено към това лице, г-на Харизанова, сега член на Севлиевския окръжен съд, да ни даде някои обяснения, но получихме отрицателен отговор. *Госп. Харизанов отказва всякакво участие в това загадъчно дело*. Остава прочее госп. П. Р. Славейкову да се произнесе върху целия въпрос, като потвърди или опровергае това, което е говорил госп. Иречеку (София, 5/17 януари 1882 г.) относително Харизанова. Тоя бил му се уж изповядал, че е бил *ортак* (spollesnik) във фалшификацията на Верковичевите песни.

1882. Владимир Качановский, *Памятники болгарского народного творчества*. Випуск 1-й. Сборник западно-българских песен с словарем (округи: Велеский, Охридский, Джумалийский, Мельникский, Самоковский, Кюстендил банский, Дупнический, Софийский, Радомирский, Тренский (с м. Брезником), Вранский, Пиротский, Берковичский, Белградчицкий и Врачанский). СПб, VI + 559. (Тоя сборник образува XXX том, № 1 от „Сборник отделения русского языка и словесности Императорской академии наук“.)

ито съглеждат в тях пропадането на една националност, а не срутването на една по-стара, по-слаба култура, макар и да не сме обожатели на миналото само защото е минало – *laudator temporis acti* – и да не мислим да проливаме сладки сантиментални сълзи и за най-малката дреболия, която се заравя в зидовете на новата обществена сграда. Науката ни доказва, че голяма част от това бащино наследство, което се състои

1883. М. Георгиев, *Билките в народната ни медицина*. (Препечатано в VI книжка на „Медицинска сбирка“.) София, Държ. печатница, 8-о, стр. 33.

1884. С. Ив. Б. *Сборник от български народни песни*. Кн. I. Юнашки песни за Кралевия Марка. – Превземането на градовете: Сталъка и Малта. Двама братя Петър и Павел. Издават Никола Ив. Събов и Гаврил Семков. София, Народна печатница на В. Прошек, 166 стр., 16 песни.

– Николай Бончов, *Сборник от български народни песни*. Издава с Деню Н. Попов. Варна, печатницата на Х. Х-жи Рагева. 192 стр. 143 песни (от Разград и Хърсово).

– С. Ж. Д-ов, *Зайчар и неговото население* (Един от българските предели в Сърбия). Средец, Държ. печатница, 8-о, 39 стр.

– К. А. Шапкарев, *Русалии*, дребен и твърде интересен български обичай, запазен и до днес в Южна Македония, с прибавление а) кратко описание на някои местности в същата страна; б) един обичай за слугите в Т. Пазарджийско окръжие. Пловдив, Търговска печатница, 8-о, стр. 30.

1885. К. А. Шапкарев. *Сборник от народни старини*. Кн. III. *Български народни приказки и вярвания*. Събрал в Македония и издава К. А. Шапкарев. Пловдив, Централна печатница на Ег. Дионе. IV + 142 стр. (81 прик.).

1886. Ястребов. *Обычаи и песни турецких сербов*. СПб, стр. 298 + VIII. В тоя „сръбски“ сборник има повече от 200 бълг. песни, главно от Дебърско. (Срв. Несколько слов об языке, народных песнях и обычаях дебрских славян от М. Дринова. СПб, 1888, стр. 61. – Бълг. превод в „Труг“ (от Д. Маринова).

да се благодари за това променение във възгледите върху произхождението на народните словесни материали. В предговора и коментарите към преведения от него индийски сборник от басни Панчатантра¹ той по-

Освен тия по-компактни преводи срещат се отделни български песни и приказки в превод в разни други смесени сборки. Срв. *Поезия славян* Н. В. Гребеля, 1871, стр. 101–114. Болгарские песни. 18 песни, преведени от Н. Берг и М. Петровски. – От Гебауера в чешките списания Kvety и Lumir. Bibliothek slavischer Poesien in deutscher Obersetzung. Band I, *Slavische Volkslieder*, übersetzt von Joseph Wenzig. Bohmische, mährische, slovakische, dalmatische, russische und bulgarische Volkslieder. Prag. Verlag von Fr. A. Urbanek. Heft III. 3 бълг. песни. Стр. 197. Der Traum, стр. 198. Schon Maria und das Vöglein, стр. 200. Der verdorrte Berg. – *Canti popolari slavi*, greci et napolitani. Versione di Pietro Turati, seguito ai Fiori del Sud dello stesso autore. Milano, Batezzati, 1883. 16-о (съдържа 9 чешки, 5 сръбски, 4 гръцки, 31 неаполитански и 6 български песни, преведени съвсем повърхностно по Дозона). *Recueil de contes populaires slaves*, traduits sur les textes originaux par Louis Léger, professeur à l'école des langues orientales. Paris. Ernest Leroux. 1882. XIV + 261. (Тая сборка образува немия том от „Collection de contes et chansons populaires“. Български приказки има в нея само две, заему от сборника на Ербена: Sto prstonarodnich pohadek v narecich pruvodnich etc. Прага, 1860.) No. XI, Le langage des animaux. Стр. 109–116. No. XXVI, La paresse punie, 211–212. *Sagen und Marchen der Sud-Slaven*. Zum grossen Theil aus ungedruckten Quellen von Dr. Friedrich S. Krausz. Leipzig, Verlag von Wilhelm Friedrich. 2 тома. I том 1883. XXX + 480, съдържа само 1 бълг. приказка, запусана в Загреб от египетски ученик, родом от Ловон (Ловеч?), № 16 – „Der betrogene Bär“ (Измамената мечка). Във II том (LVI + 430) български са следните приказки: № 69, 74 и 81, заему от Перуог. спусание (1882, кн. II и III), № 20, 62, 80, 110, 120 (от сборника на Чолакова) и № 110 (от Мулагинова).

¹ *Pantschatantra*: fünf Bücher indischer Fabeln, Märchen und

казва, че много от сюжетите, които образуват ядката на разни европейски разкази и приказки, са заети от източните народи.

Големият апарат от научни познания, които Бенфай притежаваше по литературата, му даваше възможност да проследи вървежа, миграцията на едно значително число подобни сюжети и да докаже най-блясково своята теза, главните точки на която бяха насочени преимуществено против фантазиите на някои митолози от школата на братя *Гримовци* (Яков и Вилхелм). Тия, последните, които с пълно право могат да се считат за основатели на сравнителното изучаване на народните умотворения, франирани от сходността на приказките и преданията на много европейски народи и непознати добре с умотворенията на други племена, бяха развили следната теория върху произхождението на по-голямото число приказки: голямата прилика в сюжетите, а донякъде и във формата доказва, че всички индоевропейски приказки трябва да

Erzählungen. Aus dem Sanskrit übersetzt mit Einleitung und Anmerkungen von Theodor Benfey. Erster Theil. Einleitung: Ueber das indische Grundwerk und dessen Ausflüsse, sowie über die Quellen und Verbreitung des Inhalts derselben. (611 стр.) Zweiter Theil. Uebersetzung und Anmerkungen. 556 стр. Leipzig, F. A. Brockhaus, 1859.

Освен в това капитално съчинение Бенфай е изложил своите възгледи и на други места. Срв.

1) Bulletin de l'Académie de Saint Petersburg, № om 4/ 16 септ. 1857.

2) Ausland, 1858. № 41 го 45.

3) Goetting. Gelehrte Anzeigen, 1857 и сл.

4) Orient und Occident. 1860–1866.

5) В предговора към превода на проф. Букела (Bickel) Kalilag und Dimnag. Лунска, 1876.

имат един и същ извор. По съдържанието им се вижда, че те трябва да бъдат последните остатъци от едновременноната обща митология на арийските народи.¹ Днес малцина вече се придържат о тая хипотеза. Митологическата школа, школата на братя Гримовци брои действително между членовете си още някои и други видни учени, като *Макса Мюлера*,² *Де Губернатис*³ и др., но нейната златна епоха мина. Със смъртта на *Хана*,⁴ *Куна*, *Шварца*⁵ захвана да гасне и нейната зодия. Днес само две теории върху произхождението на народните умотворения се борят сериозно за първенство – Бенфайовата (наречена *историческа* или *миграционна*) и Ланговата (която сама си дава името *антропологическа*). Основателят на тая, последната,

¹ Яков и Вилхелм Грим, „*Kinder- und Hausmärchen*“. 3 тома, Берлин, 1812–1822 (III том, забел., обяснения, библиография). „*Deutsche Sagen*“. (2 тома, Берлин, 1816–1818.) Jacob Grimm, Въведение към „*Pentamerone*“, прев. от Либрехта и „*Deutsche Mytologie*“ (Гьотинген, 1835; 4 изд. Берлин 1875–1878 с допълнения от автора).

² *Chips from a German workshop*. (4 тома, Лондон, 1868–75.) Т. II, р. 226. Срв. и *Essay on comparative Mythologie*, Lond. 1878. Lectures on the origin and growth of religion as illustrated by the religions of India. (London, 1878.)

³ Срв. *Storia universale della Letteratura. Storia delle novelline popolari*, Мулано, 1883. – (Lecture sopra mitologia comparata (Мулано, 1880), *Mythological Zoology* (2 тома, Лонг., 1872), *Mythologie des plantes* (2 тома, Париж, 1878–1882) и др.

⁴ *Griechische und albanesische Märchen* (2 тома, Аунука, 1864) и *Sagwissenschaftliche Studien* (Jena, 1872–1874).

⁵ Wilh Schwartz. Срв. особ.: *Der heutige Volksglaube und das alte Heidentum mit Bezug auf Norddeutschland* (Berlin, 1850). *Der Ursprung der Mythologie, dargelegt an griechischer und deutscher Sage*. (Berlin, 1860.) *Die poetischen Naturanschauungen der Griechen, Römer und Deutschen*, etc. (1864–1879.)

Андрю Ланг,¹ е пораснал в школата на прочутите английски антрополози Тейлъра, Лъбока и други и оттам е черпил доказателствата за своите възгледи. Ланг е на мнение, че сродството, интернационалността на приказките трябва да се обясни психологически. Народните приказки според него са възплъщение на първобитните идеи на дивашките народи. Тъй като всички народи се прекарвали фазата, която прекарват днес дивашите, то и в умствено отношение те не може да са стояли по-високо от тях, трябва да са имали същите идеи за външния свят, за природните явления, идеи, разбира се, наивни, но характеристични за всеки дивак. Според Ланга, приказките и преданията на разните народи са първобитни, пораснали са на почвата, дето са събирани или още се предават от уста в уста. Всеки народ ги е наследил направо от дивашкия период на своето развитие.

Има доста голямо сродство между възренията на Ланга и Грима. Единият и другият не искат нищо да чуят за литературното произхождение на народните умотворения, за които се говори тук. И двамата търсят в тях остатъци (Taylor: survivals) от първобитни

¹ Своите възгледи той е изложил главно: 1) във въвежението към Гримовите детски приказки, преведени на английски от Маргарита Хънт: *Grimm's Household Tales with the Authors notes, translated from the German and edited by Margrit Hunt, with an introduction by Andrew Lang*, M. A. 2 тома in 12-о. LXXV + 454 и 599. London, George Bell and sons. 2) в *Custom, and Myth, studies of early usage and belief*, by Andrew Langr M. A., late fellow of Merton College. With 15 illusion wood. Grown. 8. Vol. pp. 318. London. Longmans.

Срв. и *La Mythologie*, trad. de l'anglais par Leon Parmentier, avec une preface par Charles Michel. Paris, A. Dupret. Edit. 1886.

времена, Грим – от митологическата епоха на арийците, Ланг – от дивашкото състояние на разните народи. Съществуването на три разни, изключителни хипотези а priori ни кара да се замислим дали истината е само в едина лагер, особито когато хората, които ги поддържат, не са обикновени дилетанти в науката, а мъже с широки и солидни познания по предмета, за който пишат и полемизират. Действително, едно по-внимателно вникване в доводите на трите школи ни убеждава, че ни една от тия хипотези не може да претендира за себе си изключителната истина. Според нас всичките три лежат върху здрава основа, но ни една от тях не е в състояние сама да обясни въпроса за произхождението на народните умотворения. Всеки опит да се приложи една от тия хипотези води неизбежно до абсурдни заключения. По такъв начин се е дискредитирала съвършено митологическата школа. Тоя мерак на Гримовите ученици да търсят и в най-невинната приказчица спомени от митологическите времена, мерак, който достигаше у някои от тях до полуда, способства най-много да се отвърнат мнозина от идеите на прочутите им учители, които едва ли биха се съгласили със систематиката на своите преревностни апостоли, особито на консула Хана. Ние сме твърдо убедени, че учените в някои случаи ще прибегнат пак към братя Гримовци, особито когато се касае да се обясни как се образуват приказките. В това отношение тяхната хипотеза, а донякъде и тая на антрополозите е способна да пръсне много по-силна светлина от теорията на Бенфая, която с образуването на народните умотворения малко се занимава и обръща най-главно внимание върху начина на разпространението им. Тук теорията на заимстването интернационалната теория удържа силна победа върху теорията на самостоятелното производство.

Това е накратко състоянието на науката за

произхождението на народните умотворения, както се е развила тя от братя Грим насам. Разцеплението на учения свят на три различни лагера е най-ясното доказателство за важността и интереса на докоснатия от нас проблем, решението на който има да изпълни доста празни страници в историята на общата литература. Научните изследвания в това отношение се водят с трескава ревност. Монографиите, отделните студии по разни въпроси от областта на народните умотворения нарастват значително, основават се особени „фолклорни“ дружества,¹ ко-

¹ Подобни дружества съществуват вече в Англия, Испания, Португалия, Франция и Италия. По-употребителното име на тия учреждения (*Фолклорни дружества*) произлиза от англосаксонската сложна дума *Folk-Lore*, която значи „народно знание“ и ако не се лъжем, била е употребена за първи път в това значение в английското периодическо списание *Athenaeum* (№ от 22 авг. 1846 г.) от някой аноним. (Във Франция в последно време захващат да употребяват след дълги колебания между *Folk-Lore* и други някои термини, които се предлагаха да заместят чуждата дума, като митография, демонсихология, *traditions orales*, *Oui-dire* и др., термина „*traditions populaires*“.)

Първото фолклорно дружество се основа в 1878 г. в Англия под названието *Folk-Lore Society*. По негов образец скоро почнаха да се съставят подобни дружества и в Испания. „*Sociedad Folk-lorico Español*“ (основ. 1882 г.) има вече няколко центра; всякой център притежава отделни секции във всички по-големи градища. В неговия орган *Boletín Folk-lorico Español* (№ от 16. ян. 1885 г.) бе напечатан уставът на първото португалско фолклорно дружество „*Folk-Lore português*“. Същата година се основа по инициативата на П. Себилю (Paul Sebillot) едно подобно дружество в Париж под название „*Société des traditions populaires*“ (27 дек. 1885 г.). Уставът му биде утвърден на 24 май 1886 г. и за председател бе избран известният романист Гастон Парис (Gaston Paris). В Италия една година по-рано се основа „*La Società*

ито си поставят изключително за цел изследването

per lo studio delle tradizioni popolari“, което гужество действа успешно и е сполучило да издаде вече няколко сборника. Доколкото знаем, подобни специални фолклорни гужества, освен още в Швеция (Люн, Lund), в други европейски гържави не съществуват още. Там тяхната задача лежи в ръцете на частни лица или пък образува част от програмата на други специални гужества с подобна цел. (Това естествено важи и за по-горе изброените страни. В Англия напр. освен Folk-Lore Society се занимава с „народното знание“ още и Dialect-Society, във Франция – Société pour l'étude des langues romanes (Монпелье), в Швеция – Люнското гуалектно гужество, в Португалия – La Sociedade de geografia de Lisboa и пр.). „Société des tradit. populaires“ в Париж се основа от по-старото гужество „Société de la mère L'oye“.

През времето на тазгодишната всемирна изложба в Париж всички по-известни фолклористи ще се съберат на особен конгрес, за да разискват някои важни фолклорни въпроси. Под възбавието на комитета личат имената на най-известните французки народоуци. От все сърце желяем пълна сполука на първия фолклорен конгрес.

Настоящите бележки, както и следващите, нямат претенцията да бъдат пълни. Една обща история на фолклора за жалост не съществува още. Ония, които искат да се сдобият с по-обширни сведения по развитието на фолклора в разните страни на Европа, ще прочетат с полза следващите съчинения и статии: *Folk-Lore* par le comte de Puymaigre, Paris, Didiet, 1885 in 12, VI + 866. *Essays und Studien zur Sprachgeschichte, und Volkskunde* от Gustav Mayer, Dr. phil., Berlin, 1885, VII + 412 (особ. стр. 145 и сл.). *Zur vergleichenden Marchenkunde*. – *Contes compares de Lorrain* от Em. Cosquin, 2 тома. (Чему въвеженето, т. I, I-XXXV.)

За французкия фолклор „*Die französische Volksdichtung und Sage, ein Beitrag zur Geistes und Sittengeschichte Frankreichs*“, 1 тома, Lunucka, Eischer, 1884 и 1885. I. 8-о, XIV + 332, II. VIII + 296. (Особ. глава II, стр. 19 и сл.). *Überblick über die Geschichte der französischen Volksdichtung*. Също: *Revue de Belgique* (15 юни 1886 г.). *Les études folkloristes en*

на народната словесност и народния живот въобще, издават се особени списания,¹ в които се печатат фол-

France от A. Gittée. Също: *La Décentralisation*, Lyon, 17 ноември 1882. Г. V, № 314.

За немския: Weddigen (Dr. F. A. Otto). *Geschichte der deutschen Volkspoesie seit dem Anfange des Mittelalters bis auf die Gegenwart*. Munchen, 1884. 8-о, IV + 360.

За италианския: преговорът на Giuseppe Pitre към неговите *Novelle popolari toscani*, Firenze, 1885, и „Le progresso“ (издава се в Сицилия Вумтория). F. Mango. 11 Folk-Lore in Italia.

За руския: статиите на Пыпина във *В. Европа* по изследването на руската народност.

¹ Английското фолклорно гужество издава „Folk-Lore Record“ и „Folk-Lore Journal“. В Италия излязваха доскоро два големи фолклорни журнала; от тях „Archive per lo studio delle tradizioni popolari“ продължава да се издава (в Палермо), а „G. B. Basile“ (по името на спусателя Basile, от когото е останала една любопитна сбирка от неаполитански приказки още от 16 стол.) спря издаването си в 1886 г.

Във Франция се занимават изключително с фолклора органът на французкото фолклорно гужество „Revue des traditions populaires“ и списанието „Melusine“ (редактор H. Gaidoz). В Испания и Португалия почти всяко фолклорно гужество си има свой орган и своя Biblioteca. (Boletin folklorico Espanol в Севилия, El Folk-lore Andaluz, нах там, El Folk-lore betico-extremeno в Багайос (Badaioz). В Швеция са посветени на фолклора Nyare bidrag till kannedom om de Svenska Landsmalen ock Svensk Folkslif (Смолхолм) и „Elveskud“, издава Грундтвиг. В последно време и Америка се сдоба с едно специално списание за изучаване на американския фолклор: Journal of Amerikan Folk-Lore.

От миналата година насам и в Германия е почнал да се издава един специален фолклорен журнал под редакцията на Фекенщегм (Dr. Edmund Veckenstedt): „Zeitschrift für Volkskunde, Lunucka.

– Италианското фолклорно списание Giambartista Basile нах е захванало да излязва. – Редакторите на Archivio са засега G. Pitre и S. Salomone Marino.

При изброените списания трябва да се прибавят още и известията на разните академии (учени дружества). От моя род издания особено важни са за нас известията на Виенската и Петербургската академии, Гласник сръбског ученог друштва и Rad jugoslo-venske akademije znanosti i umjetnosti.

Освен „Revue des traditions populaires“ и „Mélusine“ издава се в Париж още един чисто фолклорен журнал „La Tradition“ (III г., 1889).

За английския фолклор чему: „Le Folk-lore aux Etats-Unis et trois nouvelles revues de Folk-lore“ в „Mélusine“, № 9, m. IV.

Освен тия журналы има много други (филологически, етнографически и пр.), които в програмата си приемат и част от програмата на фолклорните списания: Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte und Renaissance-Literatur, Germania, Archiv für slavische Philologie, Alemannia Zeitschrift für deutsche Philologie, Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judenthums, Magazin für die Literatur des In- und Auslandes и гр. в Германия. Във Франция: Romania, Revue celtique, Revue britannique, Revue littéraire, Revue des deux Mondes, Revue d'anthropologie, Journal Asiatique и гр. В Англия: The nineteenth century, The Athenaeum, The Academy, Anglia, Notes and Queries и пр. В Испания и Португалия: La epoca, Era nova, Boletín da Sociedade de Geographia (Lisboa). В Швеция, Норвегия и Дания: Nordisk Tidskrift for Filologi (Копенх.) и Arkiv for Nor-disk filologi. В Русия: Журнал Министерства народнаго просвещения. Вестник Европы, Филологические записки, Русский филологич. вестник и Киевская старина. В Италия: Revista italiana, Gli studi in Italia, Giornale de fildogia, La Fake и пр. В Румъния: Convorbire literare, Revista pentru istorie, archeologie si filologie, Columna lui Trajan, Aurora Romana и пр. Това, от една страна, действително е добре, но, от друга страна, затруднява чувствително изследването на много материали; за да не се разпръсват прочее тия и разпичават често без вест, желателно би било да се основат повече специални фолклорни списания; поне на едно във всяка държава.

клорни материали и коментариу върху тях.¹ Интересът за тия толкова столетия пренебрегнати творе-

¹ Учените, които се занимават по-специално с фолклора, се наричат *фолклористи*.

Към по-известните английски фолклористи принадлежат: A. Lang (мал година председател на Folk-lore Society), John Lubbock, M. Muller, A. Nutt, Q. L. Gomme, E. Tytler, W. R. L. Ralston.

Във Франция се занимават с народната словесност: F. Baudry, J. F. Bladé, Bourgault-Ducoudray (специалист по народната музика), Loys Brueyre, H. Carnoy, Em. Cosquin, Dela Villemarque, H. Gaidoz, Girard de Rialle, E. Hamy, L. Leger, F. M. Luzel, X. Marmier, Maspero, G. Paris, De Puymaigre, A. Rambaud, E. Rolland, P. Sebilot, Theuriet, Vicaire, Vinson.

В Испания: D. Costa, Machado y Alvarez (невероятно Demofilo, Milá y Fontanals, Pelay Briz, Francisco Maspons y Labros и гр.

В Португалия: F. A. Coelho, Consiglieri Pedrosa.

Голямо е числото на италианските фолклористи. Прибавяме само най-личните имена: Giuseppe Pitre, A. d'Ancona, F. Cannizaro, C. Cantu, D. Comparetti, G. Finamore, Angello de Gubernatis, V. Imbriani, C. Nigra, Salomone Marino (Salvatore), G. Tigri и гр.

Белгия може да се повали с един особено основен фолклорист Felix Liebrecht.

В Германия (интересът за народните умотворения, ако там и да не е вече толкова жив, както в началото на настоящия век, и да е по-слаб, отколкото в романските страни или в Англия) отличава се със своите трудове по фолклора особено Reinhold Kohler (във Ваймар), който по обширността на своите познания (не толкова по самостоятелното научно разработване на материалите) заема първо място между всичките си събратя по специалност. Р. Кьолер е един от първите последователи на Бенфая и немалко е принесъл за разпространението на неговите идеи. (Срв. Weimarer Beiträge zur Literatur und Kunst, 1865, стр. 190.) От по-младите фолклористи видно място държи W. Wollner, основен познавач на славянската народна словесност.

ния на народния дух е много по-възбуден и от началото на настоящия век, когато по примера на немците захванаха и другите народи да събират своите словесни богатства и старини.

На стотини се покачват сборките от народни песни, приказки, поговорки и пр., печатани досега на разни европейски езици. Най-тъмните кътища на света се разтършуват. Китайци, японци, даже негри, хотентоти, кафри, ботокуди и пр. – ни едно племе не остава неизпитано за словесни материали.¹ И колкото

В Австрия се занимават с фолклора: Baumgarten, Blaas, Hugo von Meltzl, Vernalecken, Meyer, Wislocky.

В Швейцария: Tobler, Rochholz, Hagenbuch, Boos, A. de Ceresole и др.

В Дания: Grundtvig, Thorsteinsson.

В Швеция и Норвегия: Bondesen Aug., Svensen, V. Quanten и др. (Peter Christen Asbjørnsen, норвежкият Грим, почина 6/1 1885 г.)

В Румъния: Hasdeu, Dr. M. Gaster (сега в Англия), Ipsirescu, Marienescu, Fl. Marian Dencunsianu, Petrescu (за македонските влашки наречия) и др.

В Гърция: Константин Самас, Политис, Психарис, Николаидис и др.

Между славянските учени фолклористи първо място заемат руските с Пипина, А. Веселовски, Курпичникова, Драгоманова, Кузмичевски, Жданова, Помебня, Житецки и Всеволода Миллера и сърбохърватските с Ягича, Павича и Стояна Новаковича. Към тях се присъединяват словенците Муклошич и Крек и чехът Гебауер.

¹ Само няколко примера:

The Folklore of China and its affinities with that of the aryan and Semitic races by A. B. Denny. Hong-Kong, 1876. IV, 154. VII. London, Trubner.

Contes chinois, trad. par Davis Thomes, 1827.

Aus dem Lande des Sonnenaufgangs, *Japanische Sagen* aus originaler Mittheilung, niedergeschrieben und gedeutet von Paulus Cassel. Berlin, W. Issleib., 1885.

повече се набира, колкото повече се натрупва това грамадно градиво, толкова повече остава човек поразен от приликата, която съществува между умотворенията на най-различните племена и народи.

В 1852 г. една англичанка, Elisabeth d'Orbiney, при минаването си през Париж показала на египтолога De Rouge един купен от нея в Италия египетски ръкопис (папирус) и поискала да узнае съдържанието му. Руже мислил изпървом, че има работа с някои обредни (погребални) формули, но какво било неговото учудване, когато се уверил, че ръкописът съдържа една приказка, подобна на приказките в 1001 нощ.¹ Мумиите съчиня-

H. Dulac. *Contes arabes*, en dialecte de la Haute Egypte. Paris, impr. nationale, 1885. (Също и от Cnumma beŭ.)

Macall-Theale George. *Kaffir Folklore*, a selection from the traditional tales of the eastern border of the Cape-Colony. Londres, 1882.

Henry Rink. *Tales and traditions of the Eskimo*, with a sketch of their habits, religion, language etc., transl. from the Danish by the author. Ed. by Rob. Brown. Edinbourg et Londres, 1875.

Contes indiens du Brésil, recueillis par M. le General Conto de Magalhães et trad. par Emile Allain, Rio de Janeiro, Caro et Lino, 1887.

Karl Knortz: *Märchen und Sagen der Nordamerikanischen Indianer*. Jena, 1871.

W. E. Axon. *Gypsy Folk-tales*. London Swan Sonnenschein. (Цигански приказки.)

¹ Срв. *Les litteratures populaires de toutes les nations*. Tom IV. *Les contes populaires de l'Egypte ancienne*, traduits et commentés par G. Maspéro, professeur au Collège de France, directeur général des Musées d'Egypte. Paris. Maisonneuve et Cie. 1882 209na. Introduction. LXXX + 222.

– *Revue archéologique*, 1852 г., том IX, стр. 385.

– *Transactions of the Society of Biblical Archeology*, III, стр. 599. – *Zeitschrift für aegypt. Sprache und Altertumskunde*,

бали приживе, значи 14 столетия преди Христа, приказки и се наслаждавали на тяхната наивна хубост! Тия мумии, които човек не може да си ги представи иначе, освен сериозни и тайнствено важни! Но фактът не можеше да се отрече и скоро други открития догоха да го потвърдят. В 1864 година под развалините на Тиба в кифора на един коптски калузер намериха още един подобен папирус, който съдържа тъй също една фантастическа приказка. Други египетски приказки се откриха от Гудвина (Goodwin), Шаба (Chabas), Голенишева и Липсиуса. Ние ще се повърнем някога върху тия интересни открития, а засега толкоз ще забележим, че с намярването на египетските приказки се доказва колко е преждевременно да се означава тая или оная страна за отечество на известен вид народни умотворения. За отделни мотиви това е по-възможно. Тук действително науката може да начертае в много случаи с голяма точност пътя, който един известен мотив е извървял, докато стигне на мястото, дето е бил намерен най-подире. Проследим ли по такъв начин приказките на много европейски, азиатски, даже и африкански народи, ще забележим с удивление, че значително число от тях са произтекли от един и същ извор — Индия. Отгде самите индуси са черпили сюжетите си, доколко са измисляли самички и доколко са заемали от други по-стари културни народи — египтяните, асировавилоняните и гр., — това е трудно още да се узнае.

1876, сmp. 107–111. — Lepsius, Denk-Maler, Abh. VI, сmp. 104–106. — Revue des questions historiques. Okm. 1877. „Un problème historique“ a propos du conte égyptien des Deux freres от Em. Cosquin и примурка В. към „Contes populaires de Lorraine“ от същия. — Archivio per lo studio delle tradizioni popolari. I fasc. II. Anp. 18 л. 1882. Felix Liebrecht. „Le conte de Satni khâmois.“

Във всеки случай досегашните изследвания са достатъчни, за да ни убедят, че трябва да престанем да гледаме на всички умотворения, на известен отделен народ, като на негови съвсем оригинални произведения. Тук са ставали от памтивека заимствания. Част от тях кристала може да открие, друга част остава бъдещите поколения да покажат.

Тоя нов възглед върху произхождението и разпространението на народните умотворения може би да не се понрави на някои наши събирачи, но той е едничкият научен и добре е коментаторите на народните ни умотворения да се запознаят по-отблизо с него. Той ще поправи много от техните мнения и ще ги отучи да търсят във всяка песен исторически или митологически реминисценции. Въобще, ако ни е позволено да им дадем един приятелски съвет, нека не бързат много със своите научни обяснения. Да оставим това засега на хора по-подготвени за тая работа, която изисква много по-голям научен апарат, отколкото повечето от нашите фолклористи могат да представят. Само със сравнението на някоя наша песен с известни епизоди от Едата или друга някоя митология не се постига нищо. Напротив, такива едностранни сличавания заблуждават повече, а не осветляват. Всичките блънбувания на Раковски и неговите ученици, на Верковича и Милоевича, са следствие на такива повърхностни сравнения. Ако тия мъже да биха притежавали по-широки научни хоризонти, ако техните аналогии да бяха били всеотрядни, заключенията им вероятно щяха да вземат съвършено противоположен характер. Но такива погрешки в методата са извинителни за епохата, в която Раковски е действал и писал. В убежденията на тоя мъж не е може би всичко искрено наивно. Нам ни се чини, че една част от неговите филологически и исторически фантазии са добре обмислени и ефектът им размерен. Днес нямаме слава богу нужда от подобни

средства за пробуждането на народния дух. Може прочее изследването на нашите народни умотворения да стъпи на по-положителна почва. С умишлени или наивни фалшификации, каквито доскоро са били на мода не само у славяните, но и у другите европейски народи,¹ не може нищо вече да се постигне. Едно време, когато

¹ Виду се, че съществува тука някой фатален закон, който неумолимо се проявява в началото на всяко научно възраждане. Няма почти ни един културен народ, който да не е имал своите Милоевичи, без да говорим вече за фантастиците в другите области на науката (особите филологията), гдето същите патриотически мотиви, от които са се водили и нашите фалшификатори, са изграли още по-смешна роля. [В XV или XVI стол. един холандец доказвал, че Адам и Ева говорили а рая по холандски, а не, както обикновено се е мислело готозава, по еврейски. Един шведец, комуто се завидела слабата на холандеца, излязъл да го оборва и твърдял, че Адам приказвал с господа по норвежки, а Ева се конушисвала с дявола по французки. Подобни опити се срещат даже подир епохалното откритие на санскритския език и основанието на сравнителната филология на Бона. Мицкевич още в 1844 година проповядвал от височината на своята професорска катедра в Париж, че славяните населявали Европа от памтивека, че вендите били стигали до Белгия, Англия и Франция (оттам Vendee!). Не стига това – римляните, карите, фригийците, даже асирийците и те били славяни (карите носели своето название от полската дума кару (чер!), Баал било значело бял (бог), а Небоходоносор – Ne buh odona car, Балзацар – Вяли цар (Bialy car) и пр. Няма прочее защо да се чудим на Данковски, Левека, Саларича или на келтйската теория на нашия Раковски.]

В областта на фолклора погрешките и фантазиите са не по-малко изобилни.

Началото на изследването на народната поезия се ознаменува с една фалшификация – с „Осмяна“ на Макферсона. Срв. *Fragments of enuent poetry, the gaelic or Erse language*, 1760, *Fingal*, 1762, *Temora*, 1763. Във Франция голям

славянските племена не можеха с нищичко да се похвалят пред света, когато ги заставах да се червят даже от името си, такива средства бяха донякъде извинителни. Трябваше да се докаже на злобните врази по какъв да е начин, че славяните не падат по-долу нито от индийците, които се гордеят със своите Веги и колосалните си епопеи Рамаяна и Махабхарата, нито от персийците, които притежават такава огромна свята книга като Зендавеста, нито от евреите, които са подарили Библията на света, нито от гърците, които са дали образец за всички епопеи в своята Илиада и в Одисеята. Даже французите и немците сполучиха да открият своите народни епопеи: Нибелунгите и Роланд, а славяните нищо, нищо подобно да нямат? Такаъв срам не можеше да се търпи. От где да е, трябваше да се намерят средства, за да се докаже на неприятелите, че и ние сме хора, и ние имаме славна история, оригинална култура и свой собствен пантеон, пълен с всякакви богатства, дребни и едри, но във всеки случай поне не по-малки от немските или гръцките.

Не трябва да бъдем несправедливи към хората, които от тия идеи са се водили. На своето време те са принесли огромна полза. Въпросът е само тоя, че извес-

прах повдигна сбирката от бретонски песни на Делавил-Марке „*Barzaz-Breiz*“. Първият по-голям чисто немски сборник от народни песни (Хергеролият е смесен) „*Des Knaben Wunderhorn*“ от Арним и Клеменс Брентано съдържа голямо число погрешни и не народни песни. Власите обвиняват поета си Александри в подобна фалшификация. Чехите и до днес се борят за честта на своя Кралеворски ръкопис. (Срв. особите *Ein Beitrag zur Erklärung der königlichen Handschrift* от Н. Гебауера в *Archiv für slavische Philologie*, гдето може да се намери и цялата литература по тоя въпрос.) За фалшификациите в областта на руската и украинската народна поезия вж. Антонович и Драгоманов „*Исторические песни малорусского народа*“, том I, стр. VIII и сл.

тни техни методи не може вече да се приспособяват при днешните обстоятелства. Ако някогаш с фалшификации е можело да се мами светът, днес това не става, защото малко по-инак и по-изтънко се гледа на тия работи.

Тоя период от изследването на народната поезия (ние ще го наречем *патриотически период*) вероятно няма да се повтори вече. Той си изпълни своята цел. Естествено, че фалшификациите не са освен един момент от тая епоха, една характеристична черта и че покрай тях много истински доказателства за съществуването у славяните на едно светло минало можеха да се намерят. Тоговащите работници не знаеха какво ще рече уморяване, упадване духом. Тукани бяха тия предтечи на славянското пробуждане. Где половината от тяхната ревност в сърцата на потомците им? Гори, скали поклащаха тия мъже. Нищо за тях невъзможно нямаше. С какви нищожни сечища захванаха да изкопават и извличат миналото... и забележиха, че сме закъснели, че много безценни паметници безвъзвратно са затрити – от времето и от враговете и тръгнаха по баберки, дано намерят какво-годе нестрошено, неогризано, неизядено, да си скътаме и ние имотец, да влезем и ние с всичките хора в рег. И захванаха да си искат назад своето, отвориха борба за костите на Коперника и измъкна се от праха на забравата Залужански, който 150 години преди Лине бил забелязал двояния род на растенията, и И. Циолек (Ciolek), наречен Вителио, който още в XIII-и век бил си съставил вярно понятие за пречупването на слънчевите лъчи...¹

¹ Срв. Vorlesungen über slavische Literatur und Zustände. Gehalten im Collège de France in den Jahren von 1840–1842 von Adam Mickiewicz. Deutsche mit einer Vorrede des Verfassers versehene Ausgabe. Leipzig, Paris, 1843, т. I, сmp. 11.

От тая пасмина борци беше и наш Раковски. Солидно образование, повече спокойствие и по-рибя кръв му липсваха, за да стане български Шафарук.

Изследването на народните умотворения от патриотическия период не можеше да не носи печата, що се познава на всичко, което ни е останало от тогава. И добрите, и лошите страни личат еднакво силно. Хора, които се залавят с такива сиромашки средства, каквито тогава бяха на разположение, да изучават миналото на своето племе, на своя народ, не можеше да не искат от народната поезия повече, отколкото тя можеше да даде. Народните умотворения застъпваха в много случаи историческите документи, които липсваха. Колкото повече народни песни можеше да се съберат, толкова по-добре. А пък ако можеше да се намерят песни с историческо или митологическо съдържание, радостта биваше безкрайна. Кой гледаше дали материалите не са подправени! Ентусиазмът заслепяваше всички.

Но има тоя период и светли страни. Стига само да поменем, че тая епоха роди и *Вука Стефановича Караджича*. Тоя мъж, на когото сбирките от народни умотворения остават и до днес образцови, е най-добрият представител на светлите страни от тоя период, когото ние нарекохме патриотически. Може той да се нарече и *естетически*, защото събирачите обръщаха особито голямо внимание и на това, да притежават издаваните от тях материали изявна форма и да бъдат художествени и по съдържанието си. Ние знаем днес как е съставял Вук Караджич своя сборник. Доказано е, че е избирал от много варианти най-хубавите, най-пълните и тях е печатал, като не се е боял да притури в текста или да изважда цели думи или срички, за да поправи мярката на песните, която е обикновено петостъпният трохей.

Това обяснява защо Вуковата сбирка е придобила

европейско име. И досега тя е една от най-правилните. Тя е класична, но тая нейна класичност, както виждаме, не се дължи толкова на градивото, колкото на майстора, който е знаел да го избере с вещина, да го пресее критично и с вкус да го сглоби в едно систематическо цяло. Имат право сърбите да се гордеят със своите народни песни, но още повече трябвало би да се гордеят със своя Вук. Ние сме убедени, че да имаме и ние по ония времена, когато по поощрението на Копитара и Грима захванаха да се събират първите образци на сръбската народна поезия, да имаме и ние един Вук, па и днес да се родеше един човек с неговата воля, неговия вкус и неговите способности, би могло да се състави от всички народни песни, които имаме събрани досега и които още не са записани, една прекрасна сбирка, която в някои отношения би могла да се мери с Вуковата. Но нашите събирачи са далеч от да бъдат Вуковци. Даже братя Миладиновци не са освен слаби подражатели на великия сърбин. Не е истина, че винаги народната ни поезия е крива, загдето някои наши сборници от народни умотворения приличат на купища от случайно едни на други нахвърляни черепи — кое здрави, кое потрошени. Причината на това явление трябва да се търси най-главно в обстоятелството, че се събира безразборно, слепешката. Случаят е много пъти единственият баща на нашите фолклорни сбирки. Силни пътеводни идеи, които да определят и методите на събирането, липсват у повечето.

Едва в последно време захваща да се обръща по-голямо внимание и върху записването външната форма на народните умотворения. Това е нова фаза (*филологическа*) в изследването на словесните материали. Тя е тясно свързана с развитието на филологическата наука у нас. Наистина че и напред се е давало значение на езиковата страна, но повече на общонарод-

ния речник, отколкото на наречията и характеристичните им отличия.

Нашите по-млади филолози изискват да се записват народните умотворения от устата на народа с най-голяма точност, ако е възможно събирачите ни да бъдат всички филолози, а сбирките им фонографи. Обаче не е умно и да се прекалява твърде в тая строгост. За един *ѣ*, гдето не му е мястото, ние не сме на мнение, че трябва да се осъждат цели сбирки на аутодафе. При слабата подготовка на нашите събирачи трудно е да се изисква от тях да схващат и най-слабите фонетически тънкости, които звукофизиолозите (лаутофизиолозите) много по-точно ще уловят с четчицата, огледалцето и китайския туш в ръка. *За нас народните умотворения освен като езикови материали имат значение и като литературни паметници.*

Това и за оправдание на някои погрешки, които филолозите ще срещнат и ще срещат в някои отношения в печатаните тук сбирки. Гдето може да станат поправки, ние не се съмняваме, че редакцията ще се старае да ги направи, като привиква самите събирачи за обяснение или като иска мнението на хора, запознати с надлежния диалект. При слабата подготовка на повечето от нашите събирачи известно е, че не може да се очаква от тях голяма акуратност и точност. Когато чрез печатни упътвания се приготвят нови събирачи и се запознаят с методите, когато им се укаже какво и как да записват, тогава имаме право да бъдем и ние по-строги.

Ако нашият фолклор не е бил изследван досега с надлежната пълнота, главната причина е именно тая, че не са се давали на събирачите по-пространни и по-ясни програми в ръка. Добра воля не е отсъствала у тях и всеки път, когато са се запитвали за нещо по-точно и ясно, винаги те са отговаряли на въпросите с

похвална точност. *Раковски*¹ пръв начерта една доволно обширна програма за изследването на нашите старини. Известно е с каква ревност се заловиха на свое време по-интелигентните наши сили да изпълнят тая програма. Всички наши по-стари събирачи са ученици на Раковски. По него са се водили в своите изследвания.² Второ упътване напечата г. Дринов (под псевдоним Божков) във в. „Право“ (1869), същото и в „Летоструй“ (1870).³ И двете тия програми заслужават и днес да се прочетат. Освен тях кратки бележки по събиране на фолклорни и археологически материали намярваме още в Периодическото списание на Книжовното дружество в разни книжки, също в някои окръжни на Дирекцията на народното просвещение в Румелия.⁴ По-

¹ Показалец, стр. 1–27.

² „В год. 1858 (1859 вероятно. Бел. авт.) падна ми се на ръка Показалецът на С. Раковски, прочетох го няколко пъти с възхищение. Тозица се аз сетих, че сички тия стари обичаи, които тозица още не бяха престарели, са били за нас не от малка важност и потреба; те са били за нас едно безценно съкровище. Захванах аз тозица да наблюдавам над сички тия, да ги слушам, да ги испитвам с по-голямо наблюдение...“ (Из едно писмо на И. Р. Блъскова до Минист. на н. просв., 17 март 1881).

³ Право, брой 32 и 33. Летоструй, стр. 126–131. Писмо до българските читалища: А) Правила за събиране песните и приказниците; Б) Правила за описване старите български ръкописи.

⁴ Сборник от закони, правилници и наредби по Дирекцията на народното просвещение в Източна Румелия от 1879 до края на 1883 г.; окръжно № 42 от 1880 г. за издирване и прибиране старини, стр. 245–246; окръжно № 530 и 531 от 1881 г. за дирене старини по могили, стр. 258–263; окръжно № 716 от 1883 за събиране народни песни, гатанки, пословици, приказки и пр., стр. 320–324; окръжно № 1236 от 1883 за събиране образци от народни облекла, стр. 325–326; окръжно № 2770 от 1883 г. за събиране и пазене старини и снимане нагниси от паметници, стр. 331–333.

специални са упътванията на Иречека за събирането на географически и археологически материали,¹ на Оджакова (преведено от Божишича)² и на С. С. Бобчева³ за изучаването на народните правни обичаи и на М. Георгиева по народната медицина.⁴

Повечето от тия програми страдат за жалост от два недостатъка: едно, не обемат систематически цялата област от народното знание, на която са посветени, и, друго, често са неопределени в своето изложение. Тоя последни недостатък действително в кратки програми не може да се избегне съвсем, но пак не би трябвало да се допуща да изопачава очакваните резултати. Въпросът е най-сгодната форма за откриването или показването на известни фолклорни материали, които се търсят, и добре правят нашите упътвачи да излагат своите програми във вид на *въпросници*, но голяят въпрос без никакво обяснение често предизвиква неправилни или непълни отговори. Затова желателно би било въпросите да бъдат обяснени с кратки примери, а важността на всеки отделен куп от ма-

¹ Упътване за събиране географически и археологически материали в Период. списание на Бълг. кн. дружество в Средец, 1883 г., кн. V, стр. 82–104 и отделно 8-о, стр. 23.

² Упътване за описване правовите обичаи, които живеят у народа. Съставил В. В. Божишич, а преведено и пояснено от Н. В. Оджакова, действителний студент правоведения. Издаде Загребската академия и Н. С. Ковачов. Прага, 1874, 8-о, 53 стр.

³ За събирането и изучаването на народните юридически обичаи от С. С. Бобчев. Препечатано, с добавка, от пер. списание „Наука“. Пловдив, Областна печатница, 1883. 8-о, стр. 26.

⁴ Упътване за събиране материали по народната медицина от М. Георгиев в *Приложенията* към статията му „Билките в народната ни медицина“. Медицинска сбирка, IV, стр. 28–33.

териали да бъде изложена ясно и убедително. Раковски донякъде е успял да мотивира голяма част от своята програма. Жалното е само, че и тук му бъркат известни *idées fixes*, тъй щото обясненията му често наместо да управляват събирача, само го слисват и забъркват. Предвид на моя недостатък нека ни бъде позволено в следващите страници да допълним някои от досега издадените у нас програми откъм по-слабата тяхна страна. Ние сами нямаме намерение да повтаряме работата на своите предшественици, да съставяме общи въпросници; убедени сме, че не ще можем я извърши тъй успешно, както би се извършила тя от една комисия, съставена от специалисти по разните клонове на науката. Не сме достатъчно енциклопедист, за да обгърнем цялото неогледно поле на нашия фолклор. Тук целта ще се постигне много по-скоро и по-добре, ако се възложи например съставянето на въпросника по народната медицина на някой лекар или естественик, по народното право – на някой юрист, по статистиката и икономията – на някой специалист по тия клонове на науката и т.н. Ние сме напълно уверени, че Министерството няма да закъснее да възложи тоя труд на няколко отбор специалисти, за да може по-бърже да се съставят пълни програми, да се отпечатат на отделни книжки и да се пръснат из населението.¹ Тук ние се стараем повече да възбудим по-

¹ Експедицията на Чубински в Югозападна Русия дължи голяма част от своите успехи на издадените от югозападния отдел на имп. руско геогр. общ. „програми“ (във вид на въпросници): по общата етнография – от геогр. общ.; по поверията и суеверията – от Н. И. Зибер; по обичайното право – от Чубински. Всички тия програми били напечатани най-напред в Губернските вedomости на три югозападни края и в епархиалните на Каменец-Подоласката губерния. Независимо от това 500 отделни отпуски се разпратили на разни лица.

жив интерес към събирането на етнографическите материали въобще, без да се впускаме в пълни изброявания и систематическо изчерпване на всяка област.

*

Преди всичко няколко думи за *задачата и важността на българския фолклор* въобще, под която дума ние ще разбираме съгласно с нейното буквално значение от *folk* – народ и *lore* – знание само това, което *знае* или вярва народът за себе си, за ближните си или за природата, която го окръжава.

Това знание е неговата наука, науката на нищите духом. Народът си има своя собствена медицина, свое право, своя философия и пр. Към истинската наука тия скромни знания се отнасят както алхимията към химията, както астрологията към астрономията, но те са от голяма важност, защото ни дават възможност да вникнем в душата на народа, да се запознаем с представленията и идеите, които го движат, с понятията, които той си е образувал или наследил или заел, и с начина, по който тия са се преобразили в неговата сваят: как са се променили, каква своеобразна форма са взели в разлика от понятията на други народи и т.н. За да можем да узнаем в каква посока се е развивал народът и да определим направлението на бъдещето му развитие в най-добра смисъл, ние сме длъжни да го изучим във всяко отношение.¹

¹ Тук му е мястото да определим по-ясно становището, от което ние гледаме на един въпрос, който е тясно свързан с развитието на фолклорните дружества, именно на въпроса: *фолклорът наука ли е?* По тоя въпрос съществуват вече довольно много мнения. [Срв. G. L. Gomme, който най-напред е

При такава широка задача известно е, че всеки по-развит българин може успешно да работи за изпълнението ѝ. Малки и големи, без разлика на пол и занятие, учители, попове, ученици, инспектори, лекари, изследователи, съдии, философи, естественици, худож-

повдигнал въпроса в The Folk-Lore Journal, т. II, ч. IX, стр. 285. От същия в III т., ч. I (януари-март 1885). The science of Folk-Lore; от Charlotte S. Burne, Antonio Machado y Alvares и Sidney Hartland в III том, ч. II, 97–103, 103–115, 115–121; наск. от Ch. Burne в III т., III ч. (юли-септ. 1885), 267–269. От капитан R. C. Temple, том IV, ч. III (юли-септ. 1886, 194–212 и т.н.) Стремлението да се даде на фолклора пълна самостоятелност е особено силно в Англия, където теоретическите прения са още в разгар; обаче ние не виждаме да са подействали досега извънредно много за консолидирането на „науката“ фолклор чрез определение на мястото, което тя заема (или по-добре „мисли се да заеме“) между другите науки, на отношението ѝ към сродните ней дисциплини и ползата от нейното самостоятелно съществуване. (Срв. напр. Folk-Lore in relation to psychology от John Fenton, F. L. Journal, т. I, част VIII, 1883, 258–266. Folk-Lore as the complement of culture от J. S. Stuart – Glennie в същото списание, т. IV, ч. III, 1886; 213–221. The philosophy of Folk-tales, т. IV, ч. I от S. Stanislas Wake, 63–75 и пр.)

На континента с тия отвлечени въпроси много по-малко се занимават, но затова по-старателно се изучават самите материали. Тъй като тия изследвания могат да се карат и се карат свършено независимо от въпроса, фолклорът особена наука ли е или не, и предвид на големите противоречия, които съществуват даже върху основните черти на тази наука, ние намярваме въздържанието на повечето европейски фолклористи за свършено справедливо. Нашето частно мнение е, че няма никаква нужда да се основава особена самостоятелна наука „фолклор“; затова и оставихме това име само за знанието, науката на народа, а не и за систематическото изследване на това знание, което е предмет, от една страна, на литературната история и, от друга страна – на етнологията и психологията на народите, т.е. на естествената и културната история

низи и пр., всеки по своята специалност, по своята подготовка може да описва или да изследва народа. Ние ще се постареем тук да определим задачата поне на някои от гореприведените категории събирачи.

на един народ. Всичко, което влезва в границите на фолклора, може да се раздели прочее на две отделни групи:

I. Предмети на книжовната история

Приказки, масали, анекдоти, песни, балади и тям подобни, смешни песни, прякори, присмешки, детски песни и бабачки, мистерии (народни драматически представления), гатанки, формулетки и пр.

II. Предмети на етнологията и психологията на народите

1) Народни вярвания:

- а) представления за душата;
- б) за умрелите;
- в) за свръхестествените същества;
- г) предпазителни средства против зли влияния.

2) Поверия (предания) като епическа отлика от народните вярвания.

3) Традиции (свързани с народните вярвания):

- а) в семейния живот;
- б) в обществения живот;
- в) в отношение към материалните условия на живота.

4) Езикови паметници:

- а) лексикални;
- б) сентенциозни (пословици и фрази);
- в) за материалната култура;
- г) за духовната.

Тая класификация, която ние дължим на Л. Катона, изчерпва според нас напълно областта на фолклорната наука. Елементи за нейното конституиране липсват. При все това ние можем да подразбираме под фолклор в някои случаи и научното изследване на фолклорните материали, за да не бъдем принудени да навеждаме всеки път науките, между които се разпределя това изследване.

Понеже при всеки отгел от материали ще говорим по-на пространно и за неговото значение, ние ще обърнем тук вниманието на читателите върху най-крупните ползи от изследването на нашия фолклор, за науката въобще и частно за нас.

За общата наука нашият фолклор представя особена важност, защото неговото изследване ще способства немалко за осветлението на някои въпроси, които въднуват в по-ново време учените в Европа, въпроси, тясно свързани с теориите върху произхождението на народните умотворения, за които в по-предишните страници, когато се коснахме до общото състояние на фолклорните изследвания в другите страни, ние говорихме по-на пространно. Оная важност произтича най-главно от географическото положение на обитаваните от нашия народ страни, от тяхното съседство с една от първите средновековни културни държави, на която влиянието върху западните и източните ѝ съседки е било господстващо, и от ролята, която българският народ е играл известно време като посредник между изток и запад, като разсадник на културата между другите славяни и, в известно отношение, като преобразовател на религиозните възгледи у някои западноевропейски народи. Според Бенфая приказните мотиви на повечето от цивилизованите народи са се разпространили от Индия по два пътя — единият минава през Персия и Арабия,¹ другият води на север през Монголия.

¹ Прочутата арабска сбирка „1001 нощ“ според Фихриста (арабска история на литературата, писана в X стол.) е преведена, както много други подобни сборници, от персийски. (Срв. предговора на Ф. Хамера към немския превод на „1001 нощ“ от М. Г. Вайл (Weil). Но самите персийци са заели повече от своите приказки и нувели от Индия.) Още

При постоянните сношения на Византия с Персия и с Арабия заедно с материалните стоки са си пробивали път към Босфора и Дунава и умствените имущества на източните народи. Тяхното влияние върху византийската култура и върху известни клонове от византийската словесност, а покрай тях и върху културата на съседните държави не е могло да не бъде чувствително.

За нас ние очакваме от изучаването на нашия фолклор, на народния език, народните умотворения, народните обичаи и въобще народния живот преди всичко една регенерация на нашата книжнина, която няма да произведе нещо оригинално, докато нашите литератори се задоволяват с ролята на попивалки и маркучи и пият и смучат само от чужди извори. За основа на младата ни книжнина трябва да послужи словес-

в VI стол. Хозру Ануширван, от рода на сасанидите, накара да преведат от санскритски прочутата сбирка Панчатантра на тогавашния придворен език (Пееелеви). Тая същата била преведена на арабски под название „Калила ве Димна“, която и досега съществува. За нейната съдба в Европа вж. „Панчатантра“ от Бенфая. Друга една позната персийска сбирка, „Тута-Наме“, е преведена тъй също от индийския сборник „Сука-Сантати“ (70-те приказки на папагала) и т.н.

По втория път, посредством калмуците, които при тежават своя книжнина, са се разпространили *Веталапанча-винсати* (25-те повести на един Ветала), преведена на монголски под название *Сигхи Кюр* (Мъртвият надарен с магическа сила Сигхи. Тук даже думата *сигхи* е санскритска) и *Синхасана-дватринсати* (32 приказки на престола, от които намярваме едно подражание в историята на Арджу-Борджи Хана, преведена (както и *Сигхи Кюр*) от Jülg.

Разпространението на тия индийски повести Бенфай отдава главно на будистите, на техните мисионери, които са стигали далеч в своите странствания.

ността, пог която дума ние разбираме с професора А. Крека в разлика от книжнината всичко, което пада в категорията на народните умотворения. (Срв. Einleitung in die Slav. Literaturgeschichte.)

Общата история на литературата ни показва, че европейските книжини са се разцъфтявали най-разкошно именно когато гениалните писатели са черпели от народната почва. Нека ни послужи за пример развитието на руската литература от Пушкина насам.

Страстната любов на основателя на новоруската книжина за скромните произведения на народната муза е известна. Кой не познава неговото стихотворение „Зимний вечер“? С каква нежност, с каква синовна любов говори той за своята старушка няня, която му приказвала приказки. „Что за прелесть эти сказки“ – възкликвава той в едно писмо до брата си от 1824 г., – каждая есть поэма. “С тия приказки се надява той да допълни даже кухините на своето възпитание. „Вечером слушаю сказки и вознаграждаю тем недостатки своего воспитания.“

А Лермонтов в една ученишка тетрадка (от 1830 г.) пише:

„Как жалко, что у меня была мамушкой немка, а не русская! Я не слышал сказок народных, в них верно больше поэзии, чем в всей французской словесности.“ (Срв. Сочинения Лермонтова, приведенные в порядок С. С. Дудинским. СПб, 1863, т. II, предг., стр. III.)

Жуковски на стари години мислел да се предаде изключително на едно занятие: да превежда приказки от различни езици.

Гогол, авторът на „Вечера на хуторе близ Диканьки“, на „Мертвые души“ и пр., които гишат от вреждисторията живот, сам събирал песни и изучавал народните песни. В едно писмо до Максимовича от 9 ноември 1833 г. ето как се изразява той за народните песни:

„Я порадовался, услышав от вас о богатом присовокуплении песен в собрании Ходаковского. Как бы я желал теперь быть с вами, пересмотреть их вместе при трепетной свече, между стенами, обитыми книгами и книжною пылью, с жадностью жуда считающего червонцы! *Моя радость, жизнь моя, песни! Как я вас люблю!* Что все черствые летописи, в которых я теперь роюсь пред этими звонкими, живыми летописями.¹ Я сам теперь получил много новых, и какие есть между ними! Прелесть! Я вам их спишу... не так скоро, потому что их очень много. Да, я вас прошу, сделайте милость, дайте списать все находящиеся у вас песни, включая печатных и сообщенных вам мною. Сделайте милость и пришлите этот экземпляр мне. *Я не могу жить без песен. Вы не понимаете какая это мука и пр.*“²

Где нещо подобно у предпушкинската епоха, у Батюшкова или Гнедича – да не говорим вече за Ломоносова, Державина и одопейците? Третьяковски и Сумароков презрително се отнасят към всичко народно, за тях руска история преди Петра Велики не съществувала. Народните песни са „подли“, народът, разбира се, тъй също (впрочем с тоя епитет се е окичвал бедният народ и в официални документи). Сумароков се обръща към бездарните писачи с тия иронически уж божем думи: „Лишь только ты склады немножко поучи, изволь писать Бовы, Петра „златы ключи“ (любими народни герои, играят важна роля във фантастическите приказки).

Когато Пушкин издал своята прочута поема Рус-

¹ Гогол по онова време бил захванал да пише историята на Украйна, но не можал да я довърши. Плод от тия изследвания е „Тарас Булба“.

² Срв. Записки югозападного отдела Императорского русского географического общества за 1873 г., I том, стр. 68–78.

лан и Людмила, написана под впечатлението на една народна картинка, каквито и по нас руските коробейники продават заедно с разни книжки, руските критици от страх замръзнали на мястото си. „Възможно ли просвещенному или хотя немного сведущему человеку терпеть, когда ему предлагают новую поэму писанную в подражание Еруслану Лазаревичу?“ – се провиква един критик във в. „Европы“ (1820 г., № 11). Това е все същото, продължава той, „если б в московское благородное собрание как-нибудь втерся гость с бороною, (!) в армяке, в лаптях и закричал бы зычным голосом: „Здорово ребята“ и пр. Комментарии са излишни.

Подобно силно и благотворно влияние е оказала народната поезия много по-рано и на немската, в по-малък размер и на другите европейски литератури. Известна е страстта на немските романтици за всичко народно. Естетическите и социалните принципи на братя Шлегел, Тийка, Брентано и техните другари не са действително съвсем оригинални (изработени са те най-главно под натиска на Русовите идеи за народа и цивилизацията), но практическото приложение на тия идеи и в полето на литературата е тяхна неотемлива заслуга. Народът и миналото – това са и техните идеали. И за тях златният век на човецината лежи в началото на съществуването ѝ, а не отпреде ѝ, както може да се твърди сега на основание на строго научните изследвания. Дивакът се ползва и у тях със същото уважение, както и у Русо. Който иска да узнае човека, нека не го търси в градищата, под утайката на гнилата цивилизация, а в природата, там, гдето културата не е успяла да го обlige съвсем. Затова и който иска да чуе истинска поезия, трябва да накара народът да му пее. Изкуствената поезия не е нищо покрай народната. При такива убеждения романтиците трябва баше да обърнат силно внимание на всички видове на-

родни умотворения, на народността въобще, на народния бит. И действително, навред романтизмът е имал едно и също благотворно последствие, обърнал е вниманието на обществото към народните предания и народния живот, като се е старал заедно с това да ги възпроизвежда художествено. Това последното обстоятелство ни обяснява и прехода на романтизма в новия реализъм.

Вкусът за народната поезия е бил възбуден обаче в Германия и преди романтиците.¹ От немските кла-

¹ Въобще не трябва да се мисли, че преди тях никой не е помислявал в Европа за народните песни. Французкият *scenar* Montaigne още в XVI век се възхищава от народната поезия на американските диваци и привежда даже в своите *опити* (*Essays*) две песни за пример. Любопитно е, че и Монтен напада, както Русо и романтиците, гнилата култура. Честни хора, според него, може да се намерят само между селяните. Самият термин „народна поезия“, който сега е общоупотребителен, е от Монтена: „La poesie populaire est purment naturelle.“ Но мнението на моя философ за важността и хубостта на народните песни не намира отзвиз на своето време, а класицизмът го прескача съвсем. От французките класици едва Молиер е по-народен. Тук-там се намират бележки за народната поезия – специално за нар. поезия на диваците – и в някои стари немски и английски пътеписи. Даже понякога са се записвали и мелодии. Подир американските народни песни най-силно са привличали вниманието на някои стихотворни литературни в XVII столетие (Данаил Морхоф, отец на немската литературна история, Ив. Шефер и др.) *финските и лапландските*. Хагедорн и Халер се занимават даже с въпроса, какво може да научи поетът от народните песни; но интересно е, че едва те първи се питат имат ли и немците народна поезия. Дотогава вниманието на повечето е било обърнато, от една страна, върху поезията на диваците, от друга – върху дивните балади на англичаните, които по онова време захванали били вече да се прочуват. *Essais de Michel*

сици Хергер и Гьоте са страстни почитатели на народната поезия. Хергер още в Кьонигсберг, в Рига и Щрасбург почнал да събира най-старите народни песни на всички народи, които песни по-после бидоха напечатани под названието „Volkslieder“ (народни песни), Липуска, Вайганд, 1778 и 1779, анонимно. (Втората, по известна и общоприета титла на тая сбирка „Stimmen der Völker in Liedern“ не е от самия Хергера, а от швейцарския историк Йоханес фон Мюлер, велик ентусиаст за германската старина.) Макферсоновият „Осиян“¹ и сборникът на епископа Перси „Reliques of ancient English poetry“ (1765) са имали голямо влияние на Хергера. Както оная прочута книжовна фалшификация, тъй и чудесните шотландски балади в „Reliques“, които и днес удивляват света и за които Бен-Джонсон е казал, че би дал всичките си съчинения, само да може да напише една-едничка подобна песен, са направили в Европа къде края на миналото столетие фурор, но особито голям е бил техният успех в Германия, гдето от Лесинга насам, моя книжовен Лютер, както го нарича справедливо Белински, захваща пълна реакция против французкото влияние в книжнината. Осиян и Шекспир едва ли не се поставят на един и същ ред за образци и идеали на мястото на псевдокласиците. Борбата на Гочада с Богмера, на липусканците (Leipziger) с швей-

de Montaigne. Nouvelle edition par P. Christian. Paris, 1846. — Книга I, гл. XXX. Des Cannibales (cmp. 126 и 127) и кн. I, гл. LIV: Des vaines subtilites, cmp. 159: *La poésie populaire est purement naturelle a ses naïvetés et graces, par ou elle se compare a la principale beauté de la poésie parfaite, selon l'art; comme il se veoid ez villanelles de Gascogne, et aux chansons qu'on nous rapporte des nations qui n'ont cognoissance d'aucune science, ny mesme d'escription.*“

¹ Срв. „Ueber Ossian und die Lieder alter Völker“ в кн. *Ueber Ossian und die Lieder alter Völker* (1773).

царците се свършва с освобождението на германския дух от оковите на французкия конвенционализъм и възтържествуването на народността в книжнината. Името Хергер е тясно свързано с това развитие на немската литература и огромно е влиянието на неговите възгледи върху по-новата немска критика и поезия. „Naturpoesie“, естествена, природната поезия, която Хергер противопоставя на изкуствената „Kunstpoesie“ и която той предпочита („макар нар. песни и да бъдат само материал, но нам една песен с душа и без форма по-ни е мила от една изкована (песен) без съдържание“) — тая естествена поезия става идеалът на цяла една поетическа школа, на тъй наречения Hainbund, главните представители на който Claudius, Holty, братя Stolberg, Voss и особено Gottfried August Burger¹ не са имали освен едно желание: да бъдат популярни поети, в смисъл на анонимните народни поети, съчинителите на хилядите балади и любовни песни, от които те са се възхищавали, както в по-ново време Пушкин, Гогол и Лермонтов.

Тоя ентусиазъм за народната поезия е споделял и най-великият немски поет Гьоте. Авторът на Фауст още в Щрасбург, насърчен от Хергера, почнал да събира елзаски песни и до края на живота си е запазил жив интерес за поезията не само на своя народ, но и на всички народи без изключение, а особито на сърбите. Бележките му върху разни сбирки от народни песни, писани в разни времена (1822 в „Auswärtige Literatur und

¹ Срв. напр. възторжеността, с която Бюргер говори за народните песни в Deutsches Museum, януарска книжка 1774 г. (вж. в Bürger's Sämmtliche Werke, издани от Reinhard'a, I том, 1824 г.), под псевдонима Daniel Wunderlich. Срв. и предговорите към първото и второто издание на стихотворенията му.

Poesie“, 1823 г. върху „Spanische Romanzen“, 1824 г. за сръбските нар. песни, 1825 – за литовските „Dainos oder litauische Volkslieder“, издадени, om L. I. Rhessa; 1826, 1827, 1828), гишат едно и също възхищение. Известно е колко народната поезия е повлияла върху изобразуването на Гьотеви гений от начало до край. Гьотевата лирика подражава готам народния тон, щото човек неболно се пута при четенето на някои стихотворения где зачева изкуствената поезия, где естествената, где Natur-, где Kunstpoesie. Затова Гьоте е и в правата смисъл на думата популярен поет. Идеалът на Hainbund в поезията на Гьоте е постигнат напълно. „Goethe et la tradition“ om E. Blemont в Tradition (II год., 1888, № 8). – „Les écrivains français et les traditions populaires“ om P. Sébillot в Revue des trad. pop. (III m., № 9).

Il Folklore nella Scienza, nella Letteratura e nell'Arte. Lettura fatta al circolo filologico di Milano, ecc. del. Dott. Vincenzo Grossi. Milano, 1888, in 8-o, cmp. 27 – (no A. Gittée в Revue de Belgique). – H. de la Villemarqué; „Les précurseurs de nos études“ в R. d. trad pop.

От английските писатели Валтер Скот, отецът на европейския реализъм, е издал сам една отлична сбирка от шотландски народни песни. И тук е интересно да се отбележи връзката между реализма и живия интерес за народността. Французкият романтизъм, покрай своята жестока борба с класицизма и бранянето на своите доктрини, не е имал твърде време да се занимава с поезията на народа, но не трябва да се забравя, че средновековната и предкласичната книжнина на французите, от които романтиците особено са се възхищавали, гишат същия дух, който се усеща и в народните песни.

Няма да говорим на обширно за *ползите*, които ще произтекат от изучаването на народа в чисто езиково отношение. Те са очевидни. Нуждата от един пъл

речник на целия български език, във всичките му наречия, става от ден на ден по-чувствителна. Без него още дълго време нашият книжовен език ще прилича на кърпена черга. Трябва да се помисли и за една по-святна граматика. Но речник и граматика не се коват, а се съставят от готово и пълно градиво, събрано от устата на народа. С богоровицини нещо като Даничичевия Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika“ или даже като „Малорусско-немецкият словарь“ на Евгения Желеховски (без да говорим за Даля, Караджича, Юнгмана или Лунге) никога няма да излезе.

Досегашните опити за съставянето на един български речник, жали боже, или не са сполучвали или мишки са ги изядали от първите им букви. Н. Геров и П. Р. Славейков ще ли се накаят да ни очестият със своите речници или ще трябва пак на чужденци да се надряваме?

Ние славяните май сме научени на готовичкото. Англичанин състави първата руска граматика,¹ сърбин – първата българска.² Трябваше да чакаме и речник от чужбина. Но за жалост с *Дювернуа*³ се излъгахме. Неговият речник е препълен с погрешки и за нас българите едва ли има някакво значение. Вероятно почитаемият филолог е споделял мнението на Безсонова,⁴ който още в 1855 година се е развал, че с малкия словарь, приложен към сборника му – после от словарчето на Цанковата граматика и „Караманната книжка для русских войнов“ от С. В. Филаретова ще може да се състави речник на български език.

¹ Лудолф (Оксфорд, 1696). Срв. Вестник Европы, 1807, № 16.

² В. Ст. Караджич. Догатак. Поговор., стр. 48–54.

³ Словарь болгарского языка. По памятникам народной словесности и произведений новейшей печати. Москва. Выпуск 1, 1855 г.

⁴ Болгарские песни. Введение.

Днес ние сме малко по-взискателни от Безсонова, а и от Дювернуа трябва да сме по-строги. Българският речник очаква още своя Вук. Виге-щем кога ще се яви. Че много ще помогне нашият речник и в изучението на въпроса за нашето произхождение, в това не трябва и да се съмняваме.¹ Дано учениите, като се осланят на нашите изследвания и исторически документи, въведат поне малко-малко ред в оня хаос от хипотези, които са се образували върху нас, нашия език и нашето потекло от един век насам. Разбира се, че в много случаи учениите не са криви. При скъдни фактове и индукциите не могат да бъдат много верни. Тук и ние трябва да носим най-главната част от вината. Само един пример за илюстрация на казаното. Има един малък, но важен филологически въпрос, който с години си се протака и още не може да се отсече, защото няма достатъчно доказателства събрани. Касае се за произношението на носовите гласни (rhinesmus) в някои наречия. Има мнозина, които още не вярват, че в някои места в Македония старобългарското ж и ѝ се изговарят като *он'* и *ен'*, макар тоя факт да е бил отбелязан още в 1848 година от професора И. Григоровича и потвърден отпосле и от някои и други наши хора. Тук-там в някои списания и досега се срещат малки мостри от тях наречия. Славейков, Дринов, Офейков са обърнали доволно голямо внимание на тоя въпрос, но още не е изчерпан тоя, както трябва, а от него зависи много по-нататъшното съществуване на известната панонска теория на професора Миклошича и окончателното признаване на Македония за отечество на черковнославянската книжнина. Подобни въпроси, които чакат от нас осветление, има с десетки.

¹ Още в 1771 г. Шльоцер (срв. Nordische Geschichte, стр. 334) доказвал на европейските учени нуждата от една българска граматика и словарь.

Фолклорните изследвания имат и важно политическо значение за нас. Те са почти едничките средства за определение етнографическите граници на разните балкански народи.¹ Всички, които са се старали, съвестно или със задни мисли, да определят народността на македонците, са се основавали главно на техния език, на техните нрави, обичаи, кюстюми и народни умотворения. Очевидно е, че това определение ще зависи напълно от понятията на изследователя за на-

¹ Въобще фолклор и политика не са области, чужди една на друга. Съзнанието, че почти всички народи притежават еднакви или подобни предания, че си приличат в обичаи, нрави, поверия, във възгледите си на природата и на живота, това съзнание не можеше да не се отрази благотворно и върху политическите възгледи на фолклористите, мнозина от които действително броят между най-горещите проповедници на братството и съгласието между народите, а в също време и между най-върлите защитници на правата им против асички тирани и узурпатори.

Когато в 1885 г. железният канцлер Бисмарк пожела да вмъкне и Каролинските острови, които принадлежат на Испания, в сферата на своята колониална политика, най-видните испански фолклористи: Антонио Мачадо и Алварес, Александро Гвичом и Сиерра, Антонио Сендрас и Бурин, издадоха един манифест „към фолклористите на всичките народи“ (à las folkloristas de todas las naciones), които трябва да разпространяват любов и братство между всички народи (que procuran el amor y la fraternidad entre todas las razas), в който манифест ги приканваха да протестират заедно с тях против похитителната немска политика и в същото време да събират помощи за построението и въоръжението на един международен военен кораб, който да носи названието „Iberia“ и да служи за основа на една голяма армада, защитница на слабите и онеправданите против несправедливите и необузданите прищевки „de los despotas y ambiciosas de la tierra“.

рогността и неговите специални филологически знания. Няма да говорим вече за ония смешни quasi-етнографи от калъпа на Гопчевича, които с контракт се обзалагат да изследват дали македонците са старосърби или българи.¹ Не си чини да си струва човек зло сърце за тях, но има хора с по-научна подготовка, които вършат същите грешки като Гопчевича, и това заслужа съжаление. Към тия по-сериозни хора принадлежи и руският консул Ястребов. Добър събирач, записва точно, ревностно, но човек с тесни етнографически понятия. Една нищо и никаква „слава“, която празнуват, както забелязва и сам Ястребов, и арнаути, и българи, и власи, кара го да признае всичките македонци за сър-

Не знаем дали това възвание е подействало, но във всеки случай, като знамение на времето и като доказателство на връзката между фолклор и политика, то е любопитно и важно. Заслужава при този случай да се забележи, че фолклорните дружества в Испания се смятат в някои консервативни кръгове за либерални политически клубове и не винаги се гледат с добро око.

Като пример на една много по-мирна манифестация на братските тенденции, които фолклорът преследва, заслужа да се прочете книжката на Angelo Dalmedico: *Delia fratellanza del popoli nelle tradizioni comuni*. Венеция, 1881. „L'uomo devve fare al morale ciò che il telegrafo elettrico e il vapore fanno al materiale, devve avvicinare i popoli, cooperando per tal modo, a che si riconoscano fratelli e si riamino. Nel comporre con interno compiacimento e nel pubblicare questo libro, io non ebbi e non ho che questo scopo. (Въвед.)

¹ Срв. Petermann's geographische Mittheilungen, 35. том, 1899. Die ethnographischen Verhältnisse Makedoniens und Altserbiens. Стр. 57–68. Същият мой Юпчевич имал намерение да издаде в непродължително време и едно „капитално“, „сензационно“ съчинение върху Стара Сърбия и Македония под титлата „Alt-Serbien und Makedonien. – Когато господ иска да накаже някого, взема му ума.

би. Половината от песните, които е поместил в сборника си, са чисто български и съставят един отделен, прекрасен български сборник, който може да се отцепи, без да се накърни цялото; но тая операция, разбира се, никой няма да отиде да я изисква от самия Ястребова, едно че почитаемият етнограф не е филолог и друго, че не притежава по-либерални възгледи относително значението на етнографическите материали. Ако да беше чувствал релативната важност на своите доказателства, ако да беше се проникнал от идеята, че при такова пъстро, измесено население като населението на Балканския полуостров не е било възможно да не стават заимствания в областта на етнографията от тая или оная страна и колко е мъчно да се определи посоката, в която тия заимствания са оставали, то и заключенията на Ястребова щяха да бъдат по-осторожни. Но тая е въобще грешката на всички ония, които на основание само на един обичай, 5–6 криво записани думи и 2–3 осакатени песни градят теории. Не можем се оплака, че не сме ги имали в достатъчно количество и нашенци, и чужденци. А ако има от какво да се боят и да се пазят народите на Балканския полуостров, то е именно от подобни плиткоумни теоретици, които вършат много по-големи пакости, отколкото сами могат си представи. Задачата на етнографа не е тъй лека там, гдето етнографическите стихии не са имали време и мира да се уталожат. Има ли страна да е претърпяла по-големи променения в етнографическо отношение и по-ужасни катастрофи в историческо от земите между Адрия и Черно море? Каква смесица от племена: тракоилирийци, гърци, келти, римляни, готи, хуни, словени, турци и пр. Кой ще определи елементите на всеки един от тия народи в техните потомци? Историята ли ще ни даде най-здравите критерии за извършването на тая

задача? Навярно не. Историята е в този случай опасен и пристрастен адвокат, който не забравя и най-малката обида и постоянно подклажда страстите на клиента си. Всичките междуособни процеси на славянските племена се дължат най-главно нему. Затова не може и да се мисли, че само на основание на историческото минало ще могат да се решат политическите въпроси, от които всички балкански държавици страдат хронически. „Не треба сметати с ума, да је освојењима време прошло и да ганашњу политику могу корисно оправити само реални сувременни етнографски одношаји. И етнографско определивање ганашње може бити тачно, само ако се чини без икаква обзира на прошлост с граматиком и дијалектологијом у руци.“ Тия думи на познатия сръбски учен мъж и дипломат Ст. Новакович заслужват да се прочетат и гваж и триж както от нашите, тъй и от сръбските шовинисти.

Казаното дотук върху важноста и значението на нашия фолклор е, мислим, достатъчно да убеди всекиго, който има чувствително сърце за недъзите на нашия език и на нашата книжнина и не си прави оглушки пред трудностите, които се изпречват в разрешението на някои капитални политически въпроси, донякъде вследствие на лишението от известни етнографически критерии, които само ние можем да доставим, че трябва да се заловим с трескава бързина за прибирането на всички още неизвестни фолклорни материали.

За тая цел ние съветваме да се основат колкото е възможно по-скоро и у нас фолклорни дружества по примера на английските, французките и италианските (във всеки окръжен център по едно), които да си поставят за единствена задача изучаването на народа във всяко отношение. Тия дружества могат да се нарекат *народоучни дружества*, за да избегнем чуждия термин; членовете им могат да се рекрутират от най-различ-

ните съсловия. Колкото по-разнообразни специалности са застъпени в тях, толкова по-добре за самото дело, толкова повече страни от народния бит ще могат да се изучат. Ползата от подобни сдружавания ще бъде значителна и в материално отношение. Частните събирачи не разполагат винаги с достатъчно лишни суми за публикуването на записаните от тях материали, които ще могат по-лесно и по-скоро да се издават на дружествени разноски. Някои от нашите дружества предвиждат действително в уставите си и събират на народни умотворения, но колкото широко място и да отстъпват на словесността в страниците на своите органи, все пак не е достатъчно, а отделни сборници и досега ни едно от тях не е печатало, макар някои и да са се обещавали. Може би средства да нямам, може би и време да им липсва да се занимават с подобни дреболии. Казват че и патиците в Словенско, Чешко и Хърватско не падали по-долу от нашите, че и там се търкаляли из дружествените долапи цели возове ръкописи с народни песни и приказки. Който иска, може да се утешава с този аналогичен факт. Ние мислим, напротив, че това трябва още повече да ни убеди в нуждата от нарочни *народоучни дружества*, програмата на които да не обема нищо друго, освен изследването на българския фолклор. Най-голямата част от труда за основаването и организирането на подобни дружества, както и въобще за изучаването на народа, трябва да поеме на себе си *учителското съсловие* като най-годно за тая работа. Държавни и народни учители и учителки, по каквато и да е специалност, всички до един могат да помогнат на нашето дело и сами и посредствено, чрез своите ученици, като им дават нужните упътвания и им показват методите на събирането, записването на етнографическите материали. *Учителят по история* не трябва да пропуска никога

случая да разправи в горните класове за важността на археологическите паметници. *Филологът* нека покаже на учениците как се записват правилно словесни материали, като им даде в ръка и най-сгодното фонетическо правописание за тая цел и им разправи за важността на материалите за езика и книжнината.

Преподавателят по естествена история добре ще стори да подканя учениците през ваканциите да записват простонародни названия на растения, животни, камене, даже да ги упътва да събират материали по народната медицина и пр. *Учителят по рисуване* нека обърне вниманието на младите върху значението на народната орнаментика и върху богатствата, които се крият още в манастирите, в старите ръкописи, в костюмите и т.н.

Сами учителите, особито селските, ще се зловят със събирането на словесните материали, на народните песни, приказки, поговорки, детски играчки баулки, с описването на народните обичаи и забавления, суеверията, преданията и пр.

Относително *народните песни* трябва преди всичко да се допълни тяхната топография. Има у нас окръзи, в които никой нищо досега не е записвал, когато, напротив, има други, които са почти изчерпени. Северобългарските, особено крайдунавските краища, още са девствени. От Пешакова и Кипиловски насам рядко се е интересувал някой за видинските песни, за ломските – никой, за оряховските, свищовските и пр. – почти никой. Средногорските села, Шопско, Македония, Ахъчелебийско в етнографическо отношение досега най са познати. Нужно е следователно вашите събирачи да обърнат внимание и на по-слабо изследваните краища. Где има най-много работа, това лесно ще узнаят, щом прегледат всичките досега излезли сборници и разпръснатите в разните списания материали. Изучаването

на народните умотворения и въобще на народния бит по етнографически области се препоръчва по много причини, но докогато едно точно разграничение на тия области не е възможно, може изследванията да стават и по политическото разпределение на окръзите и околните. В тия случаи не е нужно да се обръща внимание на това, какво е записано вече в други краища на България. И вариантите имат своето значение за географическото разпространение на материалите. Избере ли си някой известна местност, известен окръг, най-добре е да го опише напълно във всяко отношение, тогава неговите изследвания, ако са пълни, ще бъдат и точен образ на народната поезия и на народните обичаи и пр. в тоя окръг. Абсолютна пълнота, разбира се, не може да се очаква и никой няма да изисква от известен събирач да изслуша всички певци в окръга, да изпита всички бабички за приказки и пр., но приблизителна пълнота може да се постигне, когато изследователят знае какво търси, кое е важно, кое не, кое е по-оригинално и не забравя да забелязва и обстоятелствата, при които материалите са събирани. Това последното особено слабо се съблюдава у нас, затова нека ни бъде позволено да настоим особено силно върху него. Един и същи паметник придобива различно значение според мястото, гдето е намерен. Един стар ръждясал гвоздей, намерен на бунището, показва може би, че наблизно има цигански колиби, подобен един гвоздей, изровен в някоя могила (tumulus), има съвсем друга важност. Той показва, че погребеният е живял в железния век, следователно могилата, като археологически паметник, трябва да се отнесе към тоя век. Едно късленце шарена стена няма никакво значение, ако го разгледаме на особно, без да търсим мястото, отгдето е откъртено, но това същото късленце може да бъде частичка от някоя черковна стена и тогава ни обажда съвсем

друго, именно, че ако изстържем варовитата покривка, която обвинява вътрешната стена, ще намерим може би под нея цял ред хубави стари живописи. Каквото важи за веществените археологически паметници, важи и за невестествените. Тук трябва точно да се означава мястото, гдето известен материал е намерен, лицето, от което е събран (пол, възраст, народност, занаятие) и датата (годината и денят) кога е записан.

От всички народни песни най-голям интерес представят *юнашките, историческите, легендарните, обрядните, тъжачките и духовните стихове*, затова ние бихме съветвали най-напред те да се запишат.

Юнашките песни са били действително галеници чада на нашите събирачи и немалко песни са записани досега от Марко-Кралевския епичен кръг, но все пак нито количеството, нито качеството им са достатъчни да ни дадат един пълен и ясен образ на нашата народна епика и особено да осветлят мнението на учените върху нейното достойнство. Понеже владееят в това отношение някои съвсем криви понятия, нека ни бъде позволено да посветим на тоя отгел няколко думи повечко.

Едно от най-разпространените мнения е, че целият български епос, с малки изключения, се е преобърнал в *хайдушки* епос. Авторът, разпространителят на тоя възглед, е Безсонов. „Хайдучество, вот главная и общая черта болгарского эпоса. А потому, в нем мы не видим периодов: все почти герои уже хайдуки“ — твърди той категорически в своята разправа „Эпос сербский и болгарский“¹. И по-нататък: „а потому болгарский эпос, не имея периодов, есть преимущественно эпос хайдуков“. Веднъж това признато... „мы познаем (здесь-то) всю силу сербской народности, сравнительно с бол-

¹ Болгарския песни, 1–136.

гарской, она превозмогла и в истории и в эпосе и в наречии“...

Тая оригинална и любима теза на Безсонова не заслужаваше да се оборва, ако да не беше приета за жалост и от Пипина.¹ При всички тежки апарати, които фантазиите на Безсонова върху българския епос влачат със себе си, те са далеч от да имат каква-годе научна стойност. Действително и у другите славяни строго критическото разработване на народната поезия датира, може да се каже, от вчера. Дисертациите на Бодянски,² на Щура,³ Вацлав з'Олеска⁴ и други не могат да имат освен историческо значение, обаче големи гигантски крачки се правят вече както в Русия, тъй и в Сръбско и Хърватско. Учените трудове на А. Пипина и Веселовски се ползват с европейски автори-

¹ Сръб.: Всеобщая история литературы И. Шерра. Переведено под редакцией А. Пипина. Издание О. Бакста. Приложение: Обзор истории славянских литератур А. Н. Пипина и В. Д. Спасовича. СПб, 1865, стр. 87. Народная поэзия болгар. „Болгарский эпос, главным образом, знает уже только этих гайдуков, если помнит еще предания о старых героях, то представляет их себе уже в этой позднейшей одежде гайдучества.“ — „Таким образом, болгарский эпос слил все периоды своего прежнего развития в один, и герои его все почти гайдуки, действующие уже против турок.“

Също: История славянских литератур. Издание II, 1872, том I, стр. 133. Таким образом болгарский эпос слил все периоды своего развития в один, и герои его все почти гайдуки“... „Но много уступая сербскому в давности и полноте исторических предания, болгарский эпос не уступает ему относительно эпических приемов и формы“...

² О нар. поэзии слав. племен. Москва, 1837.

³ O národních písních a pověstech písmen Slovanských. Прага, 1853. (Novočeské bibliotéka číslo XVI).

⁴ В предговора към сбупкама му *Piesni polskie i ruskie ludu Galycyjskiego* и пр. 1833, стр. III–LIV.

мет, студиите на Миклошича,¹ Ягича,² Богошича,³ Новаковича, Павича по историята и съдържанието на сръбохърватската народна поезия на основание на по-стари извори и летописи са известни. Само нашите народни умотворения очакват още една по-специална разработка.⁴

¹ Beiträge zur slavischen Volkspoesie. I. Die Volkspoesie der Kroaten. 1870.

² Die sudslavische Volksepik vor Jahrhunderten в Archiv für slavische Philologie, IV, 192–242, 1879. Gradja za slovinsku narodnu pojesiju в Rad, knjiga XXXVII.

³ Народне пјесме из старијих, највише приморских записа. Белград, 1878.

⁴ Трудът на Ralston'a „On bulgarian popular songs“, Oxenford. „The bodies of bulgarian songs“, 8-о, London, 1876–1877, ни е познат за жалост само по титлата. Статията на 2-жа Дора d'Истрия в Revue des deux mondes (15 юли 1868) върху българската народност според народните песни (La nationalité bulgare d'après les chants populaires) е писана в популярен феълетонски стил и няма други претенции, освен да занимае читателя по приятен начин с особеностите на един народ, който по онова време беше захванал да възбужда любопитството на цивилизования свят. Студиите на 2-на д-р Ст. Донева в „Наука“ (кн. X, XI–XII) за българските народни песни е много обща и е писана под чувствителния натиск на Щуровите идеи. А. Безенишек гледа на народните умотворения повече като естетик. Преговорите на Чолакова, Миладиновци и Верковича към надлежните сборници съдържат някои здрави възгледи върху важността на народната словесност, но изобщо са слаби. От всички, които са се възхищавали у нас от умствените произведения на народа, най-широките и най-здравите възрения е имал Л. Каравелов. Това най-ясно се вижда от въвеждането му към „Паметници народнаго быта болгар“, гдето той изказва даже първата мисъл за издаването на един общославянски фолклорен журнал. Това още в 1861 година. За Любена могат да се приспособят с пълно право същите

Юрий Венелин не можа за жалост да издаде втората част от своята студия „О характере народных песен у славян задунайских“ (Москва, 1835), която щеше да се занимава с нашите народни песни (първата част е посветена на сръбските). Ние щехме вероятно да намерим и в нея доста криви възгледи, но във всеки случай по-верни, отколкото в изследванията на Безсонова, в които съвсем „нетъ никакого проку для науки“. Quasi-сравнителната негова метода е свършено безкритична, обобщенията му се основават само на 3–4 случайни факта, нещо толкова по-осъдително, колкото областта, в която Безсонов се е движил, е била недостъпна за мнозина. От целия негов сборник, съставен от разни фрагменти, едва ще се отберат 5–6 попълни юнашки песни, другите са окълцани до обрезаичване.¹ Това е то основата, върху която Безсонов изду-

гуми, с които той оплаква ранната смърт на Венелина (Паметници. Предисловие)... „умер (он), не успев привести в исполнение и часть своих надежд, но и то малое, что он сделал, вполне обессмертило его имя“.

¹ За сборника на Богоева, от който е заел почти всички свои юнашки песни, Безсонов забелязва на едно място твърде справедливо, че са „написаны и напечатаны весьма неосмотрительно. По-видимому издатель имел под рукою некоторые рукописи, иногда не разбирая написанного, вообще подправлял“; а на друго място: „собранное им навсегда потеряло неподделность и живость, делаясь добычею одной почти кривуки“.

Втората сбирка, от която Безсонов се е ползвал (Додатак к С. Петерб. рјечницима, написао В. Стефанович), не съдържа ни една юнашка песен. Останалото е издадено от сборниците на Н. Д. Катранова, А. Ф. Вельтмана и Венелина, или препечатано от някои вестници. По вътрешна стойност и по външна форма част от тоя материал стои даже по-ниско и от Богоевата сбирка.

га цяла кула хипотези за характеризирани на българския епос, хипотези, които той с голяма увереност дава за неоторими научни истини.

Характеристично е за свършено произволната и безосновната критика на Безсонова и това, че на основание на същите непълни и особено в езиково и формално отношение съвсем неправилни материали той дохожда, от друга страна, до заключения неочаквано благоприятни за българския епос. „Совсем другое нужно сказать – говорит Безсонов, – если возьмем в расчет эпическое воззрение, приемы эпической поэзии, склад ее, форму, стих, язык. В том отношении сербский и болгарский эпос находятся между собою в связи ближайшей, друг друга пополняют, друг друга разнообразят, один другому не уступают.“ Това във всеки случай не е вярно за песните на Безсонова, които и по форма, и по стил, и по език представят нещо диаметрално противоположно на Вуковите песни, с които се сравняват.

Толкоз за характеристика на това „научно изследване“. Човек не може освен да се чуе на силната поетическа гарба, която Безсонов притежава във висша степен и като учен мъж. Да сравняваш една статуя от Фидияса с няколко случайно на бунището намерени черепа, остатъци от статуята на други някой знаменит художник, и песните на Караджича с няколко без разбор записани откъслечи от песни, събирани безразборно, вероятно от певци невежи, и да правиш на основание на подобни сравнения заключение за гарбата на оня художник и за достойнството на цял един епос, това не е наука, това е поезия.

С това ние не отхвърляме, разбира се, цялата студия на Безсонова върху българските юнашки песни. Има страни, които той пръв е засегнал, на които той най-напред е обърнал внимание. Прибавим ли при това обстоятелства и нехайството на българите, към

които той се е обръщал молешком за песни,¹ ние не можем освен да смекичим в заключение спрогата присъда, която по право сборника на Безсонова заслужава, и да го препоръчаме даже до известна степен и на вниманието на всички, които се занимават с народния ни епос. Тук поне ще видят опит от едно научно изследване на неговото развитие.²

¹ Срв. сборника му, вып. II, преуведомление, стр. X. „Читатель может быть удивится, заметя, что, за исключением сборника Катранова, все остальное получено нами из рук русских; в течение двух лет толкуя об издании болгарских песен всем, кого это касалось, прямо или посредственно, лично или через слухи и предложения, не получили мы от болгар ни строчки в пополнение; тщетно хлопотали добыть картинку одежды, хотя из самих болгар есть на Руси художники. Наконец, даже доселе ни ответа, ни привета, как будто бы говорим о народе мертвом, который не скажет за себя и о себе ни слова, хотя бы противу нас.“

² Строго критични студии ние очакваме *занапред* както от нашите учени, тъй и от външните. Тия последните имат по много причини особен интерес да не ни пренебрегват. Ако досега не се е обръщало надлежното внимание на нашите народни умотворения, криви сме били в много случаи ние. Толкоз е известно, че ни едно по-значително явление в полето на нашия фолклор не заминава вече незабелязано от страна на по-близко нам стоящите народоуци: на руските, сръбските или хърватските, на румънските или гръцките. Нашият фолклор е в такава тясна свързка с техния, щото е немислимо изследването на единия без сравнение с другите. Благодарение на това обстоятелство върху известни страни от нашата народна словесност захваща да се пръска повече светлина. Препоръчваме на нашите бългешки фолклористи особено изследванията на Веселовски, Потембя, Драгоманова (срв. в Mélusine, том IV, № 9 и сл. „Légendes pleuses des bulgares“) и студиите на влашките учени Хаждъу и Гасмера. (Особимо Cârțile paporane ale Românilor în secolul XVI, în legatura cu literatura ale poporana cea nescrita.

Второто, особено в някои сръбски кръгове, популярно мнение е, че българите не са имали никога своя народна епика и че следователно колкото и каквито юнашки песни имаме, всички са заети от сърбите. На това мнение е бил и Вук.¹

Тия възгледи най-бляскаво се опровергават от историята на нашата народна поезия. Съществуват свидетелства още от XIV век, че българите са приеждали юнашки песни, наравно със сърбите. Византийският дипломат Григорий Нукифорас изрично забелязва в спомените от пътуването си през Македония и Сърбия (1325–1326),² че водачите му (българи и сърби)

Образува II том от Cuvente den Bâtrâni, Bucar., 1880, от Богдана Петричейку Хаджъу. С това си съчинение той е пробил път на Гастера, на когото книгата „Literatura populara Româna, Букуреш, 1885, XII 605, и още повече „Greese-Slavonic Literatur“ в „Pchester lecture“ са пълни с оригинални идеи и по нашата книжнина и фолклора ни.)

¹ В едно свое писмо до Якова Грума, печатано в Archiv für slavische Philologie, той казва:

„Aber merkwürdig ist, dass auch die Bulgaren singen unsere Heldenlieder [etwas bulgarisiert], besonders vom Kraljewitsch Marco, und sie wollen nicht hören, dass er kein бугарин war!“ („но чудно е, че и българите пеят нашите юнашки песни (малко побългарени), особено за Марко Кралевича и не щат и да чуят, че не е бил българин!“). Тая бележка е интересна и като доказателство, че националното чувство и националната гордост у нас в началото на настоящия век не са били тъй слаби, както обикновено се предполага.

Срв. и „Догатак“, стр. 48, „Поговор“: „Бугари имају и јуначких пјесама, које се пјевају уз гусле као и српске, и међу тима ће, по свој прилици, бити највише српских пјесама, које су побугарене.“

² Вж. Nicephori Gregorae byzantina historia, ed. Schopeni, Воннае, 1830. Lib. VIII, cap. 14, p. 373–383. Нукифорас пътувал като член на едно посланичество, изпратено от Цариград

възпявали гръмовито славата на разни юнаци, които нито бил виждал, нито бил чувал. Тая забележка е извънредно важна за историята на нашата епика. От нея се вижда, че българите и сърбите са имали епически песни много по-рано от епохата на Марка Кралевича (1394), Реля (1343), Момчила (1360) и пр. знаменити юнаци, които образуват сега почти единствените герои на народната ни поезия, значи още преди покorenието на полуострова от турците. Че българите и по-дир XIV век са продължавали да пеят своите народни песни и да възпяват своите любими юнаци, това е естествено, а се и доказва от някои случайни забележки в старите немски пътеписи.¹

Стефан Герлах, съвременник на Лютера и Калви-

в Skonue при Стефана Дечански. – Срв. p. Matković „Putovanja po balkanskom poluotoku za srjednega veka“ в Rad, kn. XLII, стр. 153. – Jagić, Gradja, Rad, XXXVII, III. – Pavić, „Narodne pjesme o boju na Kosovu“, Zagreb, 1877, стр. 4.

¹ По-изобилно се срещат в старите пътеписи бележки за обичаите и носитбата на българите. За ония тъмни времена в нашата история, които се протакат от падането на царството ни под турците до края на XVIII столетие, тия случайни етнографически портрети са от голяма важност и заслужават да се обърне по-голямо внимание на тях. Те ще служат като ценно градиво за една история на нашата култура в 15, 16, 17 и 18 столетие. Нашият учен историограф г-р К. Иречек е напечатал в Периодическо списание един ред от извънредно любопитни статии по старите пътешествия през Балканския полуостров, с извлечение на най-важните за нас данни. Тия последните биха могли да се допълнят лесно, ако нашите студенти в чужбина, по примера на К. Кесякова (срв. Труд) особито при по-големите университети, гдето съществуват богати библиотеки, се заловяха да прегледат всички стари пътеписи, които намерят в библиотеките, и извлекат всичко, което се отнася до нашите обичаи, нрави и пр., а тъй също и до живота на

на, който пътувал през България в 1573 и 1578 г., пише в дневника си (издаден в 1674 г.), че на Петровден се случил в Куручешме (Guri-tzesme), ходил в черква, гдето един поп и един дякон служили литургия. Свят имало толкова, че черквата не могла да го побере. Мнозина стояли на двора и се разговаряли високо, което се видяло много чудно на Герлаха. Подир службата народът почнал „die Zech“, да яде, да пие и да се весели. Някои даже седнали в храма вътре да ядат. Попа обсипали с дарове и на път му дали няколко хляба. Подир обег момите се наловили на хоро и пели в хор, две по две наедно. „Nach dem Essen haben die Jungfern in einem Reyhen getantz und chorweise gesungen, je 2 und 2 miteinander, die für und fur in einem Ring herumgegangen und das sollen sie einen ganzen halben Tag treiben.“ Tagebuch Stephan Gerlach des Älteren, Frankfurt, 1674. Fol. p. 522. На 1 юли същата год. имал Герлах отново случай да слуша български песни. „Auf den Abend des 1. Juli oder Neumonats, dann diesen Tag blieben wir noch hier und rasteten etwas aus, kamen viel Bulgaren von der End

племената, с които сме били в постоянно съприкосновение. За важността на тия стари пътеписи чети, освен Иречека, статията на професора Р. Matković в Rad, кн. XLII (стр. 56–185) „Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega veka“ (по-специално стр. 56). V. Jagić, Gradja (Rad, XXXVII, 114 sq.). – J. Ристич, „О историчной важности у спомена старих путника неки, кои су кроз Србију пролази“ в „Гласник друштва српске словесности“, свезка VI, 1854. – Zeitschrift für deutsche Kulturgeschichte, neue Folge. I. Band, Hannover, 1872, стр. 420, 471. – Чедомил Мижановић, „Пре триста година“, Гласник, XXXVI, стр. 155–220.

Сръбското учено дружество още в 1853 година се е сетило да пише на правителствените стипендианти да претърсят европейските библиотеки за сръбски и славянски ръкописи. Резултатът е бил сполучлив. Срв. Гласник, VI, 330.

aus dem Felde herein und sungen ihre gewöhnliche Reyhen Lieder“ (сmp. 524).

Но по-важно за нас е свидетелството на Heinrich von Lichtenstein, особен пратеник на австрийския император Рудолф II до Султана, който пратеник е пътувал за Цариград през България в 1584 г. В описанието на неговото пътешествие¹ изрично се забелязва на

¹ Това свидетелство днес е в Gradja, капиталната студия на професора Ягича по историята на славянската народна поезия. Титлата на пътеписа е:

Desz Wolgeboren Herrn Heinrichs Herrn von Lichtenstein (von Nicolspurg) etc. kön. keys. Maiest. Abgesandten etc. Reysz auff Constantinopol (in 1584 Jar) beschrieben durch Melchior Besott. Печамано е в „Etliche Particular Beschreibungen wolmercklicher Geschichte (zur Türkischen Histori gehörig) so vor dieser Zeit nie in Druck ausgegangen (сmp. 515–531). Франкфурт на Майн, 1595.

3 октомври. „Die dreytzehend Tagreysz war ghen Gelderbend. Ist ein schlecht Dürfflin fast – von Christen bewohnt. Diesen Tag seynd wir uber das hochste Gebirg auf dieser Reysz gezogen. Und wird dieser Berg von den alten Poeten und Historicis Rhodope genannt: in welchem der Hebrus /auch bei den alten ein bekannter Flusz/ entspringt. Umb diese Gegent ist auch Mons Haemus/ oder Haemi Montes: deren alle gedenken fürnemlich Quidius und Virgilius. In diesem Gebirg hat es eine lange Clausen/ darinn etwan vor Jam ein vest Schlosz oder statt gelegen/ an einem sehr unebenem Ort: wie in dem Begriff herumb alte Stuck von Gemaur solches ausweisen und bezeugen. In derselben Clausen hat der letzte Despot oder Fürst und Herr Bulgariae/ oder Misie superioris/ Marco Cralowitzo geheissen/ (von welchem) und seiner ritterlichen Gesellschaft/ die Landeute noch auf Datto ein erblich Lied in crabatischer sprach singen) sich lang von der Turkischen Macht und Gewalt aufgehaltten und beschirmet. (На тринадесетия ден отпътувахме за Гелгербен (?), лошо село, почти (само) от християни население. Тоя ден минахме през най-високата планина в това ни пътешествие. Древните поети и историци наричат тая

мястото, гдето се описват Железните врата между Ихтиман и Ветрен, и известното градище, което и до сега е свързано с името на Марка, че *околно население още по онова време* (значи нещо 190 години подир смъртта на Крали Марка), *пеяло песни за тоя любимец на южнославянската муза*.

Има даже основание да се вярва, че българските народни песни са заемали известно време видно място между произведенията на южнославянската муза. Думите *бугарици* и *бугарити*, които се употребяват у хърватите и у сърбите (у хърватите от XV столетие) за означение на известен род тъжни юнашки песни и известен начин на рецитираме, дават ни повод да вярваме в съгласие с проф. Ягича, а в разрез с проф. Миклошича, който търси да обясни употребението на тия думи в сродните нам езици по инакъв, не съвсем сполучлив начин, че тия думи са в тясна връзка с думите „българин“ и „български“. Според нас те трябва да са се вмъкнали в Хърватско и Сръбско заедно с песните, които са означавали.¹ Както в XVI и XVII столетие сръб-

планина Родопи, в която извира Марица (Hebrus), една река, позната и на древните. Тук наблизко е и Стара планина, Mons Naemus или Naemi Montes, които се поменуват от всички, особено от Квидия и Виргилия. В тая планина има една дълга клисура, в която преди години си е лежал един укрепен замък или град, на едно много неравно (стръмно) място, както това се показва и засвидетелства от някои стари остатъци от стени, лежащи наоколо. *В същата клисура се е държал и бранил дълго време против турската мощ и сила последният деспот или княз и господар на България или Горна Мизия, наречен Марко Кралевич (Marco Cralewitzo). За него и за рицарската му дружина селяните и досега пеят една наследствена (народна) песен на хърватски език (sic).*

¹ Срв. термините „български книги“, „български басни“, които се срещат в славянските ръкописи за означение на известни богомилски произведения, „Burgari, Bulgari, Bulgri,

ски гуслари и певци са стигали чак до Полша,¹ тъй и нашите певци (особено от Македония) са могли много по-рано и много по-лесно да минат в Сърбия и Хърватско, от които певци е останало и да се наричат някои песни *бугарици* (bukarskice) и *бугаркиње* (bugarkinje).

Тия названия се срещат още у далматодубровничките писатели от XV и XVI столетие, които макар и да черпят своите идеали от италианската книжнина, разбирала са и хубостта на народната поезия. (Някои от стихотворенията на Шишка Менчетича и Гюре Држица напр. се четат като народни песни и са по всяка вероятност подражание на народни мотиви.) Особито заслужват да се поменат тук: *Петър Хекторович* Хваранин (1487–1572), *Гюргю Баракович* Загранин (1547–1628) и прочутият автор на епопеята „Осман“ – Гундулич.

Хекторович в своята игулия „Ribanje“, съчинена по образеца на италианските egloghe piscatori е вплеа в разговора на рибарите и няколко bugeskice или bugerkinje (по-право bugarštice и bugarkinje,² които били му *бугарили*³ рибарите Паско е и Нуккола, „ribari i

Bugares, Bugre, Bogri“ – название на французките богомили. (Срв. Schmidt, Histoire et doctrines de la secte des Cathares.

¹ Срв. Jagić, Gradja, § 41, стр. 118: Полският поет Миясковски (1549–1622) говори за „serbskie skrzyпки“, а в своята книжка „Swiatowa Roskosz“, изд. 1606, поменува и сръбските гуслари. „Serbin zaiosny dlugu smyczek wlecze“ etc.

² В загребската сбирка от старохърватски юнашки песни, поместени от Миклошича в неговата студија Beiträge zur Kenntnis der slavischen Volkspoesie, I. Die Volksepik der Kroaten, песенка № 26 (стр. 105–107) – „Djurdjeva Jerina“ се нарича pjesan bugarka, а песенка № 15 (стр. 88–89) – Ugrin Janko vojvoda“ – pjesan bugarska.

³ Според Караджича (Печник) „бугарити“ значи „einen Klange sang anheben“. По-старите речници (Delabella, Stulli) превеждат думата „бугари“ с „cantare“ (пея). Парич прибавя:

ljudi od mora". Както Хекторович, тъй и другите далматодубровнички писатели строго различават *бугарщиците* от песните (pisni). Думата „бугарщица“ се употребява само за тържовни юнашки песни, а под „pisni“ се разбират лирически (женски и шеговити). Бугарщиците, ако съдим по Хекторовича, не се пеят никога на два гласа, а само един ги „бугари“; ако има повече певци, то те бугарят наред, а „pisni“, напротив, се пеят и на два гласа или на „odprjev“.

Хубава една бугарщица, която по съдържание и мярка прилича на бугарщиците в игулията на Хекторовича, намярваме в книгата на Бараковича „Vila Slovinska“.

В Гундуличевия „Осман“ забелязваме явни следи от народни юнашки песни. В III книга на своята епопея Гундулич разказва, че Орфей (Orfeo) пръв измислил „skladne i sladke bugarkinje“, а след смъртта си оставил своето изкуство:

„Slovinskomu svom jeziku
Djela od slave da u slavi
bugare se u njih vikii.“¹

Според Гундулича и съвременниците му, Орфей сам бил българин (срв. Jagić, Gradja, 128. „Orfeo bješe dakako Bugarin po tadašnjemu mišljenju“). Тази идея следователно не е оригинална Верковичева.

Втори път поменува Гундулич българщиците и в VIII книга, где то четири млади селяни на „sjediljkama bugare“, пак един по един наред.

un fato eroico. Също и Мукаля нуме: bugariti, zacinati, cantare; bugarsctiča-zacinka, bugarscina-canzona, cantilena. (Срв. Jagić, Gradja.)

¹ Diela Ivana Gundulicá, knjiga parva. *Osman*. Izdano troskom narodne matice. U Zagrebu, 1884. Pievanje tretje, смух 15–23.

При всичките тия доказателства,¹ като вземаме в съображение и това, че певците, от които Хекторович и Баракович са записали своите бугарщици, са от вътрешността на Далмация или пък са слушали тия песни от хора, дошли от вътрешността, и второ, че в бугарщиците на Хекторовича се възпява крал Марко, който без съмнение е израел и играе и сега много по-голяма роля в поезията на българите, отколкото у сърбите (срв. българските и арабските епически песни в сборника на Ястребова), ние не се побояваме да твърдим, че истинското отечество на Марко Кралевския епически кръг е Македония.² От тук като център се е разпространил той в Сърбия, Босна, Далмация до Хърватско.³

¹ При този случай дължни сме да забележим, че двете старобългарски народни песни, напечатани от Шафарука в неговия „Slovanský národopis“ (Прага, III издание, 1849, стр. 160), не могат да личат между доказателствата, които се постаряхме да съберем по историята на нашата народна поезия. Обикновено Шафарук отбелязва точно извора, от где то е черпил. Тук няма никакво друго указание, освен Z rkp. 1390 (из един ръкопис от 1390 г.). Ние ги привеждаме само за любовитство, като ги преписваме от латиница на кирилица.

² В някои от по-старите гръкомански хроник, издигени от Хонфа, Марко се нарича Re di Bulgaria „Lazaro dispoto de Servia e Marco Re di Bulgaria (unak още inferior Servia). Hopf. Chroniques greco-romanes, стр. 273.

³ Даже и да беше истина, че най-много песни за Кралевича Марка се пеят сега в сръбските краища, пак не може да се вземе това за сериозно доказателство против нашата хипотеза. Малоруските „думи“ не поменуват нито думица за киевските богатури, героите на великоруските былини. От де го де селяните в Олонецката губерния около Ладожското езеро да завардят по-живи спомени за Владимира, краснее солнишко, на Илия Муромца, Добриня Никитича,

1.

На жърѣх слышх тако клепажтъ:
 Да аще клепажтъ, развѣ плештжтъ,
 И рыкадтъ и гласъ изпѣражтъ,
 И ударжтъ и крыла потресажтъ,
 Съ старицеж лисичицеж,
 Іѣже паде и съгин се.
 Придоша два мжжѣстивна,
 Да и хотатъ възденгити,
 Съ сръенномъ палчникомъ,
 И аламанскимъ копнѣмъ,
 И с мѣчемъ наоцреномъ
 И с перомъ широкымъ,
 И с вичемъ наоцреномъ:
 И рычжце разпростиражтъ
 И миръ сътресажтъ.

2.

Видѣхъ бабѣ, где прѣскочи трапъ.
 Іакоже и видѣхъ, почѣдихъ се,
 Како баба прескаче трапъ,
 И прѣскаче га и мимоходитъ,
 И неволитъ се, да сѣ паднетъ,
 И течетъ и мимоходитъ,
 И трапъ развалаетъ.

Относително мнението на професора Муклоши-

Дуная Ивановича, Чурила Пленковича, Алеша Поповича и пр. от самите украинци. Тая гатанка не е решена, но по всяка вероятност хипотезата на Погодина, Лавровски и Безсонов, уж че Украйна била населена най-напред от белокоруси, които се разбягали на север вследствие на татарските набези и че опустялата страна била заселена чак отпосле от малорусите, които се спуснали от Карпатите, тая хипотеза е безосновна и тенденциозна.

ча, че бугарщиците са получили названието си от българските овчари, които най-напред били пасели стадата на своите по-военни и неспособни за подобни низки занятия братя, хървати и сърби, а после, като изчезнали, оставили името си на целия овчарски еснаф, у когото най-трайно се запазили подобни песни,¹ това мнение, както вече забелязахме, не е удачно. Също небезително ни се чини и изяснението на професора Божишича,² който произвежда *бугарити* и *бугарщица* от името на познатия музикален инструмент „бугари-на“. Най-старите свидетелства за бугарщиците не поменуват нищо за подобни инструменти, нито за каква да е пригласа с някакво свирало при пението. Освен това би трябвало да се питаме от где е взел самият инструмент името си. И тъй, принудени сме да годем пак на онова предположение, което е най-естествено и най-вероятно и което се потвърждава напълно и от размера на бугарщиците.

Схемата на дългите редове е тая: 7 + 8, петнадесет срички с цезура между тях:

˘ ˘ ˘ — ˘ — — || ˘ — ˘ — ˘ — ˘ —

¹ Beiträge u. pr., сmp. 57. Der Ausdruck hat vielleicht darin seinen Grund, dass Bulgaren bei den mehr dem Kriegshandwerk ergebenen Serben und Kroaten Hirten waren und dem Hirtenstande ihren Namen gaben, bei dem sich dergleichen Lieder am langsten erhielten: ähnlich hiess ehemals serbisch pecuarius Vlah.“ (Danic, Rječnik, I, 131.

Нито у Даничича, нито у Караджича няма думата „бугарин“, подобно на „влах“, значение на pecuarius.

Уместно забелязва проф. Ягич, че ако да беше хипотезата на 2-на Муклошича вярна, то би трябвало да се употребява за „пея тѣжни песни“ терминът *влаштити* (от думата влах, която действително значи на сръбски гове- гар), а не *бугарити*.

² Народне pjesme u pr.

Главният акцент в първата част на стиха лежи върху петата сричка, а във втората – върху предпоследната.

Но тая схема търпи чести изключения. Наместо 15-срични, срещат се най-често 16-срични стихове: *осем и осем*. В тия последните ние съглеждаме *българския* епически стих, който, както е известно, е осмосричен, в отличие от сръбския, който е десетосричен.¹

Същият размер, който отличава бугарциците, се среща само още у новогръцките песни и у по-стария александрийски стих. Това ни дава повод да мислим, че както бугарциците, тъй и новогръцкият политически стих, а може би и романският александринец² са строени по един и същ образец – *византийски*, факт, който, ако се докаже, ще пръсне повече светлина въобще върху зависимостта на нашата епика от византийската.

Един по-критически поглед върху достойнството на епическите ни песни като *исторически* източници и документи липсва още у нас. Впрочем, това не може особено да вреди на самите материали. Стига само събирачите да записват точно всички песни, в които се срещат исторически имена. Позволено им е да ги интерпретират за *себе си* както искат, разбира се, с

¹ За размера на бугарциците чети особено „Untersuchungen über den Versbau des südslavischen Volksliedes“ от В. Волнера в Archiv für sl. Philol., IX, кн. 2, стр. 274 и сл.

² Следващите примери черпим от Муклошича, op.cit., стр. 60.

а) Σαράντα πέντε μαστοροί || κ' ἐξήντα μαθητάδες ἱερεῖς
χρόνος ἐδουλεύσανε || τῆς Ἀρταστο γι ἀφύρα.

Th. Kind. Anthologie neugriechischer Volkslieder. 1861. J. 90, 91.

б) Rosa frisca aulentissima || chi veni ver l'estati L'ornini ti disianu || pulzellie maritati u np.

условие, че няма да заблуждават публиката със своите идеи и няма да позволяват на своите хипотези да влияят обратно върху материалите, от които са извлечени, както това например се забелязва у Верковичевата Вега. Нашето частно мнение е да се събират историческите песни с еднакъв интерес, *и най-старите, и най-новите*, както песните, в които изграт роля Шишман или Асен, или Марко или Рельо, тъй също и хайдучките песни и песните за освобождението. Всички тия, както и преданията, представят *историята* на народа, както той си я разбира сам. Работа на критика е да открие колко истина има в тях и колко поезия.¹ Но за да може тая работа да се предприеме, трябва преди всичко една обширна *аналитика*, трябва да се съберат от всички исторически епохи, които се представят в преданията и историческите песни, повече документи, за да могат фактовете да се проверят. Особите това е нужно за по-новите времена. Затова трябва да се събират *летописите*. Нашата летописна литература никога не е била особено богата и не е могла да бъде по причина на силното византийско влияние. Нашите несторовци са прости преписвачи и се придържат строго о своите образци Малала, Хамартола, Манасия, Зонара или Симеона Метастрафа. Дълги хроники може и подир покорението на царството да не са се писали, но има във всеки случай откъслечи и случайни забележки, те поне да се препишат от корниците на евангелията, апостолите и требниците и да се съберат наедно. Нещо подобно на съчинението на

¹ Срв. от Ст. Новакович: „Народне традиције и критичка историја, прилог к процени извора српске историје“ в Отачина, 16–19 кн. От същия: „Велики челник“ Рагич или Облачич Раге (1413–1435). Слика из традиционалне народне историје. Белград, 1881, 8-о, 43.

Андрея Попова за руската хроника,¹ или на Рачки и Ягича за сръбската и хърватската, или на Костомарова за малоруската, вероятно няма да излезе тъй скоро, поне нека суровото градиво се прибере.

Легендарните песни (заедно с приказките от подобно съдържание) са особено важни за нас, защото в тях се съглеждат дири от възренията на богомилите, от космогонията и апокрифната книжнина на оная българска секта, що може с пълно право да се смята за предшественица на великото онова религиозно и умствено движение, което достига кулминационната си точка у Лютера.

Ако действително има нещо по-оригинално в нашите народни умотворения, то е богомилският елемент; на него прочее трябва да обърнат нашите фолклористи особено внимание, като се постараят да съберат колкото е възможно повече песни, приказки, легенди, в които играят особена роля господ, дяволът, апостолите-материали с „черковно“ съдържание, както биха се изразили братя Миладиновици, – после разни космогонически тълкувания, като как се е сътворил светът, как са се създали разни животни и др. т. (срв. Шанкарев, № 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12 и пр.).

От това градиво ще се види най-ясно какви дълбоки корени е била пуснала в народа богомилицината, а ще се принесат с това и нови материали за изследва-

¹ Андрей Попов, „Обзор хронографов русской редакции“. СПб, 1866. Това съчинение е направило епоха.

Препоръчваме като образец, по който нашите изследователи биха могли да се водят в разработването на нашите исторически песни, сборника на П. Антоновича и Драгоманова „Исторические песни малорусского народа“, том I, Киев, 1874 г. „Политични песни украинского народа“ XVIII–XIX ст. 3 увагами М. Драгоманова. Частина перша. Роздил I. Женева, 1883, роздил II, 1885 г.

нето на нейното влияние върху народната словесност и средновековната книжнина на някои западно- и източноевропейски народи. Тоя въпрос, който принадлежи към най-любопитните в историята на книжнината и фолклора, се изучава в по-ново време, особено от страна на руските учени, с голямо внимание.¹

Обредните песни – били те коледни, лазарски, гергьовски, великденски, сватбарски и пр., заслужват не по-малко от епическите или легендарните песни вниманието на фолклориста.

¹ За важността на въпроса чети особено труда на проф. А. Веселовски „Славянские еказания о Соломоне и Китоврасе и западные легенды о Морольфе и Мерлине“. (Из истории литературного общения востока и запада.) СПб, 1872. Срв. предг. XII. „В таких именно условиях прошла историческая деятельность катаров и богомилов и я убежден, что их почину принадлежит многое в преданиях европейских народов, на что мы продолжаем смотреть как на исконное достояние последних: многие дуалистические сказки, космогонические представления и понятия об эсхатологии.“ Особено IV, стр. 128: „Литературное значение средневековых ересей.“ Стр. 161: „Можно бы написать очень интересную страницу литературной истории, если бы избрать сюжетом литературное влияние средневековых ересей. Вопрос о передаче повествовательных мотивов с Востока на Запад, лишь недавно-поставленный научным образом, разрешался в разные стороны: теперь говорят о влиянии арабов чрез Испанию, о монголах и посредстве славянских земель, как в былое время говорили о влиянии крестовых походов и рассказах паломников. При этом, по нашему мнению, слишком мало придавали значения Византии и ее культурной роли на рубеже Европы и Азии, и не обращено должного внимания на пропаганду дуалистических ересей, приносивших с Востока свое учение и в оболочке христианско-библейских имен отголоски религиозных легенд Ирана и Индии. Пропанганда эта тем важнее, что выражаясь в целом ряде литературных памятников, преследуя сознательные цели, она

Тяхното съществуване е тясно свързано със съществуването на обредите, при които се пеят. Пропадне ли обредът, изчезва, забравя се и обредната песен, която като самостоятелна песен няма никакво значение за народа. При бързото погиване на старите обичаи двойно по-силно старание трябва да се положи за запазването на песните, които ги придружават, толкова повече че те представят особен интерес и по съдържанието си. В много случаи в тях са се увардили фрагменти от стари епически или легендарни песни, които вече самостоятелно не съществуват. Това

была устойчивее, чем напр. влияние монголов, поневоле ограниченное областью устного рассказа. Несколько столетий массы городского и сельского населения на юге и востоке Европы находились под влиянием богомильской проповеди, она оставила след в его сказках, в его космогонических легендах, которые трудно помырить с мифическими представлениями, завещанными его языческой стариною.¹

Нови, оригинални идеи по същия въпрос срещаме и в книгата на г-ра Морица Гастера „*Ilchester lecture on Greco-Slavonic Literature and its relation on the folklore of Europe during the Middle Ages.*“ London, 1887. (Чему особено гл. II, *The bogomilism: its spread and influence, the аросcripta of the old testament.*) В своите убеждения Гастер е по-радикален и от Веселовски, който в последно време захваща да отстъпва в полза на византийското влияние. Голямото променение, което се забелязва в западноевропейската литература и народна словесност към средата на средния век (старите епични кръгове за Карла Велики захващат да бледнеят, на тяхно място се появяват фантастически приказки, песни и пр., образува се цял кръг от народно-религиозни предания), възвеждането на простонародния език в книжнина, възникването на разни суеверия, разпространението на вярванията в дявола, във вещици, всичко това Гастер отнася на разпространението на богомилската ерес на запад.

важи особено за *коледните* песни, в които могат да се различат четири съвсем различни елемента: езически, християнски, битови и баладни (епически).¹

Влиянието на гръкоримските *каланди* (от 1 до 5 януари) върху славянските коледни обреди и песни е неоспоримо. „Ето (каланд) был праздник общей радос-

¹ Вж. обширното изследване на А. Н. Веселовски върху произхождението и характера на „колядките“ и „щегрибоките“ в „Сборник отг. русск. языка и слов. Академии наук“, 32. том, 1833 г. (Срв. крим. на Пипина във В. Европы, 1885.)

Срв. „Обзор поэтических мотивов колядок и щегрибок“ от А. А. Потебня в „Русск. филол. вестник“, 1884 и сл., и „Объяснения малорусских и сродных народных песен“, Варшава, 1883 и 1887 г. от същия.

Пълен преглед на въпроса за коледните песни ще намерят читателите в статията на Н. Ф. Сумцова в „Киевская старина“, т. XIV, 237–266 (1886, V год.) „Научное изучение колядок и щегрибок“.

От по-стари изследвания заслужват да се поменат изследванията на Ореста Ф. Милера в „Опыт историческо-го обозрения русской словесности“ (част I, стр. 27–42) и на Афанасьева в „Поэтические воззрения славян на природу“ (преимущественно III том, стр. 752–760). Научната стойност на тия изследвания обаче е съвсем малка. Както Милер, тъй и Афанасиев разглеждат коледните песни, по примера на Снегирева, от Гримовото митологическо становище и търсят следователно в тях само „черты народных воззрений, идущие из глубочайшей древности... предания и образы, принадлежащие язычеству“ (Афан. подразбира *славянското* езичество). Присъствието на такива елементи действително не може да се откаже, но в повечето случаи, както бляскаво доказва Веселовски, те са заети от гръкоримското езичество, а не от славянското.

За значението на коледните песни като исторически паметници срв. статията на Костомарова „Об историческом значении южно-русской народной поэзии“ в *Беседа*, 1872 г. – Антонович и Драгоманов в сборника си „Истор. песни

ти – казва Веселовски, – братавшея сословия, возрасты и положения; столование и особливо попойки были в разгаре.... В ночь на 1 января веселая толпа бродила по улицам с песнями и плясом, свистом и гамом, стучась в дома и будя хозяев шутками и насмешками. Рядились, дарили друг друга, сышали деньгами и попрошайничали.“ – „Языческому чествованию новолетия (разбирай гръкоримското езичество) церковь противопоставила свой собственный праздничный цикл, рождественский (24 дек. – 6 януарий), языческим воспоминаниям – христианские, древним маскам и играм – хождение со звездой и царями волхвами... старое и новое празднество стали рядом друг с другом, не без взаимного влияния с обеих сторон... колядки приютились под сень церкви, взявшей под свой покров и рождественскую мистершу“ (граматически сцени из свещ. писание).¹

Християнските (евангелски и апокрифни) елементи са в нашите коледни песни особено развити. Към тях принадлежат песните за рождението на Христа, за кръщението му, проклеването на осиката и овеса, загдето не се поклонили на Христа и други.

Много по-слабо застъпени са битовите елементи. Игулическо-сантименталната любов, която в русмънските коледни песни играе такава важна роля, в нашите заема сравнително скромно място. (Вж. два примера у Бончева сборник, № 114 и 117. Няколко любовни мотива и в сборника на Атанаса Илиев.)

Баладните и епическите мотиви са се развили из

малорусскаго народа“ захващат реда на истор. песни с колядките. (Мнението, че в щедривките са се запазили спомени от древните руски князе, е изказано още от Кулиша в „Записки о южной Руси“. А. Н. Веселовски, напротив, отрича всякакво реално съдържание на малоруските коледни песни.)

¹ А. Н. Веселовски, *op. cit.*

пожеланията и славленията на лицата, пред които коледарските песни се пеят. Според възрастта, пола и състоянието на тия членове от семейството, към които коледарите се обръщат, изменява се и съдържанието на песните. Тия песни обикновено са готови, т.е. съществуват и отделно, но строго се гледа да бъдат примени към даденото лице (иначе се коледва на момък, иначе на девойка, иначе на женен, иначе на старец и пр.); оттам произлиза и голямото разнообразие в заключенията в коледните песни лирически, баладни или епически мотиви.

При събирането на обредните песни трябва да се обърне внимание още и на *духовните стихове*, от които ние знаем само един пример (в Карабеловите „Паметници“), и на *тъжачките*, българските „*voseri*“ и „*mirólógi*“, от които читателите ще намерят няколко любопитни образеца в настоящия сборник, а тъй също и на някои *игри* и *представления* от *религиозен характер*, които са свързани с обредите, каквито са например русалските игри в Македония (Кукуш),¹ кукерите в Източна Тракия, драгайките в Сев. България и др.

Сравнително с песните с много по-малко уважение и внимание са се наслаждавали у нас *приказките*.²

¹ Русалии и пр. от К. Н. Шанкарева. Срв. „Генварския русалии и готския игри в Византии“ от А. Н. Веселовски в Журнал Мин. нар. просв., ч. CCXL, 1–18, СПб, 1885. Също „Die Rusalien, ein Beitrag zur slavischen Mythologie“ от Ф. Муклош в Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften. Wien, XLVI том (1861), стр. 886–405. – пак там, том LX (1867) от В. Томашек „Ueber Brumalia und Rosalia, nebst Bemerkungen über den bessischen Volkstamm“, стр. 351–404.

² Същата съдба са имали приказките и в Европа. Действително, първите сборки от чистонародни приказки датират още от XVII столетие. Срв.: *Pentamerone*, o lo cunto de

Доскоро отделни сборници не съществуваша.¹ Сбирката на Шапкарева бе първата специална сбирка от народни приказки. Дотогава повечето приказки се печатаха смесом с песни, поговорки и пр. в разни списания и сборници. Тая практика продължава и подир Шапкарева, защото нашите събирачи още не са се запознали с важността на приказките и, второ, защото и нашата публика не ги оценява твърде високо, като произведения „детински“². Не знаем дали печатарите и книжарите са възхитени от сбирката на Шапкарева и дали в материално отношение избитъкът от нея е голям, но това знаем, че учениите славяни, които се занимават с народната словесност, я посрещнаха с радост и това е достатъчна награда за събирача, който работи не само за себе си, а и за делото. Важността на приказките не трябва да се търси само в езика и ес-

ti cunti. 50 приказки на неаполско наречие от Дж. Б. Базиле. Най-старото издание е от 1638 г. (Неапол, изд. Ottavio Beltrano). — *Posillecheata* (5 други приказки на неаполски гвалекм) от Masillo, Reppone di Gnaporoli. Неапол, 1648. — *Tredici piacevoli notti*, от Straparola (Венеция, Domenico Farri, 1684). *Contes de ma mere l'oye, histoires ou contes du temps passe* (1697), започнал Charles Perault и гр., но истинският интерес за народните приказки захваща да се пробужда едва в първата четвъртина на нашето столетие с издаването на *Kinder und Hausmärchen* на братя Грим (1812–1822). Преди тях се е обръщало, както у нас сега, внимание почти изключително на песните.

¹ Пълна библиография на българските приказки, печатани до 1882 г., ще намерят читателите от А. П. Сурку в *Archiv für slavische Philologie*, VI, I кн., стр. 130 sq. — Сурку набежда около 60 приказки.

² Ние сами чуваме как се присмиваше един ден наш един учител Ц. Гинчеву, че на стари години се заловил с такива неврели-некипели.

стетическото им достойнство,¹ а и в литературно-историческото им значение. Ние говорихме по последния въпрос, когато излагахме възренията на Грима, Ланга и Бенфая по произхождението и разпространението на приказките. Вярваме, че читателите са се убедили достатъчно във важността на тия изследвания и нуждата от събирането на повече материали, за да може въпросът поне да се очисти от големите противоречия, които го заплитат. Особено народите на Балканския полуостров, по причина на близките сношения, от една страна, с Византия и източните народи, на които ние дължим голяма част от своите приказки и романни мотиви, както това се доказва от строгата критика, и, от друга страна, със Запад, не е могло да не играят важна роля в разпространението и модифицирането на прозаическите (в по-малък размер — на поетическите) народни творения.

Но всичко това иска още да се докаже или поне трябва да се узнае доколко е вярно. За тая цел нужно е да се събират приказките с по-голяма ревност, отколкото е ставало досега. По-особено внимание заслужават легендарните приказки, в които се забелязва влиянието на апокрифите (на богомилската отречена литература), но не трябва да се изключват и фантастическите, нито пък смешните (масалите). Даже и неприличните (както приказки, тъй и песни) заслужават и трябва да се записват. Събирачът, когато дойде работата до наука, трябва да се откаже от квакуерщината и да не се гнуся от предмета си.² Той е естест-

¹ За етнографа-филолог приказките имат по-голямо значение от песните, защото представят по-верен образец от наречие, на което са слушани.

² *Castum decet esse poetam
Ipsam; versiculos nihil necesse est.*
Това за оправдание на народа.

воизпитател и като такъв трябва да работи. Вук Караджич не се е стеснявал да приема в речника си и неприлични думи. Ние говорим, разбира се, за тия събирачи, които не съставят сборници за малолетни и девуци, а които изследват народа, както се изследва един, какъв да е, естествен предмет всестранно. За голямата публика тия материали не са. Ако се печатат, то трябва това да става в ограничено число номеровани екземпляри и да се пращат само на лица, които специално се занимават с изучаването на тоя клон от народната словесност. Подобен един сборник излязва в Хайлброн под название *Kvlturda* (издават го братя Хенингър, Henninger). Нашите материали би могло да се превеждат и да се печатат най-добре в него, като известен вече.

Записването на приказките, като оставим вече настрана недоверчивостта на простото население към всяко изследване на неговите особености,¹ представя някои мъчности, които трябва да се имат предвид от събирачите. Песните (особено обредните), поговорките, гатанките, скоропговорките имат определена форма, която не тъй често се изменява. Само юнашките песни, които повече се *рецитират*, подлежат на малки вариации (рядко е народният певец да „изпее“ една и съща подобна песен, без да измени нещо в текста), но тия изменения могат лесно да се уловят. С приказките не е така. Освен някои известни формули („имало едно време един дядо и една баба“, „ако не са умрели, още са живи“ и други подобни) текстът е плавен и изменява формата си при всяко повторно разказ-

¹ В това отношение няма ни един по-бележит събирач, нито един изследовател да не се е оплаквал. И Грим, и Вук, и Вилмарке, и Мое – всички са срещали пречки в записването на народните словесни материали.

ване.¹ В такъв случай най-препоръчителното средство за записването на народните приказки би било *стенографията*. Само тя може да ни даде точни копия. Някои италиански и немски събирачи с успех са приложили вече скорописното изкуство и към потребите на фолклора.² Докогато стенографите у нас не изобилуват, едничкият способ да се записват приказките в сравнително пълен вид е следният: не се задоволявай само с едно разказване, накарай приказвача да ти повтори и попрети приказката и я допълни на основание на няколкото варианта. Във всеки случай, не е позволено да притурят от себе си, за допълнение на забравеното или недочутото. Повтарянето е по-предпочтително от изпитването, защото разказвачите обикновено се забъркват, когато се прекъсват с въпроси и мъчно се оправят отпосле.

Пословици имаме достатъчно събрани.³ Освен то-

¹ Една португалска поговорка казва:

Qiem conta um conto,
Accrescenta lhe um ponto.

А друга една италианска:

La novella non é bella
Se non c' é la giunterella.

² Срв. Vittorio Imbriani: „La novellaja fiorentina. Fiabe e novel Stenografatte in Firenze. Livorno, 1877. Също Dr. Dünker „Run-das und Reimsprüche aus dem Vogtlande.“ Plauen i/V, 1876.

³ Памятнику народнаго быта болгар. Издаваемые Люб. Каравеловым. Кн. I. Пословици и поговорки от 1–158 стр. (Забел. към нар. посл. 158–174.)

Пословиците, печатани в сборника на Чолакова, не са освен второ издание от Любеновите, със съвсем незначителни и във всеки случай неумелни изменения. Всеки един може да се убеди в това даже при едно повърхностно сравнение. Измененията се отнасят повече до правописането и реда на пословиците. Изоставени са тия поговорки, в които турците независимо са третирувани, също и

ва има и много непечатани още сборки, между които, по богатство на материала и по пълнота, първо място заемат пословиците на П. Р. Славейкова, скоро то появяване на които не може освен усърдно да се желае.

Най-обширната и най-систематичната досега печатна сбирка е Каравеловата. Любен дава и образец как трябва да се записват пословиците. Много от тях той сравнява със сръбските, като е имал вероятно на ръка „Народне српске пословице“ В. Караджича (1836). Важни са и забележките му към някои пословици. Те разкриват произхождението и историята на много народни изречения, които иначе остават тъмни за читателя. Колко поговорки се употребяват в обикновения разговорен език, на които смисълът вече не се знае! Събирачите на пословиците и изследовачите на народната фразеология трябва да обърнат на това обстоятелство по-голямо внимание и да се стараят да издирват и историята на своите материали, без която те са често непълни.

някои македонски пословици, а са допълнени с някои собствено от Чолакова събирани. Чолаков е вметил в своята сбирка и „примечанията“ на Каравелова.

Ето как обяснява авторът на Бълг. нар. сборник това странно явление: „Когато бяхме вече приготвили за печат пословиците си, нам случайно ни падна в ръце една книга под заглавие „Памятники народного быта болгар“, печатана в Москва, в която книга ние намерихме почти всичките пословици, които имахме и ние. Като ни се видя доста добра формата, в която бяха наредени пословиците в казаната книга, ние си позволихме да се възползуваме от тая форма и по нея да наредим и нашите пословици. Освен това, от тая книга ние заимстваме и 204 пословици, които ги нямахме, както и някои други обяснения.“

Истината е, че не 204 пословици са заимствани, а близо 3000 и не са преминали само някои и други обяснения на Л. Каравелова в сборника на В. Чолакова, а всички.

Научното изследване на пословиците още е в пелените си. Обръщало се е в тях досега повече внимание като на езиков материал и като на произведения на народната мъдрост и на остроумието народно. В тях пак най-главно се е съгледвало изражението на философските (по-право казано етическите) възгледи на народа, затова най-много те са страдали под ръката на ентузиастите, които търсят във всяко едно народно умотворение доказателства за високите морални чувства на народа, за неговите извънредни способности и за душевната му чистота и острота. Несъмнено има доза истина в тоя възглед, но според нашето мнение рано е да се правят заключения на основание на материали, естеството на които е такова, щото лесно може да се полъже човек. Всеки знае, че голямо количество от нашите пословици, които са в обръщение в народа, са чист превод от турски; други се покриват напълно с гръцките, трети – с албанските. В полето на мъдрите изречения са ставали от памтивека постоянни заимствания. И формата, и натурата на пословиците е такава, щото лесно могат да се предават от човек на човек и от народ на народ. Известно е колко скоро се разпространяват някои оригинални изречения, *bon-mots*, *fliegende Worte*. Гладстоновото „*Hands off*“, на Лудвиг XIV „*L'état c'est moi*“, Люмеровото „*Hier steh'ich, ich kann nicht anders*“, Мак-Махоновото „*J'y suis, j'y reste*“ и пр. – и това са еднo вид поговорки, поговорките на висшето общество.

Народът, повече от образованите среди, обича остроумните или пикантните изречения и ги предава с любов от поколение на поколение, без да се грижи кой ги е изрекъл най-напред и как са стигнали до него. „Що рекъл оня“, „както има една дума“, толкоз знае народът да каже за произхождението на своите пословици. „Оня“ му е непознат, както му са непознати авторите

на нар. песни, на приказките и пр., и не иска той и да знае кой е, него интересуват самите произведения, а не и от где са се взели. С моя последния въпрос остава науката да се занимава. Методата, която трябва да се следва и тук, е сравнителната. За тая цел изисква се обаче преди всичко да има човек на разположение пословиците на всичките народи, с които сме имали прямо или косвено сношение: турските, арабските, румънските, албанските, сръбските, както и гръцките, особено византийските поговорки, от които много са се вмъкнали у нашия език. Само такова едно изследване може да даде едно сравнително по-ясно понятие за оригиналността на нашия народ във възгледите му на практическия живот. Действително, самият факт, че известни сентенции са били въобще приети от народа, показва вече неговата чувствителност за известни морални истини – ако да не беше признавал народът тяхната вяръност и тяхната практическа стойност като кратки правилца, които лесно се запомнят, той нямаше да ги приеме и всеобщо употребява – значи пословиците биха могли да послужат като средство за определянето на народния характер, но въпросът не е само това: да се докаже, че народът се води по известни строги морални начала, че има понятие за правото и кривото, за доброто и лошото (това по-лесно може да се докаже на основание на статистическите данни), а и да се узнае кой е бил нашият учител в етиката и доколко нашият народ е бил самостоятелен в изработването на своите морални възрения. Известни духовити анекдоти, известни мъдри или шеговити изречения се разпространяват с голяма бързина, но това не доказва още, че духовити хора има с милиони в света. За да измислиш нещо, изисква се гениален ум, за да го разпространиш – само известни практически способности.

Казаното за пословиците важи отчасти и за *гатанките, скоропоговорките, прякорите* и тям подобни. Като паметници на народното остроумие, на народния хумор те заслужават не по-малко от другите етнографически материали да се съберат и изучат, но, разбира се, не по примера на Тонча Маринов, който в своята известна книжка „777 гатанки“ е размесил до такава степен свои произведения с народни, щото стойността на цялата сбирка става съмнителна.

За точното записване на моя вид словесни материали не се представят никакви мъчности. Те са типични и определени, погрешки в предаването им е невъзможно. Записвачът може да накара да му повторят една скоропоговорка *ad libitum*, без да се бои, че ще срещне изменения в закоравялата формула. Затова препоръчваме тия народни умотворения особено на грижата на по-слабо подготвените; няма опасност, че ще бъркат тук, когато, напротив, за записването на приказки и на песни се изисква повече умение и по-дълга практика.

Още по-големи трудности представя *описание то на народните обичаи*. Тук от етнографа се изискват не само очи и уши, а и известна доза писателски способности, без които точното предаване на обичаите е невъзможно. Той трябва да е реалист, да притежава дарба за улавяне на конкретното и да има и добър стил. Тоя идеал е мъчно постижим и ние нямаме намерение да изискваме от нашите събирачи да бъдат флоберовци или гоголевци, но от семковщината поне трябвало би непременно да стоят по-високо, ако искат да се заловят с подобно трудно предприятие, каквото е записването на народните обичаи.

Най-добрите наши пера са тъкмо достатъчни за тая работа, но где им остава време да си опитват силите с такива гребели? А какъв богат рудник са

те и колко нещо може да се извлече от тях за един бъдещ български книжовен реализъм.

Описателите ни, ако обичат народа си, би трябвало да бъдат и етнографи. Нека си вземат пример от Раковски, Ботева и Л. Каравелова. Областта им е народният живот, специално народните обичаи. От тях можем да очакваме по-добри трудове, отколкото са повечето от досега печатаните описания на народния бит. Покрай тях биха могли да работят и по-развитите учители и духовници, а в областта на правните обичаи – и юристите.

За значението на *народните правни обичаи* съществуват у нас някои понятия.¹ Благодарение на помика, даден от Богишича,² днес ние имаме някои изслед-

¹ Срв. особено статията на С. С. Бобчева за събирането и изучаването на народните юридически обичаи в „Наука“, гдемо читателят ще намери кратки сведения за важността на народните юридически обичаи, а тъй също и на историческото развитие на предмета от братя Грим, Пухта и Савини насам и някои по-подробни библиографически указания.

² Срв. Naputak za opisivanje pravnijh običaja, koji u narodu živi (iz književnika, III). Препечатка към „Pravni običaji u slovena“, Загреб, 1867. (Същото упътване е препечатано с някои допълнения в 1872 г. На български е преведено от Г. Оджаккова. Вж. в настоящата статия). От градивото, събрано на основание на моя Naputak, Богишич е съставил класическото свое съчинение „Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena“, Загреб, 1874. LXXIV + 717. Срв. и F. Demešić, Le droit coutumier des Slaves méridionaux d'après les recherches de M. Bogišić, 1. vol., 8-o, Paris, 1877, стр. 106, и Fr. Krausz, Sitte und Brauch der Sudslaven nach heimischen gedruckten und ungedruckten Quellen im Auftrage der Anthropolog. Gesellschaft in Wien, 1885, XXVII + 681, 8-o. Със своето упътване Богишич погика не само славяните да се заломят за изучаването на народните правни обичаи, а и румъните.

вания в тая област. Опитите на С. С. Бобчева, Бонча Н. Боева¹ и други са известни, но те не са още достатъчни. Нашите млади юристи би трябвало с по-голяма любов да се заломят за изучаването на тая страна от народния живот. Особено при пълните упътвания, които могат да намерят в съчиненията и въпросниците на проф. Валтазара Богишича, знаменития славянски правоведец, комуто Черна гора дължи своя кодекс, и в тия на В. Н. Майкова,² Кустяковска,³ Матвеева,⁴ Фойницки,⁵ М. Н. Хоружина⁶ и други, то е почти

Срв. Obiceiele juridice ale popurului roman от Petriceicu Hasdeu, Букурещ, 1878, 8-o, 61.

¹ К брачному праву болгар (Свадебные обичаи. – Отношение между супругами. – Положение женщины.) Бончо Ненкова Боева. Стр. 65. (Отпечатък.)

² Печатана в руското периодическо списание „Знание“ от 1875 г.

³ Программа для собирания юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву.

⁴ и ⁵ И двете програми са обнародвани в I том на „Сборник народных юридических обычаев“. (VIII том от Записки импер. русск. геогр. общества, СПб, 1878 г.)

⁶ Программа для собирания сведений об юридических обычаях. Составленная секретарем отдела этнографии при Императорском обществе любителей естествознания, антропологии и этнографии, действительным членом Михаилом Николаевичем Харузиным на основание доставленного в отделе этнографии материала г. г. ч. Е. И. Якушкиным, п. ч. профессором М. М. Ковалевским, ч. о. К. А. Шапошниковым, г. ч. М. Н. Харузиным, г. ч. П. Е. Ефименко, П. А. Матвеевым, П. А. Соколовским, А. И. Кустяковской, проф. И. Я. Фойницким и П. М. Дашкевичем. Москва, 1887, 32-o, XXVI + 335 стр. Тая програма по пълнота надминава всички досега издадени програми по руското обичайно право и би трябвало затова непременно да се преведе на български, като се приспособи към нашето народно обичайно право. С тая задача би могъл да се натовари Бончо Боев, на когото

игралка, развлечение за тях. Нашите студенти по правото в странство, наместо да избират за своите докторски дисертации разни отвлечени, хиляди пъти прегръбвани теми, добре ще сторят сегиз-тогиз да черпят тезите си от народните ни правни обичаи. Две ваканции им стигат да наберат достатъчно градиво за няколко дисертации, стига само методично и систематично да търсят и разпитват.

Извънредно благодарна е и задачата на *естественика и лекаря*. Изследванията на първия ще способстват преди всичко да се допълни и поправи терминологията ни по разните клонове на природните науки.¹ Всеки знае каква сиромашия, каква Вавилония владее в това отношение у нас. И най-добрите ни учебници губят голяма част от ценността си именно по причина на такава липса на установена народна терминология. С коване на термини не се помага на делото, а повече се побърква. А у нас ковачите са по-на чест от берачите. Всеки съставител на учебник по ботаниката или зоологията се смята за злочест, ако не изкове няколко дузини термини и имена съвсем против духа на народа. На това трябва да се тури конец. Но за да може да се постигне някакъв добър резултат, трябва работа, трябва ходене из народа и събиране на чисто народните имена. Обаче задачата на естественика не е само да събира имената на растенията, животните или каменете. По-важни от самите термини са понятията, които народът притежава по разните клонове на естествените науки. Народът има *своя бота-*

обширните познания в областта на обичайното право и етнографията са достатъчна гаранция за успех.

¹ По моя начин ще се допълни и ценното съчинение на г-ра Богу слава Шулека „Jugoslovenski imenik bilja“, Загреб, 1879, 8-о, XXIII + 564, в което българските имена, по недостатък на материал, са изключени.

ника, своя зоология, своя минералогия. Тия неговии първобитни познания трябва систематически да се изследват, като се запишат вярванията, които се отнасят към известно животно, растение или минерал, а също и приказките, поговорките или песните, в които те изразят някоя роля.¹

В областта на тия изследвания влязват и народната *астрономия* и *метеорология*,² прокобяване за времето по разни признаци, понятията на народа за небето, слънцето, месеца, звездите, кометите, метеорите, затъмненията, за облаците, дъгата, гръжд, снега, градушката, светкавицата, бляскавицата, росата, вятъра, бурята, млечния път и пр.

Лекарите, особито окръжните и околийските, ко-

¹ За ръководство и помагало на нашите естественици може да послужат в това отношение следните учени изследвания: Faune populaire de la France; les mammifères sauvages (noms vulgaires, dictons, proverbes, contes et superstitions) par Eug. Rolland. Paris. Maisonneuve, 6 тома 8-о. 1877–1883. От същия: Flore populaire de la France. – A. de Gubernatis, „Zoological Mythology“ и „Mythologie des Plantes“. A. Афанасьев, Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов, Москва, 1869. – Губернатис и Афанасьев принадлежат на митологическата школа. Препоръчваме на нашите фолклористи малко с осторожност да се отнасят към техните изследвания. Материалите им, напротив, са ценни. – Rostlinstvo v národním podání slovanském, v Praze, 1819, 8-о, 344, от Primus Sobotka. Авторът на тая книга се е водил главно от класическото съчинение на W. Mannhardt „Wald und Feldkulte“, което препоръчваме особено. Срв. и интересната монография на акадeмика г-ра Б. Шулек „За što Slaveni poštuju lipu“, Загреб, 1878, 8-о, 40.

² Интересни изследвания по народната метеорология: B. Mélusine, в Archivio per lo studio delle tradizioni popolari (495 sq. Meteorologia popolare siciliana от Дж. Пузпе) и гр.

што имат най-голяма възможност да влязват в сношение с народа, нека издирят *лековете, които са в употребе у народа*.¹

Известно е каква голяма полза е извлякла медицината от скромните познания на народа. Основателят на по-новото лечебно изкуство, Парацелс, не се е срамувал да пита прости баби и врачки за церове.

Данните, които могат да се съберат по това поле, ще служат и като материал за историята на медицината у нас. Изворът на много от народните медицински познания трябва да се дири в манастирските трактати, превеждани от гръцки.

Баянията, считани от мнозина за тайнствени митологически паметници,² имат, според някои по-нови

¹ Като научно ръководство се препоръчва особено „Folk-Medicine“ от Black. London, 1883. Вж. и Migne, Dictionnaire des sciences occultes. – De Chesnel, Dictionnaire des superstitions, Archivio per lo studio delle trad. pop., IV, 259. Една интересна статията от Eugenio de Alavarría у Huarte „Medicina popular“. Е. де Алавария различава два вида лекове: прегна-зителини средства (preservatives) и същи лекове: remedies propriamente dichos. Това разпределение е препоръчително. – Джорджевич, „Народна медицина у срба“, в „Lemonus mat. српске“, кн. 114, 1872 (1878). Т. Šembera, „Prostonarodni léky“ в „Časopis matice moravske“, 1879, 1–4 кн. (В 4 кн. О léčeni prostonarodnim.) Специално за българската народна медицина: М. Георгиев в IV книжка на Медицинска сбирка (стр. 1–33), „Билките в народната ни медицина“.

² Срв. особено фантазиите на Хануша в „Wissenschaft der slavischen Mythologie“, стр. 337–389. Според Хануша, и славяните били примежавали „Zauberbücher“, един вид ръководство за правене магии, нещо подобно на старориндийските „Самавидана брахмана“ (част от Самаведа, изг. Burnell). Погребен разбор и критика на тия фантазии ще намерят читателите в „Studia o guslach, czarach, zabobonach i przesadach ludowych“ от Berwinski, Poznan, 1862. II, 119. Срв. и заб. на проф. Ягича в Archiv f. sl. Phil., II, 458.

изследвания, писмен, византийски извор. Добре ще бъде да се събират те в колкото е възможно по-голямо количество. Досега не се е обръщало надлежното внимание на тях.

По-специалната задача на нашето духовенство е да проучи заедно с учителите, sine ira et studio, *народните суеверия*, това, което ние бихме нарекли народната вяра. Особено тия изследвания са от голяма важност за митолога,¹ за философа и психолога, а също и за историка. У нас духовенството действително не се е отказвало от подобна задача, имаме даже основания да се надяваме и за по-добри резултати в тая област на фолклора (напомняме само хубавата сбирчица на отца П. Любенова „Баба Ега“ и на отца Кожухарова в „Перуника“² и в „Наука“), но интересът още не е достатъчно жив. Примерът на о. Любенова и о. Кожухарова заслужава подражание. Само още веднъж напомняме, че записването на суеверията трябва да става без всякакви предвзети мисли и гняв, без всякакви религиозни и морални разсъждения в роде Чолаковите. (Срв. Вълг. народен сборник, стр. 41, под заглавие „Разни суеверни празници“: „Във вторник и в петък на път не тръгват и колко още такива дивотии... а после се оплакват, че

¹ Срв. Folk-Lore et mythologie от A. Lang в Revue de l'histoire des religions, Paris, март, април 1886. В същия журнал, януари, февруари 1886 (и отделно. Leroux 1886, 8-о, 46) от Ch. Ploix: Mythologie et Folk-lorisme. За славянската митология: G. Kreck, Ueber die Wichtigkeit der slawischen traditionellen Literatur als Quelle der Mythologie, Wien, 1869, 92 стр.

² Съвременни книжки за прочитане на всекиго, книжка шеста, Перуника, съдържа стари народни обичаи, пословици, приказки в Хасковската околия (Южна България), отбрани всичките из сбирката на отца Ст. Д. Кожухарова, свещеник в г. Хаскьой. Издава Илия Р. Блъсков. Варна, 1884. Стр. 1–36. Наука, № II, III, IV и X, 1883–1884. Правни обичаи в Хасковско.

ги натиснало сиромашия!!!! Ах! Священство, священство!!!!“¹) От подобни тиради нека нашите попове не се плашат. Друго нещо е да изучаваш и друго – да поучаваш народа. Суеверията трябва да се изкоренят – добре, но защо да не се завардят поне за науката и историята? Вредните, отровните растения не се изключват от хербариите; в ботаниките не се описват само житата, а и плевелите. От друга страна, нашето священство с приемането на задачите, която му препоръчваме, ще умие донякъде и лицето на черквата, която искони и навред е била най-върлият преследовател на народните обичаи, песни, забави и пр. Колко старина е погинала под анатемите на разни събори и жестоките проповеди на победившите в манастира „мятеж мира сега“! Изри, хора и подобни бесования се забраняват, светските песни се заменят с черковни (народната мелодия си остава същата, думите се заместват с набожни стихове),² врачките се преследват, изтезават и изгарят живи.³ Действително по-голям враг

¹ Няколко любопитни примера привежда проф. Ягич в Rad (книга XXXVII). Загребският епископ Petretic в своя лекционариум (издаден в 1651 г.) предписва да се пеят: „Ave Maria stella“ по песента „Hranila devojka tri sive sokola“; „O, gloriosa domina“ спореж „Igralo kolo široko“, „Ave Maria“ спореж „Posejal sam bažulek“.

В Германия подобни опити са ставали още в IX и X век. (Срв. Hoffmann von Fallersleben: Geschichte des deutschen Kirchenliedes, 1861 г.) – За Чешко чему Feifalik: Altböhmische Vers- und Reimkunst“, II и 294. В един ръкописен латинско-чешки сборник преписвачът прибавя при латинския химн „Gaudiamus paritur“: Canuo ista canitur sicut) мая песен ще се нее кано: „Eliska mila eliczko“. – Хуситите подражават същия обичай.

² Спореж Lecky (History of England in the 18. century, т. II, стр. 83) за последен път изгорили една вещица в Англия през 1727 г.

от черквата и нейните служители фолклорът не е имал.

Изучаването на *народното изкуство* е преди всичко работа на живописците, учителите по рисуване, археолозите, фотографите, архитектите и музикално образованите (специалисти музици или дилетанти). Задачите на тия категории събирачи и изследователи се допират тясно и могат да се преследват взаимно в едно и също време, затова съставянето на една обща експедиция от няколко живописци, археолози, нумизматици, фотографи, архитекти и пр. ще бъде според нас най-доброто средство за постигане на целта.¹ И с изследването на народното изкуство трябва да се побърза, защото вандализмът, небрежността, случайностите и користолюбието яко пакости вършат още в някои от неговите области. От нашата по-стара архитектура няма да остане скоро нито следа, ако не се преснемат фотографически по-старите черкви, манастири, домове и мостове, та поне плановете им да се запазят, ако не друго. Историята на българското живописство, на българската орнаментика, ще остане на много места непълна, ако не се постареем да се приберат на едно място (напр. в Софийския музей) по-старите икони, стенни живописи, в оригинал или в копие, и се преснемат в една сбирка миниатюрите, винет-

¹ Сръбското учено дружество още в 1871 г. (втори път в 1872 г.) изпратило на свои разноски двама архитекти да преснемат плановете на старите сръбски манастири и да опишат черковните старини. (Чети рапорта им в Гласник, XXXVI, 294–302.) С право забелязват и двамата, че трябвало да има с тях поне двама живописци, за да преснемат местности, развалини, да копират икони, миниатюри и пр., а тъй също трябвало да им се дават пари за разкопки. Оттук се вижда, че една експедиция в нашата смисъл е пак най-сгодният способ за изследване на народното изкуство.

ките и орнаментите от старите български ръкописи. При това желателно е да се съберат и някои поточни сведения за състоянието на изкуството у нас, едно време и сега, а също и за живота на художниците, които в повечето случаи се крият зад своите произведения и ще останат може би завинаги неизвестни, ако не се съберат нужните данни за техните биографии.

Археологът покрай по-специалните си занятия (разкопки на стари градища, могили, пътища, гробища, пещери и пр., откриване на предисторически паметници: тумули, долмени, кромлеци, менхири, коккенмодинги, палафити и пр.) трябва да обърне внимание на народните накити и на керамиката (гърнчарството), като не изключва и по-новите издания, макар неговата наука, строго взето, и да е само наука за старините.¹

С преснемането на юрнеци от костюми, килими, кърпи, писани лйца и пр. могат успешно да се заловят

¹ Впрочем предметът и методата на археологията – като самостоятелна наука – са далеч още от да бъдат точно определени. Особито ясно се вижда това от разпратата, повдигната по тия въпроси в третия археологически съезд в Киев (1874, август). (Срв. „Труди третьяго арх. съезда в России. Том I. Особито стр. XXI, гдето В. В. Никольски най-подробно е описал неразборията, която владее и между самите археолози.)

По мнението на едни археологията е наука, която изследва само веществени паметници, доколкото в тях се изразява развитието на цивилизацията в известен народ, а според други, които не се съгласяват с това мнение, археологията включва и невеществените паметници, като езика, народните вярвания и представления и пр. В тоя случай тя би обемала и фолклора. Подобно разногласие съществува и относително определението: „археологията се занимава с паметници от миналото“. Някои поставят границите на това минало в XVII, други в XVIII, трети даже в XIX век.

и *госпожите*. Особено някакво техническо изкуство тук не се изисква – боялии плайвази или акварелни краски или книга, начертана на канаба. Внимание трябва да се обърща още и на това: да се записват имената на юрнеците, на разните видове шевове, както са в употребление у народа. Най-пълният сборник от украински юрнеци се дължи именно на една госпожа.¹ Въобще дейтелността на жената в изучаването на нашата духовна култура не е нужно да се ограничава само в изследването на орнаментиката. Жената в много случаи има повече възможност от мъжа да събира етнографически материали. Някои госпожи се ползват в Европа с почетно име като събирачки и преводачки, други и като коментаторки. Ще приведем за пример Лаура Гонценбах в Германия, Ева Вигстрьом в Швеция, Каролина Коронегу-Бери и графиня Евелина Мартиненго Чезареско в Италия, мис Шарлота С. Бърн и мис Р. Х. Върк² в Англия, г-жа Миятович и Вилхелмина Караджич в Сърбия. Румъния може също да се похвали с една основна фолклористка, принцеса Елена Гука (псевдоним Дора д'Истрия), която между другите си ценни студии е напечатала и една интересна статия върху българската народна поезия в *Revue des deux Mondes*.³

Учителите в девическите училища няма за това

¹ Украинский народный орнамент. Образцы вышивок, тканей и писавок. Собрала Ольга П. Косачева. (Издание второ, Киев, 1879). По-слаби са сборниците на г-жа Литвинова (Южно-русский народный орнамент), А. Лусенко, Махно и Квотко.

² Срв. особено *Essay in the study of Folk-songs*, London, 1887. Om E. M. Чезареско (може да се сравни със съчинението на Cte de Puymaigre „Folk-Lore“). *The Folk-songs of Italy; The Folk-Lore of Rome; Patrañas; Sagas from the East* и пр. Om M. Върк.

³ (15 юли 1868.) *La nationalite bulgare d'apres les chants populaires*.

да сгрешат, ако упътят, по примера на своите събратя в мъжките училища, ученичките да събират и пренемат орнаменти, а и въобще се постараят да възбудят у тях по-жив интерес за всичко народно. Орнаментиката е предмет, който особено може да ги заинтересува и желателно е да ги заинтересува, защото представя една значителна и характеристическа част от етнографията ни. От украшенията, които един народ измисля, и от способността, която той показва в изпълнение на измислените образци върху разни предмети, се вижда и културната степен, на която той народ стои. Орнаментиката може да се изучава и исторически, може да се проследи как се е развивала тя успоредно с културата. Подобни изследвания са извънредно важни за определение художествените наклонности и способности на един народ; но както във всички етнографически издирвания, срещат се и тук големи мъчнотии, защото и орнаментите принадлежат към ония народни произведения, които минават лесно етнографическите граници. В областта на орнаментиката даже е по-лесно да стават грешки и лъжовни генерализации, особено защото една сравнителна наука на костюмите и накитите не съществува още.¹ На всемирната изложба в Париж (1878) Олга Косач видяла няколко стари шведски юрнека, съвсем прилични на малоруски.² Тирар де Риял забелязва, че малоруските и бретонските костюми са много сходни. Още по-странно, Косач видяла в Парижкия етнографически музей на няколко типични фигури от остров Борнео части от облекло, „вышитых совершенно украинскими узорами

¹ Като ръководство по орнаментиката препоръчват се: Owen Jones, „Grammar... ornament“. Racinet, „L'ornement polychrome“.

² Украинския нар. орнамент. Преговор, стр. 5.

или пожалуй русскими“... № 9 и 32 на первом листе моего сборника как будто бы сняты с этих борнейских полотенца.“¹ Как може да се обясни такова сходно явление? – се пита с удивление Олга Косач. Трябва ли да се счита това сходство за случайно съвпадение или пък – което е по-основателно – да се смятат както борнейските, тъй и сходните украински шевове „отголоском одной общей индийской культуры“? Такива и подобни въпроси се появяват и при изучаването на южнославянската орнаментика. Трудно е при сегашното състояние на изследванията по тая част у нас да се определи какво принадлежи собствено нам и какво и колко сме заели от други народи. Влиянието на византийската орнаментика и въобще влиянието на византийското изкуство върху нашето, както и върху руското, сръбското и влашкото е неоспоримо. Щеше да бъде чудно, ако не беше така при непрекъснатите сношения между Византия и тия народи. Но освен византийските елементи има в нашите орнаменти и други – персийски, турски и арабски, – които още по-малко са познати, а заслужват да се изучат, за да се види какъв е бил и в това отношение размерът на влиянието на тия чужди елементи върху нашата култура.

Само след подобни критически изследвания и сравнения ще може да се определи какъв е нашият народен стил и в орнаментиката.² Под думата стил се

¹ У. Н. О., стр. 6.

² На основание на подобни сравнения Олга Косач в учения предговор към своя сборник се е постарала да определи и разликата между южнославянския, руския и украинския стил. Интересуващите се могат да прочетат това любопитно определение на трите различни стила в стр. 10. Подобен опит и у Ф. Волкова в Труды третьего археол. съезда (Киев, 1874), II том, стр. 317–326: „Отличительныя черты южнорусской народной орнаментики.“ За характеристична черта

разбира тук съединението на всички характеристични признаци, които съставят отличителен отпечатък в произведенията на всеки самостоятелен народ и на всяка отделна епоха. Стилът се показва преимуществено в произведенията на изкуствата.

В южнославянската орнаментика 2-жа Косач смята особено стремлението „разнообразить узоры только раскраскою этим старанием разнообразить до чрезвычайности раскраску узоров южно-славянская орнаментика достигает того, что узоры ее кажутся чрезвычайно сложными и гораздо развитее наших (украинских), а между тем всмотревшись ближе в типичные образцы, находишь в них темы и формы самой простой (северной) нашей системы и только несложные типы более развитого нашего шитья крестиками“. От сличаването на трите стила излиза, че южнославянската орнаментика е останала назад в разнообразието на формите, а е напреднала, напротив, в разнообразието на боите, но все пак южнославянският стил стои по-близо до малоруския, отколкото до великоруския, който има повече изобразителен характер. Срв. и по-долу цитирания сборник на Стасова, стр. IV. Възпроизвеждат се известни животни и растителни форми, и цели сцени. Малоруската и южнославянската орнаментика предпочитат простите геометрически форми.) Според В. А. Прохорова (Труды киевск. арх. съезда, I, XI VI), това е отличителна черта и на финския орнамент.

За сравнение може да послужат:

– „Русский народный орнамент“, издаден под редакцията на В. В. Стасова от „Общество поощрения русских художников“. (Много от образците в моя сборник са заети от Прохорова.)

– „Украинский народный орнамент“ от Олга Косачева, и

– Ornamenti jugoslovenske domaće i umjetne obrtnosti, sobrao i izdao Srećko Lay u Zagrebu (Felix Lay). 1875. Срв. от същия „Südslavische Ornamentik“ с обяснителен текст „Die Verbreitung und Cultur der Sudslaven. Frankfurt a. M., 1871.

Описанието на *народните хора* съставя особен отдел от фолклора, който изисква особена вещина в схващане на ритмическите движения (понякога извънредно сложни) и тънка описателска гарба, която да копира чрез словото действителността с най-малките и подробности и изменения. Хореографът трябва да бъде музикант, да бъде сам, колкото е възможно, танцувач. Като помагало в известни случаи може да му послужи и фотографическият апарат, последните уствършенствания на който дават възможност с удивителна прецизност да се схващат и най-беглите движения. Същото средство с успех е употребено вече от някои фолклористи и за преснемане на *гетските игри* (Пумре в Archivio per lo studio delle trad. popolari, също и Machodo y Alvarez), които спадат с хората и другите подобни народни забавления в един и същ отдел.

Народната музика. И тук, както в другите области на етнографията, нашите събиратели не са имали винаги ясно понятие за важността на своите материали или пък не са притежавали достатъчна методическа подготовка за предприетата от тях работа.

Ако не можем да се явим пред света изведнъж с някоя специална сбирка за българските народни мелодии, подобна на Кухачовата,¹ нека поне се проникнем от идеята, че имаме нужда от такъв един верен образ на

¹ Kuchač-Koch. Južnoslovjenske narodne popievke (chansons nationales des Slaves du Sud), po narodu sam skupio, ukajdio, glasovirsku pratnju udesio te izvorni im tekst pridodao Fr. S. Kuchač. 4 тома. Загреб, 1878–1881. Цялата сбирка съдържа 1600 номера (1543 нар. песни, 6 маршове и 51 танцова), от които само 35 български и 3 из Македония. Кухач е най-добрият познавач на южнославянските мелодии. Като инициатор мой заслужава да се нарича „ein Vuk der südslavischen Volksmusik (проф. Язич в Archiv für slav. Philol., III, 536) – Вук Караджич на южнославянската народна музика.

народната ни музика. Опитите на Стоянова и Рачова, на Богуслава Грегора и на някои чехи капелмайстори, като начало, са за похвала, но желателно би било тия събирачи да се посветят по-сериозно на задачата, коя-

Освен горния сборник той е напечатал и няколко интересни статии по историята на южнославянската народна музика. Особито внимание заслужава неговата статия „Prilog za poviest glasbe južnoslovenske“ в Rad jugoslovenske akademie, том XLI, 1877 г. Много от хипотезите и етимологиите на Кухача са наистина слаби, но има у него и много оригинални възгледи, не толкова върху произхождението на инструментите (гусла, тамбура и пр.), колкото върху певците, макар и тук да прекалява и да се спуща във фантазии леки и даже смешни. Неговото твърдение, че гудмата тамбура произлизала от старогръцкото Пангора (чрез метатеза пандора, бандора, бандура (малоруски) – оттам гандура, танбура) не може да изтърпи строга критика, поне колкото се отнася до мнението, че българите наричали това гласало по-напред randzura (стр. 94). Кухач се основава на една кратка бележка у Миладинова (Бълг. нар. п., стр. 527), гдето се обяснява името на едно място *пандзур* (над Охридското езеро) така: „Велят, че тамо българските цареви държали *пандзурлия* войска до четересет хиляди и от тога остана да се викат *пандзур*.“ Погрешката на Кухача лежи очевидно в лошата интерпретация на тая дума. Под *пандзурлия* войска всеки се сеща, че не може да се разбере тук друго нещо, освен войска, облечена в *пандзури* (сръбски панциър, панцир. Срв. Вук. Рјечник, 541 стълбец: панциър – der Panzer), т.е. в ризници и шлемове. Кухач, погледен от своята хипотеза, съглежда в тая дума съвсем друго. *Пандзурлия* войска значело според него войска тамбурлия – нещо като скандинавските *барди* или *скалди*, които, както е известно, са се ползвали с голямо уважение от страна на народ и князе. Тия последните избирали често своите министри и войводи из средата на скалдите. Вероятно тая аналогия е ползала Кухача и да слича маджарските и сръбските *пандури* с мнимите старославянски *барди*. Тая сличка е любопитна, но излиза из чертата на една бележка;

то са си поставили, като се види, повече за развлечение. Преди всичко нужно е да не се изпуска от очи това, че за българските песни, както въобще за ориенталските (ние говорим само за чисто народните), не може да се приспособят строго законите на западноевропейските. Правилност в мярката много често отсъства свършено. В такъв случай събирачът трябва да се откаже от всички традиции и да записва песните по различни мерки, даменява напр. от 4/4 на 3/4 и пр. Колкото странен и да се чини препоръчаният способ, той е единичният верен и всички музични-специалисти, които са се мъчили да записват източни песни, трябвало е да се съобразяват с канпициите на нашите мелодии. Както Кухач, тъй и Bourgault-Ducoudray (срв. La mélodie populaire en Orient, Mélusine, I, 1878) са се подчинили на тая необходимост. Впрочем нито единият, нито другият от названите му-

затова нека ни извинят читателите, че я изпускаме. Подобни повърхностни аналогии се срещат още и на стр. 62. Немската дума Fiedel, фр. viola, viula, vitula, viele произлизали от слав. *вияла*. Немското Geige (цигулка) идело от слав. *гига*, а гига – от старите слав. названия от гласовете на, ни, зо, ге (ке), ги, га (именно от ге и га g u d) и грузи *макива*.

Като изключим обаче тия недостатъци, които произлизат от жаркото желание да се докаже, че повечето музикални инструменти на югославяните са техни собствени изобретения, статията на Кухача заслужава да се прочете от всички, които пожелаят да се запознаят по-основно с историята на нашата музика.

– По образец на Кухачовата сбирка излезе в 1888 г. първата книжка от един словацки сборник (не знаем дали е излязла цяла): Slovenské spevy, vydávajú priatelia Slovenských spevov.

– По същия образец е съставен и сборникът:

Русския песни непосредствено с голосов народа записанный и с объяснениями изданный Ю. Н. Мельгуновым. Срв. Русский вестник, 1879, № 9.

зици не се оплаква от неправилността на нашата ритмика. Бурго-Дюкудре даже намярва известна прелест в тая капризност.

Още едно не одобряваме в метода на нашите записвачи. То е, гдето се мъчат да нагласяват народните песни на няколко гласа или да ги инструментират. Западноевропейската инструментация обаче не може в много случаи освен да обезобрази известни народни песни, особито някои, които са строени по принципа на античната гама.¹ Че е възможно да се приспособи полифонията и за нашите гами, това не ще съмнение. Ние сме само убедени, че начинът, по който е ставало това приспособление досега, не е верният. Не е верен, защото нашите музици не са вникнали доволно в духа и конструкцията на нашите песни и не могат, от друга страна, да се освободят от своите школки музикални понятия.

За нашата цел не ни трябва друго нищо, освен голи мелодии, без всякакво приглашение. Както си ги пее народът, тъй трябва и да се записват. Мени ли се мярката, гамата точно ще се отбелязва. Нашият идеал би бил всички народни песни, колкото ще се събират занаят, да се записват с надлежните мелодии (макива са напр. сбирките на Сушила и Бартоша „Narodné písne moravske“), а тъй също и с описването случаите, при които се пеят, и на обичаите (обреди), хората и игрите, с които са свързани.

Подобен идеал, ако се осъществи, ще представя

¹ Особено нашите капелмайстори безбожно грешат в това отношение. Правилност, неправилност, диатонични гами, недиатонични – *všesko jedno*, – да има там какво да свирят солдатите. Колкото за публиката, толкова се грижат панове капелмайсторите за нея, колкото тя сама – за своите народни мелодии.

много по-жива и вярна ентографическа картина, отколкото ония мозайки, които човек трябва да слепя, слага едно по едно с голяма мъка, и то рядко пак ще се намерят всичките камъчета, които влязват в тая мозайка, защото много черти не са уловени своевременно от живописеца, други са се изтъркали и т.н. Текстът на песните особите би трябвало никога да не се отделя от мелодията. Думи и глас са органически свързани в народната песен и народният певец мъчно може да си представи едната без другата. Връзката е толкова тясна, щото едната не се изменява, без да се почувства това променение и на другата. Така, благодарение, на изследванията на Будмани,¹ Зима² и особито на липуския приват доцент Волнер³, който може да се смята за един от най-добрите познавачи на славянския фолклор, ние знаем, че стихосложението на югославянските народни песни е в пълна зависимост от мелодията.⁴ Текстът се образува наедно с песента. На

¹ Još jedan pokušajo našoj narodnoj metrici. Гимназиална програма (отчет.) Ragusa, 1876.

² Nacrt naše metrike narodne obzirom na stihove drugih naroda a osobito Slovena. Rad jugosl. Akad. XLVIII, сmp. 171 и сл. Razni obrasci stiha u naših i drugih slovenskih pjesnah narodnih. Rad, XLIX, сmp. 1 и сл.

³ Untersuchungen über den Versbau des südslavischen Volkliedes. В Archiv für slav. Philol., IX, 2 кн., сmp. 177–281.

⁴ Идеята, че неправилността на южнославянските народни песни можела се обясни само от строя на мелодията и нейното съчетание с текста, тая оригинална идея ние намерихме за пръв път у Якова Грума. В своята прочута оценка на първата Вукова сбирка (Мала прстонародна славно-сербска песнарица) той забелязва свършено справедливо, че измененията и аномалиите в размера (на песните) биха могли само тогава да се разберат и обяснят точно, когато се прибавят и народните мелодии. „Die Veränderungen und Anomalien im Metrum... würden sich sämtlich auch

музикалните мотиви отговарят известни думи или групи от думи (Wortgruppen) и само в тая свойщина на югославянските народни песни трябва да се търсят законите и правилата на тяхната метрика, а не в числото на сричките или стъпките. Тоя принцип ѝ е чужд, зает от изкуствената поезия. Разделението на текста на ритмични групи от думи е въобще от всички разделения най-естественото и най-органическото. Ние ще се повърнем други път върху тоя важен въпрос. Ще забележим засега само това, че при подобни закони не трябва вече да се учудваме на неправилността на някои народни песни. Това нека си запомнят особено ония ревностни събирачи, които предпочитат да развалят текстовете си с разни притурки и извадки, отколкото да обидят изискванията на една криворазбрана метрика. Числото на сричките може да бъде и неравно във всички стихове, няма нужда да се допълнят редовете. Важно е само числото на групите, които думите образуват във всеки стих.

При изучаването на народните песни (мелодии и текст) не е излишно да се обърне внимание и на *певците*, мъже или жени, слепци-просяци или цигани.¹ Тоя въп-

erst dann genau verstehen und erklären lassen, wenn ihnen die nationalen Melodien beigelegt wären.“ И на друго място: „Ohne sie (die Melodien) vor sich zu haben, lässt sich das strophische Verhältnis dieser Lieder nicht mit Sicherheit bestimmen.“ (C. Wiener allgemeine Literatur-Zeitung, 1815, № 74, стр. 1170 и 1171).

¹ У нас това е сравнително лесно, но все пак не трябва и тая работа да се отлага за по-късно. Числото на певците се намалява с всяка година. Добри стари певци са рядкост и може да се предвиди генят, когато и последният истински професионален певец ще излезне. Тоя ген за Украйна вече е настъпил. Техните бандуристи и кобзари на пръсти се чепат. Нека ни послужат за пример малоруските етнографи,

рос не е от малка важност за образуването, разпространението и изменяването (в някои случаи метаморфозата) на народните умотворения. Особите интересна е ролята на слепците и циганите. За първите повече се знае, отколкото за вторите, обаче изобщо сведенията ни са оскъдни.¹ По-нататъшните изследвания вероятно ще дадат отговор и на някои по-трудни въпроси, които възникват при разглеждането ролята на тия певци. Ще ни се да вярваме, че и у нас е имало някога нещо подобно на сръбските „*песнички, школи*“. Според Кухача такава една школа била се завардила в Ирег (Ireg), у Срем, дори до 1780 г. Наричали я Slijeračka akademija.² Тоя особен вид консерватории ни напомня дружества на чешките Literaci, немските Meistersänger-и, гръцките рапсоги (хомеридите на остров Хиос са образували вероятно подобна школа) и конгрегацията на слепците певци в Сицилия³ (Палермо). Повечето от тия загру-

които отдавна са се постарали да запазят за историята на песнопойството си последните по-оригинални кобзарски типове. (Срв. Записки юго-зап. отг. Имп. русского географ. общества, I, 310–338. Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских от А. А. Руссова. Също: Павло Братыця и Прокин Дуб. Кобзари Нежинского у П том, 109 сл. Пак по тоя въпрос: Киевская старина, г. I, том IV, дек. 1882. Бандурист Иван Крюковский. В Горленка. Стр. 481. Списък на кобзарите намярване в Киевская старина, 1882, № 8.)

¹ Някои данни по тоя предмет у Безсонова (Болгарские песни, стр. 134).

² Кухач, стр. 14.

³ Срв. Vigo. Canti pop. sicil Catania, 1857.

Слепците не са следователно никакво наше оригинално явление. Гръцките рапсоги са били повечето слепци. Сръбските гуслари се разделят на гуслари, които пеят за удоволствие, и слепци (мнозина от тях обаче се приструват само, че са слепи), които пеят за милостиня. Слепци-певци се срещат, както поменавме горе, и в Сицилия, и в Тоскана.

зи си приличат и по цел, и по организация. Ние трябва да ги смятаме като един вид еснаф. В средните векове, когато тия еснафи са цѣфтели, името им се е прочувало навред; членове от тая или оная задруга са пътешествали често далеч от родната си страна. По време на кръстоносните походи, и по-рано още, славяните на Балканския полуостров трябва добре да са се запознали с немските *шипмани*; инак не може да си обясни човек как названието *Spilman* (свирач) е могло да се вмъкне в старобългарския език, още в най-ранните паметници¹ (X и XII стол.). С „шипман“ е преведена в тия ръкописи гръцката дума *μῦθος* (срв. *Jagić Gradja*, 73.)

Вижда се оттук каква важна роля трябва да са играли тия еснафи, както и частните певци в разп-

(Срв. *Tigri, Canti pop. Toscani*, 1860, LXXXVII, 395 стр.) В Тоскана ги наричат *giullariu cantastorie*. Има основание да се вярва, че слепците са играли в средните векове много по-важна роля от сега в произвеждането и разпространението на народните песни. В „Тумурел“ четеме:

So singent uns *die Blinden*

Daz Sifrit hurnin waere.

(Срв. и W. Grimm, *Heldensage*, 173.)

От тия доказателства се вижда, че и Германия е приеждала слепци-певци. За любопитство привеждаме мнението на Кухача за слепците. Според него славянските народни певци са били също като трубадурите, жонгльорите, менстерелите и майстерзенгерите водачи на народа. Затова князете често ги ненавиждали и за да се отърват в някои случаи от тях, *ослепявали* ги и после ги пуцали на страх врагам, да просят, за да се прехранват.

¹ Проф. Ягич привежда в „*Gradja*“, стр. 73, за пример Номоканона (срв. и *Starine*, VI, 60 стр. сл.), гдето на няколко места се поменува „о шпилманех и в глоумъцих и в плесцих“ със забележка „шипманъ (среднонемската форма е *Spilman*) казаѣт се игръцъ“. На друго място „аще ѣсть шпилманъ рекше глоумъцъ“ и при това се забелязва „аще кто... шпилманъ рекше глоуми геютъ“ (*Starine*, ib., 81–82).

ространението на народните песни, приказки и пр. През кръстоносните войни трябва да е станала особите жива размяна между народните умотворения на разните народи. И действително, след тия войни се забелязва в Западна Европа голямо изменение в естетическия вкус на публиката и изменение в литературните направления. Всичко това е достатъчно основание да обърнем и ние надлежното внимание върху потомците на средновековните певци.

При тия случаи не трябва да се забравят и *народните свирала* (инструментиката). Много стари гусли и тамбури се отличават с изящната си и разкошна форма. Не е зле да се скъпват някои от тях за бъдещия етнографически музей. Преди всичко, нужно е едно точно изброяване и описание на всички наши народни музикални инструменти с означение на местата, гдето най-много се употребяват.¹

Особен, извънредно интересен отгел в изучаването на народа образува *детският фолклор*. Детските песнички (приспивалки, залъгалки), скоропозоворки, формултки, игри и забааления отдавна вече престанаха да бъдат изключително предмет на любопитството. И тях науката прибра в кръга на своите изследвания като важни паметници на едно далечно минало, като преживелици (*survivals*)² от първобитната или по-старата култура на народите. Безсмислените стихове,

¹ Onum от подобно едно описание у Безсонова (Болг. песни, стр. 134).

² Срв. *Die Anfänge der Cultur*, Untersuchungen über die Entwicklung der Mythologie, Philosophie, Religion, Kunst und Sitte von Edward B. Tylor. Unter Mitwirkung des Verfassers ins Deutsche übertragen von J. B. Spengel und Fr. Poske. Leipzig, 1873. I том, III и IV глава (стр. 70–100). *Überlebens in der Cultur*. – Също Ploss, op. cit., стр. 308 и сл. „Nachklänge aus alter Zeit im Kinderspiel.“

които всеки един от нас в детинството си е слушал и повтарял, са имали някогаш ясно значение. Много от детските играци (лък, стрели, прашки) са свидетели от онай културна епоха, когато европейските народи не са познавали още употреблението на огнестрелните оръжия. Сходството между детския фолклор на разните народи, цивилизовани и нецивилизовани (диби), е поразително.¹ Същите игри, същите играци, същите детски песнички – у нас и в Китай, в Англия и Нова Гвинея, в Сибир и Италия! Но при всичко това вътрешно сходство любопитно е да се забележи, че националният характер в детските играчки не е пак съвсем заличен. Особено ясно се проявяват отличителните черти на всеки един народ в тия игри, гдето децата се стараят да подражават занаятите на възрастните. Китайчетата и еврейчетата особено обичат да търгуват; като миниатюрни търговци, те си прис-

¹ Срв. Das Kind im Branch und Sitte der Völker, anthropologische Studien, von Dr. H. Ploss. II изд., Lunucka, 1884. II том, 27 глава. Das Kinderspiel und Kinderlied, стр. 287 и сл. В това ценно съчинение читателите ще намерят всичко по-важно от литературата на предмета (стр. 320–322). Към изброените от него сборки могат да се прибавят още: Rimes et jeux de l'enfance par E. Rolland, Paris, Maisonneuve et Co., 1883 (г. XIV om Les littér. pop. de toutes les nations. – Montel et Lambert, chants populaires du Languedoc: chants du premier âge. Petites rondes. Paris, Maisonneuve, 1886. – Други детски песнички в сборниците на Tarbé, Bujeaud, Bearepaire, Puy-maigre, Arbaud, Cenac-Moncaut, Bladé и др. – Os jogos e as rimas infantis de Portugal, F. A. Coelho, 8-о р. 29. Също от A. F. Pires di Elvas. – Jocuri romanesce de copii om Ispirescu в Columna lui Traianu. Bucur., 1883 (№ 3–6), 104–112. – Venti giuochi fenciuleschi abruzzesi в Archivio, II, 537 sq. Други умалиански детски игри om Nazareno Angeletti, Antonio Giananarea, Pietro Fornari, Angelo Dalmedico. (В библиогр. в Archivio, II, стр. 4.)

воляват напълно езика на възрастните, гледат да се надмамват и пр. Други деца предпочитат войнствените игри, надпрепускват се, надварват се в хвърляне на копия и пр. В Япония децата пазят в своите обществени игри всичките етикети на възрастните и т.н.¹

Огромно е възпитателното значение на детския фолклор. Всички велики мислители и педагози от Платона² и Аристотела³ насам са препоръчвали детските игри като едно от най-влиятелните средства за развитието на детето във физическо, умствено и социално отношение.

Известно е каква съществена роля играят гимнастическите игри и пението във Фребеловите заведения (Kindergärten). Тъй като тия училища захващат вече и у нас сериозно да се въвеждат (от специалния курс за забавачки при Софийската девическа гимназия излязват тая година повече от 10 млади учителки, от които по-голямата част мислят да се посветят изключително на възпитанието на крехковърстните деца), нека ни бъде позволено при тоя случай да помогнем всички настоящи и бъдещи организаторки на нашите забавачници да не копират и превеждат в училищата си само чуждите мелодии и текстове, а да събират песните и игрите на нашия детски свят и тях да приспособяват колкото е възможно към потребите на своите заведения.⁴

¹ Срв. Ploss. op. cit., стр. 293: „Nationaler Charakter im Kinderspiel“.

² Закону, кн. VIII.

³ Aristoteles ad Nicomachum, X, 6, също IV, 1, 2, и Полумука VIII, 2.

⁴ Н. Живков в своята „Детинска мъдрост“ покрай изкуствено съжмените песнички е поместил и няколко народни, които напълно отговарят на детската възраст, за която са назначени. Примерът е насърчителен.

С тая скромна просба нека ни бъде и позволено да свършим бележките си върху значението и задачата на нашата етнография, рамките на които ние бихме могли да увеличим и разширим значително, ако да не се бояхме да побъркаме с това на прегледността на материала и на по-лекото му схващане и от страна на лица, които не са имали по-старателна научна култура. На тия, що желаят да вникнат по-дълбоко в проблемите на фолклора, ние се постаряхме да помогнем с библиографическите си указания, които биха могли и да се допълнят на много места, но са все пак достатъчни да ориентират един млад начинаещ етнограф в неогледната област на неговата наука.

Нашата най-голяма надежда е в младите ония сили, които Висшето ни училище изобразува постъпенно, в тях и в учителското ни съсловие именно и тям най-главно се посвещаваат настоящите бележки.

УВОД В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

I. ГРАНИЦИ НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

Колкото и да е мъчно да се покаже кога се начева и кога се свършва една културна историческа епоха (и до днес се спори за границите на средния век и за началата на новите времена), науката е съгласна, че Италианското възраждане обема почти три века – XIV, XV и XVI (наречени с термини, заети от историята на италианското изкуство – *trecento*, *quattrocento* и *cinquecento*). Ренесансът на другите западноевропейски народи трае обаче само един век – шестнайсетия.

При това под „ренесанс“ се разбира само *духовното* възраждане в областта на литература, наука, изкуства, етика и възпитание, а не и тяхното политическо и религиозно възкресение. За последното има особен термин – реформация, а политическото се разглежда в общата история. Когато говорим прочее и за Българско възраждане, не е позволено да се разширява понятието, свързано с тая дума, готам, че да обгръща едва ли не и най-новите времена. Днес знаят и децата от основните училища, че нашето Възраждане се начева с Паусия или по-правилно с годината, когато той тури точка на своята *История славеноболгарская* (1762). Не беше обаче много отдавна, когато не само историческото значение на великия атонец не се знаеше, но даже името му не се поменуваше. Още Априлов бе на мнение, че началата на Българското възраждане и българската образованост датуват менърва от реформите на Махмуда II и Абдул-Меджид. В „Допълнение к книге Денница новоболгарского образования“ (Пб.,

1842) той пише: „...с 1826 г. начинается новая эпоха в летописях оттоманской империи. Уничтожив своею твердою волею толпы янычар, Махмуд II возродил свою империю, дав равно всем подданным права. Преемник его достоинств и верный последователь его планов, ныне царствующий Абдул-Меджид, формальным актом, изданным 3 ноября 1839, упрочил и утвердил преобразования родителя. Ничто более как преобразование Турции должно почитать причиной зародыша болгарской образованности.“ Така Априлов още в 1842 г. не съзнаваше голямото значение на Паусия, ако и да бе изпратил само няколко години по-рано (1837) Венелину един препис от Паусиевата история (Дряновския). Това копие съдържа собственоръчни бележки на Априлова, от които се вижда, че то било връчено „для доставления в Москву болгарскому историографу“. А знае се, че Априлов имал още един препис (Жеравненския). При всичко това той не свързва още името на Паусия с началата на нашето Възраждане.

Също като Априлова и Раковски, познавал историята на Паусия по Жеравненския препис, който намерил у проф. Мурзакевича в Одеса (останал нему от Априлова). Раковски е първият, който даде печатно съобщение за труда на Паусия в своята книга „О Асению първому“ и пр. Раковски знае, че „тя ръкопис, от която е приписан и издаден Царственик (на Христкая Павлович), откоде е била позната в България, както и отец Паусюва Българска история ся е приписвала от много ръци“ и цитува на няколко места за подкрепа на своите аргументи цели пасажи от предговора на отец Паусия, „кой описва в свое съчинение състояние България преди 100 години, какво е било“, но и Раковски наведе в Дунавски лебед (I, 1860, септ., бр. 2) като причина, която отворила очите на българите в първата третина на XIX в., само преобразованията на султан

Махмуда и Одринския мир, според които на християните в Турция се дава пълна свобода „да зидаят нови чъркви и да подновяват стари си и да не могат веки турци да турчат насила невръстни деца“.

И това мнение на Априлова и Раковски преобладава до 1871 г., когато М. Дринов в края на своята епохална статия „Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му“ (Браилско Пер. сп., г. I, кн. 4, 3–26) за пръв път постави някакси още неуверено въпроса, дали не трябва началата на Българското възраждане да се отнесат на 60–70 години по-рано: „Ние сме обикнале – завършва Дринов статията си – да броим възражданието на народът си от началото на нашия (XIX) век и туряме начело Априлова с Неофита, Венелина и пр. Да, големи са заслугите на тези благодетели народу ни. Но дали не ще е по-право да отнесем възражданието си 60–70 години по-рано и да турим начело отца Паисия.“

Да се постави този въпрос значеше естествено при авторитета, с който Дринов се ползваше още тогава като учен историк (той беше издал вече своите два бележити труда: „Исторически преглед на българската църква“ и „Поглед върху произхождението на българската история“), да му се даде едничкото приемливо решение.

Така от 1871 г. насам си пробиха път и в научната, и в учебната литература не само общият възглед на Дринова върху началата на Българското възраждане, но и неговата аргументика. Неговите думи се повтарят днес почти буквално и в книги, и във вестници, и в публични речи именно че около средата на XVIII в., „когато за въскръшение българският народ могло е да се каже: *lasciate ogni speranza* (оставете се от всяка надежда), над българската земя, като заждително слово над първоначалний хаос, се раздал глас от Хилендарския манастир: разнебитените и разглобени българи от

този глас наченали да се сглобяват пак в един народ. Този глас бил гласът на Хилендарският йеромонах и проигумен Паусий, в лицето на когото ние имаме един от примерите, които показват що може да направи един човек за цял род. В 1762 г. след дълговременен труд отец Паусий пуснал между българите една света за тях книга "... „Значението на това списание най-добре се обяснява от побуждението, което е накарало о. Паусия да поемне този труд, от целта, която го е ръководила, от умението, с което той постига целта си... Загубеното и потлачено състояние на българската народност, недостойните и горчиви присмивания и хули, които са слушали българите от страна на съседите си, ревност и жалост по рода своего болгарскаго — това са побужденията на отца Паусия. Съживяване повеналите народни чувства у българете, с други думи, съживяване българската народност, това му е целта... Списанието на отца Паусия от научна страна няма твърде голяма цена; но ние и нямаме никакво право да искаме от него строга историческа критика... То има друга цена, друго значение, принело е друга по-действителна полза народу ни — от тази страна трябва да се разглежда и оценява и т.н.“

Това са главните точки на Дриновата теза за значението на Паусиевата история. Възприети днес от всички, нам се вижда просто невероятно, че е имало някога време, когато грамадното значение на Паусия за Българското възраждане не е било съзнавано и оценено по достойнство.

Но ако началата на нашето духовно възраждане са днес установени и годината 1762 като начална дата в този процес общоприета, не е тъй с не по-малко важния в научно отношение въпрос: кога приблизително се завършва епохата на Възраждането и следователно колко време трая тази епоха.

Тук не са били изказвани досега дори догадки.

Нашето мнение е, като вземем в съображение, че началната и главна цел на нашия Ренесанс бе още според Паусия духовно-религиозната еманципация на българския народ, че *тази епоха се завършва с тържествено прогласяване на автономната българска църква в Цариград, на 28 февруари 1870. Искане ли обаче да бъде още по-точни, трябва да прогласим за горна граница на нашето духовно възраждане собствено оня паметен ден, когато народът, събран в своя храм в Цариград, четири години след хатихумаюна (Великден, 3 април 1860), забрани на Илариона Макариополски да поменува в молитвословието името на гръцкия патриарх.¹ Тоя смел акт, последван, както е известно, в цяла България, реши по принцип и разрива между българ-*

¹ Вж. и Мишев, България и миналото, 1916, стр. 424: „За да избегне по-големи външения и неприятности, архиереят наместо името на патриарха споменал името на султана. С това се изхвърлило не само името на патриарха, но се прекъснала и всяка връзка с Гръцката патриаршия. Това била най-важната и решителна стъпка в българо-гръцкия църковен въпрос, с нея се тръгнало в пътя към независимостта на българската църква.“ Срв. и С. С. Бобчев, Преглед на бълг. пер. печат в Юбилеен сборник по случай 50-год. на бълг. журналистика, София, 1894, стр. 33. „Великденското събитие на 1860 година се посрещна с възторг даже от съчувстващия на унията в. „България“ (на Цанкова) и се препоръча на всички съотечественици в провинцията с особена ревност. Цял ред статии писа „България“ по тях и напълно одобряваше постъпката на Илариона Макариополски, загдето изхвърли името на гръцкия патриарх, също и згето се изхвърляше името на патриарха и се заместваше с името на Илариона Макариополски (Търновски) като свещеноначалник. „България“ похваляваше и считаше всяко такова място за спечелено напълно в полза на българското народно дело. Годината 1860 означава една бележитата дата и в

ската и гръцката църква. Заточението на Илариона, Авксентия и Паусия дойде само да потвърди схизмата. По-нататък, от 1860–1870 г., *се касаеше собствено само за оформяване и признание на свършения факт*. Провъзгласението на автономната българска църква бе само увенчанието на една стогодишна борба.

След 1860 г. народът се упъти към една нова цел: *своето политическо освобождение*.

Ето защо както италианците различават *rinascimento* от *risorgimento*, тъй и ние ще трябва да различим в своята нова история до Освобождението – *епохата на духовното възраждане от епохата на политическото възраждане* (на въстанията), *която се начева с усилията на Раковски да преобрази дотогавашните чети от хайдушки в революционни*. Такива бяха вече четите на Филип Тотя, на Панайот Хитова, на Стефан Караджа и на Хаджи Димитра. Докато по-старите бунтове бяха насочени не против султаните и турското правителство, а против насилията и грабежите на местните бегове, спахии и аяни, поради лошото прилагане на хатишерифа, танзимата и хатиумаюна, поради зверствата на нередовните войски (арнаути и башибозуци) и опожаряването на цели села и поради покварата на полицейските и данъчните чиновници – новите въстания си поставиха за цел политическото освобождение на българския народ. Скоро след разрешението на църковния въпрос гръмна именно и кличката: *свободата не ще Екзарха, а иска Караджата*.

Прочее, като връхна гранична дата на нашето ду-

историята на българската литература. В тая година излязоха *Верковичевите* „Народне песме македонски бугара“ и „Братски труд“ на бълг. *московски студенти*. Само една година по-късно бр. *Миладинови* напечатаха своя „Сборник“ и Л. Карабелов – „Паметници народного быта болгар“.

ховно възраждане трябва да се смята собствено 1860 г., същата година, в която бе провъзгласена и унията на Цанкова. Защото не беше ли желанието и на оная тълпа от неколкостотин българи, която един неделен ден (18 дек. 1860) начело с Йосифа Соколски, Драган Цанкова и др. потегли под проливен дъжд към дома на папския нунций в Цариград, Брунома: папата да поднови унищожената от гърците българска йерархия.

Епохата на нашето Възраждане трая значи около сто години (1762–1860), колкото продължи приблизително и Ренесансът на повечето западноевропейски народи освен италианския. Но в тая доста дълга епоха могат се различат четири по-малки периода.

Първият отива от Паусия до края на Заверата (1762–1821); вторият – от 1821 до Одринския мир (1829); третият – от тая дата до 1844, и четвъртият – от 1844 до 1860.

В първия период идеите на Паусия проникват чрез преписите на История славеноболгарска в някои среди на тогавашната българска интелигенция, но далеч не тъй скоро, както предполага Дринов („благословеното негово слово не е остало мъртво, то *скоро* се е разнесло по българските сърца“). Това се вижда и от живото участие на българския народ в Заверата (1821). Паусиевата органична омраза против гърците още не се споделя в това време нито от рядката интелигенция, нито от масите.

Вторият период (1821–1829) е кратък, но много важен. Настъпва разочарование от гръцкия политически идеал за едно обединение на балканските християнски народи против турската тирания. На това ново настроение отговаря появата на *Беронови* „Рибен буквар“, който сам за себе си образува епоха.

Но вярата в силата на гръцката образованост още не е убита. Тя продължава и през следния период,

1829–1844. Тоя период се подготвя в преходния с някои крупни реформи на султан Махмуда и неговия наследник. В 1829 г. се сключва Одринският мир. В тая година излиза и епохалният труд на *Венелина*, който „напомнил свету о забытом, но некогда славном, могущественном племени болгар и пламенно желал видеть его возрождение“, както се казва на надгробния му паметник в Москва. Това е епохата на преображението на Априлова от ревностен елинофил в горещ патриот-българин.

Четвъртият и последен период се начева с годината 1844. В тая година излезе *Царственикът на Хр. Павловича*, който пръв популяризува широко националистичните идеи и тенденции на Паусия. В 1844 г. се появи и първият брой на *Фотиновото „Любословие“*, с което списание се положиха основите на българския периодически печат. В същата година *Ив. Андреов* (Богоров) напечата своята „*Първичка българска граматика*“, която със своето чисто българско становище разклати славянобългарската насока в езика и литературата. В 1844 г. едновременно с Богоровата „*Първичка граматика*“ излезе в Цариград и *Иларион Стояновичевият* превод на Платоновото „*Православное учение*“ с едно знаменито „Послесловие“, на което Славейков според собственото си признание дължи най-много правилната си ориентация във въпроса за българския литературен език. Но което е най-важно, годините 1844–1847 означават и пълното тържество на Априловата образователна политика във всички училища, създадени по образеца на Габровското. От 1843–1846 г. и нататък тия училища преминават постепенно в ръцете на млади сили, получили своето образование в Русия по плана на Априлова. Връщат се от учение *Найден Геров*, *Ив. Богоров*, *Ив. Момчилов*, *Н. Касапски*, *Ботьо Петков*, *Н. п. Константинов*, *Д. Михайловски*, *А. Чола-*

ков, *Д. Чинтулов* и др. и внасят нов дух в своето преподаване. В 1844 г. се връща и *Кръстевич* от Париж, где то е свършил юридически науки. *Ал. Екзарх* идва в Цариград само две години след Кръстевича. В 1844 г. 23-годишният *Раковски*, браилският революционер от 1842 г., лежи с баща си в цариградския затвор Топхане, наклеветен като опасен враг на царството, и замисля първия си литературен опит „Сън веществен виден от неповиннаго българина в тъмницата“. В 1844 г. Славейков е вече учител и пише сатири против търновския митрополит гърка Неофит. В тая епоха излязоха и първите правилни, макар и преводни театрални пиеси на български език („Дворянски выборы“ 1843 и „Велисарий“ 1844). Четиридесетте години се ознаменуват и с първите по-енергични опити да се подигне черковният въпрос. В 1844 г. *Н. Бозвели* е вече мъченик за религиозната еманципация на българския народ и т.н. С една дума, навред прояви на нов живот: в училището, черквата, литературата. Няма освен да се сравни творчеството на Славейкова преди и след тая дата или да се случи прозата на Н. Герова в 1846 г. с прозата на който и да е писател преди него, за да се почувства големият преврат, който се е извършил и в областта на книжнината – най-доброто мерило за духовния живот на целия народ (вж. нашите *Студии из областта на Българското възраждане* в „Сборник на Бълг. академия на науките“, кн. VI, 1916, стр. 79 и сл.).

На края на тая епоха (1850) се роди *Ив. Вазов*, който не може да се нарече вече мъж на Възраждането, а е представител на по-модерни идеи, каквито са и *Любен Каравелов*, и *Христо Ботев*, и *Дринов*, и *В. Друмев*, и *Бончев*, и *Жинзифов* и др.

Както във всички промени на епохи, има обаче и преходни или смесени типове. Така Данте принадлежи отчасти на средните векове, отчасти на Ренесанса.

Тасо е човек на XVI и на XVII в., Русо – на XVIII и XIX, и т.н. В нашето Възраждане такива преходни типове, които принадлежат на две епохи, са *Раковски, Славейков, Цанков, Бурмов, Иларион Михайловски* и др. Това са едни от най-видните дейци от края на нашия Ренесанс, но и хора модерни като общественици и политици.

II. ПРЕДПОСТАВКИ НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

Голямо щастие в безкрайното нещастие на България бе преди всичко, че завоевателят, човек на една по-ниска култура, на друг менталитет, друга вяра и друг, съвсем чужд език, се оказа неспособен или не пожела да смели своята жертва. Хищническа, военно-феодална държава, Турция не искаше, па и нямаше и време в своя вихрен завоевателен полет да се занимава с асимилация на покорените населения, които ѝ бяха нужни само като данъкоплатци и производители на храна за армията или на деца за еничарските полкове. Оттам известна верска толерантност на завоевателя поне в първо време.

Като покори целия Балкански полуостров, Турция създаде още една много важна предпоставка за нашето Възраждане: тя обедини именно териториално цялото българско племе. Разпокъсан между разни държави след падането на Търновското царство, българският народ не би имал във всеки случай възможност да си създаде една обща национална психика, която е в зависимост не само от расата, а и от материалните и духовните интереси на тази раса, от еднаквите радости и страдания в известни исторически моменти. Тъй или иначе, без териториалното единство, макар и под едно чуждо иго, не биха изникнали и идеалите за една целокупна България.

От извънредно голямо значение бяха като предпоставка на Възраждането и привилегиите, които султаните се видяха принудени да дават на известни категории от своите поданици. Първо място заемаха тук тъй наречените войнишки села в Родопите, в Пловдивско поле, по двете страни на Балкана и край западните граници (Котел, Панагюрище, Копривщица, Калофер, Конаре, Жеравна, Градец, Ямбол, Сливен, Чепино, Габрово, Бяла, Чипровец, Брезнишко и др.). Войниците (войниганите) имаха свои шефове българи (войниган-бейове), управляваха се автономно, бяха освободени от данъци върху наследствената им земя (бащина) и имаха право да носят пъстро облекло, което не се позволяваше на другата рая. Във войни те участваха като конници или пешаци, конвоираха обози, прекарваха храна за войската, поправяха пътища и пр.

Сходни институти с войниклъка бяха и тия на дървенджите (във Ветрен, Вакарел, Калофер), на които се възлагаше да пазят планинските проходи, на пазачите на големите мостове (копрюджуи), на горите (куруджуи), на строителите на крепости, военни пътища и пр., правата на които бяха същите като на войниците. За икономическите нужди на държавата работеха чалтъкчиите, каукчиите, кюмюрджуите и особено магенджуите, рударите в Чипровец, Кратово, Самоков, Пещера, с. Железна при Чипровец, Етрополе, Мелник, Правите и др. Частно на султаните служеха доганджуите (соколари) и войниците, които в мирно време косяха царските ливади, пасяха султанските коне, пазеха частните им земи и пр.

Повечето от тия привилегировани населения, които имаха и правото да не позволяват на турци да се поселяват между тях, бяха принудени естествено от характера на своите задължения да култивират у себе си преди всичко военни добродетели, юнащина, енер-

гия, бодрост, смелост. Не е чудно затова, че тъкмо тия населения, калени в дух на храброст в течение на цели векове, взеха най-живо участие в българските въстания и Българското възраждане. Много от тях станаха огнища на бунтове, други – центрове на духовна еманципация. Особено се отличиха тук селата от двете страни на Балкана и западните краища на България.

Погрешно е затова да се мисли, че българите прекараха цялото свое робство в латаргически сън и че се събудиха тепърва в края на XVIII в. от някаква петвековна грямка.¹

Ако до XVI в. българите не се бунтуват, това се дължи отчасти на обстоятелството, че турското владичество отначало бе сносно и даже представяше някои предимства в сравнение с политическия строй на средновековна България: 1) престават кървавите междоусобици, които характеризуват всеки феодален строй; 2) вътрешните митници се разрушават; 3) населението, освободено от военна повинност, се предава по-спокойно на своя труд; 4) въвежда се един сравнително по-лек данък; 5) местното самоуправление на християнските общини се запазва. В първо време даже класовите различия на населението са всецяло заличени. Още през XVI в. има български боляри и велможи,

¹ У нас се предполага, че даже името „българин“ ще е било забравено през епохата на робството, а то става още в XVI в. популярно и на Запад чрез епоса на Ариоста Orlando Furioso (I изд. 1516, II–1521). В последните две песни на този епос българите играят голяма роля. В същия век френският граматик на Възраждането Robert Gamier (1545–1601) извлече от „Бесния Роланд“ една грама „Bradamante“, в която се явяват тоже българи. Драма със същия сюжет намираме и във френската литература на XVII в. Интересно е, че един италианец, Braccidolini, написал в XVII в. (1637) един епос „Vulgheria convertita“.

както се вижда и от описанието на Владислава Граматика, как били пренесени мощите на св. Иван Рилски от Търново в Рилския манастир (1469), само 76 години след падането на старата българска столица. Към всичко това може да се прибави, че до втората половина на XVI в. Турция можеше да се похвали с едно доста добро правосъдие.

Но вече към средата на същия век отношенията на Турция към раята се изменят. Почват се насилия и бягства от селата. Данъците нарастват. Особено съществува населението кървният данък (дювшерме) за попълване на еничарския корпус. Развива се търговията с роби. Религиозната толерантност изчезва. Всички тия признаци на политическия упадък на Турция, който се дължи главно на упадъка на военната ѝ сила, крепяща се дотогава на спахилъка, внушават постепенно на българите идеята да отхвърлят чуждото иго.

Особено интересни са тук свидетелствата на старите пътешественици през България от XVI в. нататък. Още в 1530 г. *Курипешич* пише: „Ах, колко пъти сме ги виждали (българите), как стояха пред нас с прекръстени ръце и гледаха с въздишки към небето, а с нас не смееха да продумат! А гдето можеха тайно да поприказват с нас, казваха: „Ах, с какво желание чакахме да ни освободите с Христова помощ; искахме на драго сърце да се пренесем във вашата земя пред този туранин, но сега нашата надежда се свърши, защото виждаме, че и вие сте принудени да се предадете на турския цар и че сте тръгнали да търсите мир.“ На друго място *Курипешич* бележи, че българите казвали: „Ах, боже! Ние всякога сме се надявали, че вие все пак ще ни освободите, а сега сте тръгнали да се подчините и вие на турския цар.“ Обаче само 23 години по-късно (1553) *Корнелиус Шепер* пише: „Всички, които срещаме оня ден, като минахме Морава, казваха, че желаят да бъ-

дат освободени и молеха посланика да дойдат да ги освободят от робството им. Ако да биха знаели, че ще дойдат, всеки един от тях щял да заколи 10 турчина.“ (Сбм., IV, 385). При такова настроение на населението не е чудно, че в XVI в., само два века след пагането на България, избухна в 1595 г. голямо въстание в Търново, което бе подготвено отчасти и от дубровнишките търговци, *Павел Джорджич* и др. и с участието и на гръцките митрополити в Търново, Русе и Ловеч и на българското болярство начело с първенци като Т. Балина и др. П. Джорджич, който бе прекарал 15 години между българите, пише изрично за тогавашните българи: „Те са народ с достойнство и имат благородна душа. Те не търпят никакво оскърбление на честта си и отмъщават за такова оскърбление със смърт.“

Участието на *дубровничани* в първото политическо въстание на България ни дава право, когато говорим за предпоставки на Българското възраждане, да смятаме и тях между подготвителите на това възраждане.

Сношенията на България с Дубровник (Ragusa) датуват, както е известно, още от преди пагането на царството. Султаните Мурад I и Мурад II потвърдиха привилегиите, с които богатата република бе се ползвала на целия Балкански полуостров още в средните векове в конкуренция с Венеция и Генуа. Дубровничаните имаха право срещу един годишен харач от 12 000 венециански дуката свободно да живеят в турските градища, да притежават свои фактории, свои консули и свои съдилища (право на капитулации). Дубровнишки колонии и фактории имаше и до XVII в. в Цариград, Одрин, Пловдив, София, Стара Загора, Скопие, Ниш и Прокупле, в Русе, Търново, Шумен, Варна, Разград, Добрич, Силистра, Бабадаг, Провадия и др. Може да се каже, че цялата външна търговия на Турция беше в ръцете на

дубровничани, които имаха и своя флота. Особено важно е, че дубровнишките търговци имаха и пълна църковна свобода, свое духовенство и богослужение. Славяни по език, републиканци по политическия си мироглед, тия търговци имаха естествено ежедневно сношение с „раята“, вземаха я понякога под своя закрила и ободоряваха покрусените духове. По вероизповедание ревностни католици, дубровничаните не можеха естествено да не упражнят преди всичко силно влияние върху българските католици, из средата на които излязоха смели продължители на пропагандата им за вяра и свобода.

Може с право да се каже, че до края на XVII в. собствено едничките носители на по-висока духовна култура в България бяха католиците българи начело с такива мъже като епископите *Илия Маринов*, *Петър Богданов*, *Филип Станиславов*, хуманистът учител *Иван Лилов*, свършил Климентовата колегия в Рим, и особено големият патриот *Петър Парчевич*, възпитаник на католишката колегия в Лорето, д-р по теология и каноническо право, с когото България може с право да се гордее, защото втори път тя не роди такъв голям дипломат с неговите редки способности и широки международни връзки. Дейността на тия българи католици и въобще на францисканските мисионери заслужава много по-голямо внимание, отколкото им се отдава днес. Защото тая дейност не е само чисто религиозна, а и просветна, и национална. Тя представлява даже симптоми на едно възраждане още преди Паисия. Всички видни наши католишки епископи от XVII в. не се срамуват именно да се казват българи. Филип Станиславов, тогава Никополски епископ, се нарича в своя молитвеник, напечатан с кирилица на един смесен хърватско-български език под името „Абагар“ в 1651 г.: „од велике Булгарие бискуп“ и бележи, че събрал своите молитви от различни книги, за да ги хариже „своиоиму

народу българскому“. В една молитва в „Абагара“ (22) има и обръщение към светого Стефана: „Стефане първи маченице и българске земли заступниче и бранителю.“ Във време на католишките епископи в XVII в. църквяло и училищното дело, така че много българчета могли да бъдат изпращани да продължат своето учение в основаната от папа Григорий VIII (1572–1582) хърватска колегия (collegium illiricum) в Лорето. Папа Урбан разрешил да се приемат в това заведение ежегодно по 6 българчета както от Северна, тъй и от Южна България. Също като *Филипа Станиславов* и *Парчевич* не кри своя български произход. Като дубровничанина Павел Джорджич в XV в. Парчевич се опита в XVII в. да дигне знамето на свободата за целия български народ, води преговори почти с всички тогавашни католишки държави, Австрия, Венеция, Полша, натовари се с политически мисии при хетмана Богдана Хмелницки и влашките князе и ако не успя, вината не е негова, а на несъгласието и изневярата на спечелените за делото на българското освобождение съюзници.

Влиянието на Дубровник, тъй тясно свързано с това на българския католицизъм изобщо, трябваше естествено да отслабне, когато вярата на народа в силата на католишкия Запад и по-специално на Австрия почна да се разклаща. В 1739 г. Австрия се видя принудена да се откаже от всички свои завоевания в тогавашна Турция, а скоро след това и от своята мисия на освободителка на християнските населения на Балканите.

От средата на XVIII в. българите престанаха окончателно да се надяват на католишка Австрия и почнаха да възлагат всичките си надежди ща Русия. Една важна дата в тая нова политическа ориентация на българите образува *Кючук-Кайнарджийският мир* (1774), който засягаше наистина само политическата

съдба на Влашко и Молдавия, но откриваше за пръв път и възможност за българите да търгуват направо с Русия и разширяваше с това икономическите граници на България. Въпреки че и следващите руско-турски войни и мирни договори не визираха направо България, българите не престанаха отсега нататък да се надяват, че освобождението рано или късно ще им дойде от Русия.

Към предпоставките на Българското възраждане трябва да се прибавят и *кървавите размирици в Турция в края на XVIII в.*, предизвикани от пълния упадък на централната власт. Но тия размирици задушиха само временно надеждите за едно по-добро бъдеще. Настъпиха наистина страшни, апокалиптични дни, описани тъй живо от Софрония, когато всеки гледаше само как да спаси себе си и своите от жестокостите, грабежите и пожарите на кърджалии, даалии и хайдути и от кървавите междусобици и разправи на повилнели васали (Пазвантоглу, Мустафа Тръстенекли и др.). Но и тая катастрофа се оказа само в полза на Българското възраждане. Тъкмо в тая епоха именно на пълен хаос и разложение условията се сложиха неочаквано благоприятно за националното засилване на българския народ. Бягащите в ужас от кърджалии и даалии селяни нахлуха в градищата и засилиха в тях редкия български елемент.

От чувство на самосъхранение Портата се видя принудена по това време да разреши на християнското население да се брани с оръжие от кървожадните разбойници (според Раковски котленици през кърджалийско време правели пушки, пищови и барут и имали даже 4 черешови топа) и дава и друго едно важно право на християните: да образуват смесени съдилища наедно с мюсюлманите. Това повдига още повече смелостта на българите, много от които бяха проявили юна-

чество и като войводи на хайдушки чети, и като участници в кърджалийските пълчища. Тая смелост се съглежда и в опозицията на някои градища против фискалните разпоредби на турските власти. Така в 1804 г. жителите на Пловдив отказват дори да плащат царските данъци.

III. ФАКТОРИ НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

В предходната глава разгледахме условията, при които бе възможно българският народ да запази въобще своя живот. В тая глава ще изброим най-главните причини, които, дадени веднъж предпоставките, спомогнаха най-много да се извърши възраждането в един определен момент и в една определена насока, със свой специален характер.

А. Личният фактор. – Това е въпросът за *ролята на Паусия* в нашия Ренесанс. От Дринова насам Паусий се смята за първоизточник, първопричина, единствен инициатор, родоначалник на Българското възраждане. (Вж. нашата студия „Паусий и неговата епоха“ – в Сп. на Бълг. академия на науките, кн. VIII, София, 1914.)

Че в тая оценка има и много хиперболично, не е чудно, защото доскоро тъй се гледеше и на шефа на Италианския ренесанс – Петрарка. И той се смяташе дълго време за едничък творец на Италианското възраждане. Днес мнозина твърдят, напротив (между тях и най-видният познавач на културата на Ренесанса *Буркхардт*), че Ренесансът щеше да настъпи в Италия и без Петрарка, както и реформацията щеше да се извърши и без Лутера и Френската революция щеше да избухне без Дантона и Робеспьера. Според Буркхардта личността в Италия беше вече тъй пораснала, тъй зря-

ла, че щеше да си намери и без Петрарка изход в своя вътрешен напън да излезе из магическия кръг на средния век. В тия два противоположни възгледа се изразява собствено известната теоретична разпра за ролята на личността в историята. Според едни не ние вършим история, а трябва да чакаме да се извърши тя сама (мнение даже на Бисмарка). Нюкакъв велик човек не може да направи на обществото такива отношения, които вече не му съответстват. А според други в историческите процеси „героят“ е всичко (*Карлайл*).

Тоя антагонизъм във възгледите съществува, както е известно, и в теорията на литературната еволюция. И тук има две противоположни концепции: едната издига на пръв план цялата надорганична среда (културата), в частност традицията, другата брани пълната самостоятелност на личното начало. А истината лежи в средата между двете противоположни схващания. Личността (геният) и средата се намират винаги в отношение на взаимодействие и сътрудничество и да се отрицава значението на едната или другата е абсурдно. Особено абсурдно е това в историята на литературата. И един литераристорик, който много повече от прагматичния историк има работа с лично творчество, би се провинил в най-голямо пристрастие и невежество, ако не би признал, че процесите на масовото колективно развитие се определят в своя темп, в своята скорост, в своя тон, в своя колорит, даже понякога в своята форма от вмешателството (полезно или вредно) на една или друга гениална или създадена за случая личност. Тъй прочее трябва да се гледа и на ролята на Паусия в нашето Възраждане. Паусий не е наистина първопричина на нашия Ренесанс. Не той създаде условията, които направиха възможна въобще пробудата на българския народ и които разгледахме в предходната глава, но без неговия страстен

темперамент, без неговата особена емоционалност (която се отразява и в характера на неговия стил, ту лиричен, ту сатиричен и елегичен, и в неговата аргументика), без неговото въображение, неговата прозорливост, без неговия оптимизъм и вяра в народа, без неговото възхищение от националното минало нашето Възраждане никога нямаше да се извърши в същия темп и в същия колорит.

Великият човек („героят“), затова е и велик, че *вижда* по-далеч от другите и *иска* по-силно от другите. И в този смисъл Паусий е герой и велик деец. Той *видя* по-скоро и по-далеч от другите в каква посока се развива неговият народ и *иска* по-силно от другите средствата за това развитие. Затова му и начерта в своята история онай обширна национална програма, която имаше да се изпълни постепенно, по етапи, в течение на един век и да се завърши с политическото освобождение на България. Паусий е родоначалник и на еволюционното, и на революционното течение в процеса на нашето историческо развитие. От него изхождат, от една страна, Софроний и Неофит Рилски, от друга – Неофит Бозвели и Раковски.

Б. Религиозният фактор – (Роля на манастирите и таксидиотите).

Паусий бе за своята епоха несъмнено най-развитият българин. Наистина той няма щастието като Раича да получи по-високо образование в някоя духовна академия. Той не ще е следвал и в Атонската академия (Ἀκαδημία Ἀθονίας) на знаменития гръцки теолог Евгениос Вулгарис, както се вижда ясно и от заявлението му в послесловието на неговата история: „Не учих се ни граматика, ни политика никакво, но простим българом просто и написах: не бистм мене тицанием за речи по граматика слагати и слова намецати, но совокупни-

ти наедно сию историйцу.“ Но Паусий, надарен с големи умствени способности и с жажда за знания, можа да използва за своето дело всички средства, които му бяха на разположение в манастирите на Св. гора. А тия средства бяха сравнително значителни.

Участието на манастирите в нашето Възраждане е бивало често изтъквано и справедливо оценявано. В тия манастири, центрове на християнско подвижничество, благочестие и просвета, се пазеха много исторически традиции благодарение на съхранените в библиотеките им книжовни паметници, документи (хрисовули), жития на национални светци (на св. Наума Охридски, на Климента, на св. Иван Рилски) и пр. Тук се срещаха като на панаири от всички краища на България и се учеха да се усещат като *един* народ, различен от другите (гърци и сърби).

Българските манастири не можеха да не се стремят естествено да привличат ежегодно все повече и повече български поклонници в Атон, гдето можеха да чуят и богослужение, и проповеди на родния си език. И за да отбият своите посетители от другите обители, те се надпреварваха да им показват предимствата на своите светини (чудотворни икони, мощи, аязми и т.н.). Няма съмнение, че тоя дух на един вид локален патриотизъм, подхранван от конкуренцията с други, чужди манастири, ще е благоприятствал много да се развие и общонационалният мироглед на Паусия. Неговите атаки против гърци, сърби, руси отразават очевидно в известна мяра и споровете, които Паусий и другите монаси от Хилендар и Зограф ще са имали негли небеднѣж със своите съперници от другите манастири (сърби и руси).

Специално за Паусия животът в светогорските манастири бе от голямо значение и за това, че тук той откри и някои от главните извори за своята ис-

тория. Тук той можа да разшири изобщо своите познания, ползвайки се и от светската (руска) литература, която можеше да намери в манастирските библиотеки (съчиненията на Д. Ростовски, Стеф. Яворски, Сим. Полоцки и др.).

Каквото се каза за българските манастири на Атон, Хилендар и Зограф, важи естествено и за Рилския, а и за по-малките свети обители в Скопско, Кратовско, в Кюстендилско, в Осоговската планина и т.н. И тук поклонниците, особено тия, които нямаха възможност да предприемат по-дълги пътешествия до Йерусалим или Св. гора, намираха същия дух. И тук се служеше на старобългарски и се проповядваше на прост език. А в някои отношения Рилският манастир със своето непрекъснато тисецелетно съществуване можеше да въздейства върху въображението на своите посетители даже по-силно и от Атон, а особено с легендите за цар Петра и св. Ивана Рилски, с хрисовула и лика на цар Ив. Шишмана и т.н. На първо място тия предания и исторически светини трябваше естествено да се отразят и върху националното чувство на самите монаси. Много е възможно за това Паисий, родом от Самоковската епархия, да е изнесъл първите впечатления за своята народност от Рилския манастир.

Идеите на Паисия щяха да останат естествено погребани в неговата килия, ако да не бе ги изнесъл той сам въвн от манастира и ако не бяха се намерили и ревностни разпространители из България в лицето на скромните български *таксидуоти*.

Знае се изобщо за таксидуотите, че били постоянни или временни и че ходели из епархията с позволение на владиката с мощи и с честния кръст, за което плащали „елеватик“ ежегодно по 1000–3000 гроша според епархията.

За гръцките таксидуоти Селимински твърди, че

били обикновено хора невежи, суеверни, лениви и развратни, но че играели много важна роля в обществото. Затова той поставя гръцките таксидуоти между най-големите неприятели на българския народ, покрай турското кръвожадно и варварско управление, фанариотската антинационална йерархия, гъркоманството и гръцките учители. Обаче ако гръцките таксидуоти бяха крайно пакостни със своето влияние между народа, техните български събратя, ползвайки се със същите средства (мощите и кръста), бяха, напротив, едни от най-ревностните пропагандисти за еманципацията на българския народ. Те действаха като проповедници и изповедници, откриваха килийни училища, пишеха дамаскини и ги разнасяха, ходейки от град на град. Тям в голяма мяра се дължи вероятно и разпространението на Паисиевата история. За самия Паисия се знае, че бил таксидуот на Зографския манастир и като такъв посетил някои градища в България. В края на 1764 или началото на 1765 г. той бил в Котел, гдето възпламенил тогавашния 25-годишен поп Стойко Владиславов (по-после Софроний Врачански) и черковния епитроп Христо. Предшественикът на Паисия, йеромонах Йосиф Брадати, бил таксидуот на Рилския манастир. Той сам пише, че „ходил в много места и градове“ (Сбм. XVIII, 99). Също и Неофит Рилски прекарал известно време въвн от манастира като таксидуот. Тъй и Неофит Бозвели, бил дълги години (още от 1813 г.) таксидуот на Хилендарския манастир в Свищов.

В. Икономическият фактор. – България почти до края на XVIII в. нямаше условия да развие своите икономически сили, без които не бе възможно да се създаде и нужният социален резонанс за идеите на Паисия. Също като в Италия преди Ренесанса трябваше и в България да се образува тепърва едно гражданско съсловие, достатъчно силно да стане носител на Паисиевия

национализъм. До края на XVIII в. българските по-големи градища бяха почти затворени за желаещите да проникнат в тях и тепърва размириците в държавата (кържавите дни на кърджалии, даалии и непокорни васали) заставах неволно турците да открият градските порти и на спасяващите се в градищата български селяни. Така се образува и засили българското гражданство. Селяните станаха занаятчии, а после и търговци и използвайки привилегиите, които турците се видяха принудени да им дадат, завладяха полекалека затворените до вчера за тях вътрешни пазари.

Както вече казахме, още след Кючук-Кайнарджишкия мир (1774) турците позволиха на българите да водят задгранична търговия и с Русия. В 1826 г. *Махмуд II* изби еничарите, въведе редовна войска и направи първите стъпки за унищожение на спахийството. Дотогава ленните земи (спахийците и господарлѝците) се обработваха от раи с ограничено наследствено право, даждията се определяха своеволно от спахията. С отменението на спахийството българският селянин почна да се оземлява, да става стопанин и да се освобождава икономически (*Мишев*, п. с. 245).

Не по-малко благотворно се отразиха и другите две преобразования на Махмуда II, унищожението на еничарския институт и въвеждането на редовна войска. Премахна се преди всичко окончателно дювшермето, един данък, който столетия наред бе пил жизнената кръв на населението. Сега най-здравите, най-хубавите деца не отиваха вече да засилват мощта на завоевателя, а оставаха да оплодяват родната земя и да поддържат и физически изнурената раса.

Редовната войска със своите големи нужди от облекло и храна подигна овцевъдството и създаде работа за българските еснафи, особено за абаджийството и гайтанджилѝка. *Еснафите* бяха съществували от-

давна в градищата покрай турските (в някои градове имало до 58 руфета). В София имало няколко такива още в XVII в. Организувани в лонджи с известно самоуправление и устави (кондики), със свои настоятелства и свои устабашии (протомайстори) и свои печати, еснафите бяха първите български обществени организации, в които се култивираше не само духът на икономическата, но и на моралната солидарност.

След занаятчийството се разви и *българското търговско съсловие*. Вече във втората половина на XVIII в. намираме български търговци и извън Турция, в Австрия, Магжарско, Влашко, Германия, Русия, главно във Виена, Липуска, Землин, Брашов, Букурещ, Крайова, Нежин, Москва, по-после и в Одеса и др. Наистина те минаваха на много места за гърци (Grecs, Griechen, греки), па и сами се издаваха нерядко за такива, за да могат да се ползват от привилегиите на грѝцките търговци, но имената им показваха много ясно какъв е произходът им. Известен е оня брашовски елин Ζλάτκος, родом от Габрово (Εσύστησε Ζλάτκος φιλογευής ἑλλην ἄπο Γάμπροβον).

Очевидно такива търговци ще е имал предвид и Паусий, като се провиква: „О неразумно и юроде поради что се срамиш да се наречеш болгарин и не четиш по свой язык и не думаш или не са имали болгари царство и господ арство...“ Обаче Паусий отива твърде далече, като бележи в интереса на своята пропаганда, че българите били в негово време само прости орачи и копачи. И в XVIII в. имаше български търговци (напр. разложани), които не се срамуваха от името си. Ние видяхме, че и в XVII в. имаше български католици, които не криеха, че са българи. Една махала в Брашов се наричала много отдавна българска. За влиятелния българин *Недялко Попович* от Вудин се знае, че водел финансовата и чуждестранната препуска на Пазвантоглу и

бил негов емисар в Париж. Друг търговец, *Стат Пенкович* в Букурещ, владеев отлично френски и италиански и в 1807 г. покровителствал австрийските поданици.

В самата Турция много търговци се издигнаха главно като крупни предприемачи, доставчици на материци (аба) и жива стока за войската (бегликчици, джелепи, таинджии). Едно особено влиятелно и полезно съсловие образуваша *бегликчиите*, за които Селимински казва: „Те бяха силни не само пред Високата порта и пред провинциалните власти, но много ги уважаваше и целият ни народ. Действително бегликчиите бяха роголюбиви и истински патриоти. Щедро помагаша на народните нужди, доколкото обстоятелствата и постът им позволяваха. Дори те облагодетелстваха и своите лични неприятели, постъпвайки според евангелските наставления. Бегликчиите постоянно – и за най-малкото подозрение се намираха пред опасността да изгубят живота си и целия си имот. Това съсловие извърши големи благотелния на нашия народ. То беше неизчерпаем извор на блага и пример на християнска добродетел.“

На големите търговци, които успяваха да добият влияние и пред властта, Портата издаваше охотно берати и фермани. Като бератлии и ферманлии или европатуджарлари тия търговци (бегликчици, джелепи и др.) се ползваха с някои граждански и даже съдебни привилегии, носеха особени облекла (черни грехи и високи шапки), можеха да язят на оседлан кон из града, позволяваше им се да пушат с дълги чубуци, да водят подире си слуги и пр.

Много рано някои богати и по-развити българи приемаха с големи материални жертви покровителството на някоя европейска сила. Тъй още в 1795 г. намираме един българин от Пловдив, *Димитър Иван* –

френски протеже. Друг един, *Алекси х. Гено*, получава същата година ферман като австрийски поданик. *К. Фотинов* пътува в 1842 г. из Турция под покровителството на Франция като Драгоман при френското генерално консулство в Смирна. Селимински, преди да открие гръцко училище в Пловдив, взема предварително мерки да бъде признат за английски поданик. По-късно руското поданство изби всички други, особено в Румъния.

Всички поменати по-горе категории търговци образуваша едрата българска буржоазия, която дължеше на много места (впрочем както и в Италия на Ренесанса) своето богатство на лихварството, но тая буржоазия, доколкото не беше погърчена, изигра една голяма и полезна роля в нашето Възраждане като строителка на черкви и училища, ктиторка на манастири, спомоществувателка на книги, защитница на послабата рая и пр. Това икономически силно *чорбаджийско съсловие* посещаваше главно и по-големите манастири на Атон, св. Иван Рилски и др., гдето можеше и да влезе в по-близък контакт и с хора като Паисия. Не напразно във фреските на някои манастири намираме и ликовете на някои заможни „чорбаджии“. Ето защо е една крещяща историческа несправедливост да се провъзгласява цялата чорбаджийска класа, особено в епохата на Възраждането, за враждебна на националното дело. Имаше несъмнено и по-рано и по-късно изверги и отцверугатели и между нея, но те не бяха правилото. И когато Неофит Бозвели пръв загърмя против чорбаджиите и даде тон и на своите последователи, особено из кръга на еснафите, той имаше на очи само „ени-чероединоумислениците погречени чорбаджии“, които наричаше още „сатански прокляти, презорди и совестью услепени“. Тия ренегати обвиняваше той между друго и че осуетиха и избора му за търновски митро-

полит, а не и градските първенци изобщо. По-последното унижение на думата „чорбаджия“, която стана синоним на изедник и предател, се дължи в голяма мяра на класовата борба между дребната и едрата буржоазия, на политическата борба между еволюционисти и революционери, между стари и млади, консерватори и радикали и носи характер на всеки страстен социален купеж: субективност и прекаленост.

Още повече от местните „чорбаджии“ търговци се отличиха като големи патриоти търговците емигранти в чужбина. Още в 1813 г. Филип Сакелариев, търговец във Виена, отпуща една голяма сума, за да се основе частно гръцко училище в родния му град Свищов. Брашовският заможен българин *Антон Иоанович* (Андониус Иоанну) даде възможност на П. Берона не само да издаде своя *Рибен буквар*, но и да завърши своето научно образование. Ревностни български патриоти бяха и букурещките търговци братя *Мустакови*, *Бакалоглу*, *Йовчов* и др. Но като радетели за българското образование български търговци се отличиха особено емигранти в Русия, в Москва – *Ангел Н. Хаджиоглу* и *Н. И. Денкоглу*, в Одеса – *Априлов*, *Палаузов*, *Тошкович*, *Хр. Стайкович*, благодетелят на Н. Герова, *Захарий Михайлов Караспасов* в Таганрог и др.

Като говорим за ролята на икономическия фактор в нашето Възраждане, трябва да поменем и значението на панаирите, на *Ески-Джумайския* и *Узунджовския* панаир, на които се стичаха не само търговци от всички краища на България, но и много инородци от широката турска империя, па и чужденци. Тук българите можеха да се срещат ежедневно и да разменят мисли не само по хода и успеха на своята търговия, но и по политически и национални въпроси. Знае се, че на Узунджовския панаир се продавали и черковни, па и гру-

зи книги, преди да се уредят книжарници поне в някои по-големи градища. Фотинов често посещавал Узунджово, а и по-рано от него Христаки Павлович ходел да продава своите книги на същия панаир.¹

IV. ПОЛИТИКО-СОЦИАЛНИЯТ ФАКТОР

От най-голямо значение за нашето Възраждане са тук преди всичко *преобразованията*, които турските султани се видяха принудени да извършат в държавата си отчасти доброволно, от съзнание на тяхната необходимост, отчасти заставени от европейските сили. Вече след Одринския мир (1829) чувството на самосъхранение подсказа на султаните, че ще спасят империята си само ако прокарат в нея някои реформи и я приобщят към европейската цивилизация. Първа такава реформа (танзим) опита да въведе още преди Одринския мир *Селим III*, но новите му военни и фискални наредби му костваха живота. В 1826 г. племенникът на Селима, *Махмуд II*, наречен от фанатичите турци „гяур падишах“, изстреби еничарския корпус и въведе редовна войска и тури начало за премахване на спахийството, една реформа, която, както видяхме, се отрази особено благоприятно върху икономическото положение на раята. След Одринския мир на

¹ Срв. писмото на *Н. Герова* до руския консул М. И. Золотарев в Одрин от 6.IX.1865 г. (Арх. Н. Герова, № 1057): „Кстати об Узунджовской ярмарке. Вы знаете, что я езжу на оную каждый год не столько для покровительства нашим купцам и для наблюдения за торговыми оборотами, сколько потому, что туда приезжают из всех почти городов Турции купцы, от которых я узнаю многое, и разговоры с которыми имеют обоюдную пользу и не остаются без последствий.“

християните се разреши да строят черкви по цялата империя. В своето пътешествие в 1837 г. през България Махмуд II приема с еднаква снизходителност християнски и турски депутации и обявява, че счита всичките си поданици, без разлика на народност и вяра, за свои деца. Махмуд II умира поез юли 1839 г., но неговият наследник *Абдул-Меджид* продължава наченатата реформена дейност. Знаменитият Гюлхански хатишериф (3.XI.1839), първата турска конституция, дело на някогашния турски посланик в Лондон Решид паша, обещава да освободи раята от веригите на феодализма, да приравни всички подвластни на отоманския скиптър народи без разлика на християни и мюсюлмани, да ги подчини под едни закони, да установи един данък, наложен на поданиците съразмерно с тяхното състояние и средства и да премахне илтизама. В 1844 г. Абдул-Меджид разширява хатишерифа (Решид паша въвежда в 1845 г. меджлисите, областните събрания, в които влизат и християни), а в 1856, след Кримската война, султанът издава хатихумаюна, продукуван от западните сили, с който се прокламира пълна религиозна и национална равноправност, свобода на съвестта за всички турски поданици, въвежда се военна служба и за християните, дава се право на всяка народност да си открива училища, уреждат се смесени съдилища и т.н.

Както трябваше естествено да се очаква, и реформите на Махмуда II, и тия на сина му Абдул-Меджид, които обещаваха да произведат цял социален преврат в империята, останаха със своите противокоранни и противошерихски положения на книга и възбудиха още повече фанатизма на турците. Мухасилите и сердарите и след танзимата продължаваха да събират данъците по стария ексекутивен и несправедлив начин. *Бланки* бележи за това иронично в „Voyage

en Turquie“ (Париж, 1841) за Гюлханския хатишериф, че далеч не бил произвел в Турция същия ефект като повъзглашението на човешките права в Съединените щати и Франция. В края на краищата това беше старата система на принудително изземване и насилие с лицемерието отгоре и една вероломна привидност на законност (une perfide apparence de légalité). Още по-голямо беше разочарованието от хатихумаюна. Сливенският управител Дели Ибрахим паша тълкувал според *Блъскова* хатихумаюна така: „Каквото е било досега, така ще бъде и занаят.“ (Сбм., XVIII, 583) В една записка от XIX в., която Карапетров публикува в същия сборник (VI, 399), четем: „На 1856 лето султан Меджит даде ферман да са равни християните и турците, ала турците си знаят пак тяхната.“ Същата година Конст. Геров пише на брата си Найден от Пловдив (4 април): „Турците тукашни наричат хатихумаюна вятр цариградский. Още в същия ден кога са чете, биха един гяурин на чаршията, та щяха да го смажат. Ениз ефенди и Изет бей пак поробиха селата да копаят челтик. Откак са чете хатихумаюна, в Карлово обраха хайдуците къща на някои Васил и него оставиха едва жив, палиха чаршията в Карлово, така и в Захара.“ Една година по-късно новосадският в. „*Сръбски дневник*“ печата в броя си от 3 януари (1857) една дописка „Из Бугарске“, в която се съобщава: „Добра ни сам видю, ер га нигде у бугарской нема. Код нас изишао је пре 16 година танзимат, ферман султанов. Так као га није изишао; изишао е прошле године хатихумаюн, пак већ као га и није изишао. Сваки турски ферман живи само три дана.“

Ала при всичко това, колкото реформите на Абдул-Меджид и да бяха фиктивни, те дадоха на българите, макар и само като суетни обещания и мечти, смелост да поставят някои национални искания, как-

вито по-рано те не биха гръзнали да проявят по легален път. И тук лежи именно голямото значение на турските реформи за Възраждането. Ние видяхме какви надежди възлагаше Априлов на хатишерифа, какво значение отдаваше още Раковски на Махмудовото разрешение на християните да си строят безпречно черкви. В 1866 *Жинзифов*, отбелязвайки същата султанска милост, казва: „Это был страшный удар для фанариотского духовенства и панеллинской теории.“ Не напразно след всяка тържествено провъзгласена реформа българите се раздвижват. Веднага след хатишерифа търновци изпращат депутация в Цариград да се оплаче от злоупотребите и притесненията на своя владика. В туй време Неофит Бозвели добива смелост да начене въобще своята енергична агитация против гръцкото духовенство. В 1841 нишките въстаници според Сурпиен Роберт искали не само старейшини, избирани от народа, правилни налози, премахване на безчестията, но и владици, които да разбират поне езика им. След танзимата от 1844 г. оплакванията на българите против гръцките владици се засилват. В 1845 г. жителите на Търновската епархия подават две жалби до султана, в които се тъжат от гръцките владици и молят за честта си и живота си. В същата 1845 г. Неофит Бозвели и Иларион искали от името на цариградските еснафи да се дадат на българите 4 светски представители. В 1847 г. Портата е принудена да назначи при Патриаршията за контрол три мирски лица, великия логотет Аристархи, бившия Самоски управител, кн. Богориди, и Психарус, с право да участват в патриаршеските заседания. В 1848 г. българските еснафи в Цариград изтръгват от Патриаршията разрешение да си построят храм във Фенера, на подареното от Богориди място (*Мишев*, п. с., 414). В 1850 г. въстаниците във Вигинско повтарят исканията на

нишките въстаници от 1841 г. В годината на хатихумаюна (1850) цариградските българи подават петиция до султана да позволи на българския народ да си избира без намесата на гръците един духовен и един светски началник (първият да е архиепископ, а другият да е политическо лице), да се вземат и от българите войници, но дружините им да са отделно от турците, да се приемат и българи във военните училища и т.н. В 1856 г. избухна и дядо Никеловата буна. В 1857 жителите на Търново, Пловдив и Вигин въстават против владиката си и в съгласие с други градища в България изпращат в Цариград делегация от видни граждани, Чомаков, Славейков, Иларион и др. да искат да се създаде отделна от Патриаршията българска народна йерархия. Една година по-късно Патриаршията ръкополага върналия се от заточение Илариона за йерарх на българската църква във Фенер с титла Макариополски и с това сама подготвя разрива от 3 април 1860 г.

V. ЧУЖДТЕ ВЛИЯНИЯ

По своя характер тия влияния са веществени или духовни, по своя ефект – положителни или отрицателни, полезни или вредни. Нас ще ни занимаят тук само духовните и положителните, защото ако бихме искали да засегнем и материалните, бихме навлезли дълбоко в областта на общата културна история (в тоя случай би трябвало да изследваме подробно и турското влияние,¹ което се упражни почти изключително

¹ Турското завоевание предизвика особено в градищата големи промени. Измениха се преди всичко на много места изцяло или отчасти *народните носии*, както може да се види и от тяхната терминология. По уверението на много

върху материалния бит на българина), а ако бихме отрицателните, бихме се впуснали в демпсихологични анализи, които си нямат мястото тук. Българинът дължи несъмнено някои черти в своя характер и на дългото робство, и на някои свои съседи (византийци, модерни гърци, албанци и пр.), но за свое-

стари пътешественици християнското население, особено градското, се обличало още в XVI в. като турското. *Герлах* пише (1573–1578): „Тия люде са полудиви с дълги коси до плещите и с калпаци с 4 висулки почти по турски обичай.“ *Зен* също свидетелства (1550), че мъжете в България се обличали всички по турски (*li homini tutti a la Turka*). *Мелхиор Безалт* (1584) също: „Българите мъже се обличат почти еднакво като турците.“ *Граф Ферриер де Соебьоф* бележи в края на XVIII в. (1788), че софийските хубавици носели шалвари. Под влиянието на турската материална култура се измени и народната храна специално в градищата. И тук най-красноречиво говори терминологията. Измени се и градската архитектура, внесе се и нова покъщина. Пътешественикът *Люзинян* (1876) бележи за софиянци: „Къщите и улиците им са построени по турски.“ Турско духовно влияние може да се съгледа само в езика (българският простояден език съдържа повече от 2000 турски заемки), в известни народни обичаи (правни и др.), в някои пословици, в някои фантастични или хумористични приказки и игри и пр. (за *Настрадин Ходжа*, *Хаджи Айвата Карагьоз* и пр.). Специално за епохата на Възраждането има да се отбележи само едно по-прямо турско литературно влияние: това на скромната *караманлийска литература*, писана с гръцки букви, но на турски език, ако и състояща се само от няколко черковни кити, тя беше напълно понятна, особено за българите в градищата, и задоволяваше религиозните им нужди много повече от чисто гръцките или даже черковнославянските книги. *Ив. Добровски* разказва, че баща му в *Сливен* четял всяка вечер псалтира на караманлийски. Това изглежда да е ставало и в много други наши градища. Известно влияние упражни върху *Славейкова* и др. турската любовна лирика.

то възраждане той използва за щастие само положителното, което може да намери у своите по-близки или по-далечни съседи. За щастие българинът е днес достатъчно силен и порасъл да признае отгдето е взел някои елементи от своята духовна култура в епохата на Възраждането и даже да забрави злото за всичко онова добро, което съзнателно или несъзнателно, волно или неволно му е било дадено от неговите днешни недоброжелатели.

Понеже не пишем една обща студия върху произхода на съвременна България, ние ще се спрем по-подробно само върху най-важните влияния, които се упражниха върху българина на Възраждането: *гръцкото, сръбското и руското*.

А. Гръцко влияние. То си води началото още от първите сношения на българите с най-бляскавата тогава културна държава Византия. Ней те дължат и своето покръстване, първите си литературни и художествени образци и цялата материална култура, особено на висшите класи. Българските царе и боляри копираха живота на василевсите и византийските патрици. *Симеон* по своята образованост беше полугрък. Но това влияние се прекъсна с турското робство. Заедно с царете изчезнаха постепенно и висшите социални класи, които копираха своите модели от Цариград. Остана простата маса, която се подложи на много поналожителното и непосредно влияние на новия господар. Егничката връзка между България и някогашна Византия остана Гръцката патриаршия и подчиненото ней духовенство. Но и тя не беше много силна. Защото духовенството, гръцко и българско, беше еднакво невежествено. *Герлах* бележи в края на XVI в., че даже одринският гръцки владика бил безграмотен. Нещо неувидително, като се вземе във внимание, че големите черковни санове се продаваха на търг, без оглед

на някакъв образователен ценз. Едва в началото на XVII в. отбелязваме едно по силно гръцко влияние. В този век някои по-събудени наши духовни лица, попове и монаси, откриха именно проповедите на *Дамаскина Студита* и по негов образец създадоха толкова полезната дамаскинска литература.

В XVIII в. гръцкото влияние се упражни по-специално в градищата чрез висшето гръцко духовенство и чорбаджийството. В много градища централните чорбаджийски махали още в началото на XIX в. се нарекоха гръцки. В Сливен жителите на бедното предградие Клуцохор се казвали турлаци, а в центъра – гърци, и се различаваха по носията си.

Селимински отдава гъркоманството в градищата, гдето имало гръцки епископи, на обстоятелството, че „в онова време всички тези се ползваха с второстепенни права подир владиката, бяха ментори на гражданите и дипломати на народа. Такива имаше почти във всеки български град“.

В 1841 г. *Априлов* констатира очевидно по собствен опит: „Если кое-где и покажется образованный болгарин, то он, получив воспитание между Греками, и напятавшись духом эллинизма отступает от своего рода, и хотет слыть Греком, скрывая свое происхождение. Их то примеру следуют и разбогатевшие купцы.“

Особено силно била погърчена още в края на XVIII в. Македония. В 1852 г. *Д. Миладинов* пише в едно свое гръцко писмо до *Алекс. Екзарха*: „Нека ми бъде простено да кажа някои юношески наблюдения. Току-речи шест осмини от Македония, които са населени от едноречни българи, всички се учат на елинска книга и от елинците са наричат елини.“ (*Минало*, кн. I; *Йорг. Иванов*, *Българите в Македония*, С., 1915, стр. 142–144).

Пърличев бележи в своята автобиография (Сбм., XI, 1894), че още в 1861 година гърцизмът толкова дъл-

боко бил вкоренен в Охрид, че „българин българина наричаше шоп, а българската азбука била известна само на трима и се наричала шопска“.

Как можа да се извърши тази елинизация тъй коренно, особено в Македония, по този въпрос мненията у нас не се сходят. Нагледява възгледът, че Гръцката патриаршия още от XIV в. е имала великата идея (μεγάλη εἰδέα) да денационализира българите и да подготви така планомерно една широка, хомогенна основа за бъдещата гръцка империя. Указва се особено на факта, че гръцкият патриарх унищожи още в XIV в. Търновската, а в края на XVIII в. и Охридската патриаршия. Обаче въпросът за върховната власт на цариградския престол над българската самостоятелна църква беше повдигнат от патриарха *Калиста* още в царуването на *Иван Александра* при най-дружелюбни отношения между Цариград и Търново по чисто канонически съображения. „Даже най-видни български дейци и писатели от онова време, като *Теодосий Търновски*, *Роман* и др. – забелязва *Йор. Иванов*, – бяха защитници на това ортодоксално становище срещу националистичното българско течение. Като падна Търново, главната пречка беше отстранена и Цариградската патриаршия присъедини веднага северобългарската независима църква към своя престол. Че същинските обаче причини, които тогава караха Патриаршията да присъединява към себе си околните независими църкви, като Търновската, Охридската, Пекската, бяха чисто финансови, най-добре се вижда от факта, гдето, при все че висшето духовенство на Охридската архиепископия беше гръцко, пак се искаше присъединението ѝ към Цариград. Цариградският престол гледаше само как да увеличи своите доходи; за народността на своето паство нямаше нито сила да се грижи, нито време, нито средства. (*Гръцко-български отношения преди църков-*

ната борба, С., 1911, стр. 4.) Същия възглед развихме и ние в своята студия за Фотинова в Сбм., XI.¹

Против мнението на обмислената генационализация на българския народ още от XIV в. насам говори и участието на търновския, шуменския и ловешкия владика в Търновското въстание в XVI в., говори и фактът, че националната идея е модерна идея и не играеше на Балканите никаква роля почти до средата на XVIII в. На нейно място цареше една много по-широка и властна идея – религиозната. Гръцкият патриарх в тия времена не се смяташе още за национален вожд на елините, а за шеф на цялото православие на Балканите. Затова се случваше, че и българи биваха назначавани за владии, ако можеха преди всичко да конкурират с гръцките кандидати във високата покупна цена на владиишката корона и в свързаните с цялата симония „фанариотосонмишни обаятелни рошфети и пешкешлици“, както се изразява *Неофит Бозвели* (Мати Болгария, 37). А имаше случаи даже на известно приятелско отношение на Патриаршията към български владии. *И. Богдан* пише в своята брошура „Приятелское писмо от българи к гръку“ (Прага, 1852) за българските владии преди 1830: „Ние вярно знаем, що до начала сегашнаго девятнадесятого столетна наше-го в вичкой епархии патриаршъстей не гядало ся на народ, ни на звание, когдого ся посвятявало в епархиялни архиерея, а според това на българских архиерейских катедрях били са и българе и гръци владии.“

Че Гръцката патриаршия почти до половината

¹ Вж. и *Б. Пенев*, Паусий, р. 659. „До началото на XIX в., дори и по-късно, фанариотите и Патриаршията са имали за цел нетолкова да елинизират българите, колкото да подчинят всецяло българската църква и да я превърнат в сигурен източник на постоянни доходи.“

на XVIII в. не беше един гръцки национален институт, това се узнава между друго и от факта, че много по-рано от нас и в много по-остра форма някои гръци бяха повдигнали въпроса за отцепване на новото кралство от Цариградската патриаршия, която те обвиняваха много по-енергично и от *Неофита Бозвели* в опортюнизъм и угодничество пред турската власт, в продажничество, хищничество и разврат, в липса на патриотизъм, в нежелание да жертва за националната кауза и в реакционерство.¹ Патриаршията съглеждаше в мъжете на Гръцкото възраждане атеисти, заразени от идеите на Волтера и Русо. Аѳеос беше известно време един опасен прякор. Образуваха се два враждебни лагера: привърженици и врази на Патриаршията и Фенер. Начело на първите се постави *Икономос*, на другите – много по-радикалният *Фармакидис*. Двете непримирими партии дълго време се обстрелваха със статии и брошури (*Τόμος Ἀντιτόμος*), от които нашите борци за черковни права са могли да черпят в изобилие аргументи против Фенер и Гръцката патриаршия.² Може да се до-

¹ Вж. в публикувания от нас гръцки диалог от края на XVIII в. *Ῥοζς – Ἀγγλο – Γαλλος* (*Нови студии из обл. на Бълг. възр.*, Сб. БАН, кн. XXI, стр. 504) какво казва гръцкият митрополит на чужденците, когато го запитват как понася турската тирания: „Чада, приеете моето благословение и чуйте моя отговор. Откога облякох това расо, аз не зная никакво иго. Аз имам две желания, тако ми светите икони: много пари и хубави кокони. Колкото за Елада, за която говорите, не ме е грижа, че е угнетена. Ако страда, без да стене, тя изплаща всичките си грехове. Винаги това им обещаваме и препоръчваме: да имат вяра в царя и да почитат владииците и пр.“

² В протоколите на Търновското учредително събрание се отбелязва, че когато се разисквало по въпроса за Екзархията, П. Р. Славейков бил казал: „И ние сме чели история и

пусне, че те не ще са останали неизвестни на Неофита Бозвели. Но простият български народ още до Одринския мир не протестираше против гърците и Гръцката патриаршия по чисто религиозно-сантиментални причини. В 1823 г. един добър българин пише: „Моралие се викат юнанлиете санким греците, кои ни са покрестели и на вяра научиле амин.“ (Черновежд, Няколко записки, Сбм., VI, 379) За обесването на патриарха пред Заверата същият бележи: „Патриката обесиа на Стамбол, турците го дадоа на чуфутите та му зеа кръвта да се комкват с нея па го фърлиа в морето та са посвети и кандило от бога му падна.“ (Иб., стр. 383)

Всичко дотук ни дава право да твърдим, че генационализацията на българското население главно в градищата от XVIII в. насам се дължи много повече на доброволно родоотстъпничество, отколкото на насилствено въздействие на гръцките духовни власти. Тава важи поне за епохата до Одринския мир и до първия протест на скопани против гръцкия им владика.

Чисто икономически интереси накараха, както забелязахме и в глава В, много по-първи българи да прегърнат елинизма, за да си осигурят привилегиите и изгодите, които имаха гръцките търговци в Турската империя, па и в чужбина. Гръцкият език се говореше тогава не само във всички по-големи градища на Балканския полуостров, но и в много черноморски и средиземноморски пристанища, гдето имаше гръцки търговски колонии. При това, станали елини, българите можеха да се ползват и от някои политически и граждански права, дадени на гърците от Портата. Вътре в страната гръцкото висше духовенство упражнява-

Фармакида, но не ща да говоря за богословската страна, ще се обърна към параграфа и ще благодаря на ония, които са го писали.“

ше неволно голяма притегателна сила върху известни кръгове от българското гражданство, които, заразени от „гръколудия“ (Раковски), съвсем не бяха на мнението на Паусия, че „более ест българска простота“. Българите минаваха пред по-висококултурните гърци за дебелоглави и недодялани гървета *χονδροκέφαλος* и *ξυλα ἀπελέγετα* и затова много от тогавашните нови богаташи, играейки ролята на Молиеровия *bourgeois gentilhomme*, се срамуваха да се казват българи. Ето защо Неофит Бозвели нападнаше тия отцегугатели, които търпяха хищничеството, разврата на гръцките властници едва ли не по-безпоощаено от гръцките йерарси.

Но най-силно влияние упражни гръцкият дух върху българския чрез училището и по-високото образование, което то даваше. Турците, както не унищожиха Гръцката патриаршия, тъй оставиха да съществуват и многобройните гръцки училища, каквито те завариха при превземането на Цариград. А гърците в просветно отношение продължиха традициите на Византия. Докато българите, лишени от свои духовни водачи, бяха принудени да се задоволяват с килийни училища за даскали и свещеници, гърците имаха вече отдавна няколко висши учебни заведения, академии и пр. Още в XVI в. бе основана Великата школа при Патриаршията. *Πατριαρχική σχολή (μεγάλη τοῦ γένους)*, наречена и *Ἑλληνική Ἀκαδημία*. В XVII в. (1661) Манолакис от Костур основава в Цариград (Фенер) с щедрата материална поддръжка на *Алекс. Маврокордатос* от Хиос отделно от Патриаршеската школа едно висше училище, „*Ἐν τῷ ἀγιοταγικῷ*“. В същия век имаше в Одрин специално училище за висши духовни сановници. В 1627 г. намираме вече и гръцка печатница в Цариград, основана от Накодимос Метаксас, а в 1771 дори една обсерватория. В 1803 Мурузис основа и знаменитото гръцко училище в Куручешме, в което получи своята об-

разование толкова видни българи. Гръцката образованост от Цариград се разпространи много рано не само в провинцията, но и вън от пределите на Турция. Изникнаха няколко знаменити школи в Епир и на островите: в Янина, Сятиста, Солун, Атон (*Ἀχαθήςια Ἀθωνίας* на *Евгениус Вулгарас*), Димицани, Месолонги, Патмос, Кефалония, Занте, Левкас, Хиос, Халки, Ангрос, Аера, Смирна, Кигония и пр. В 1698 намираме едно висше гръцко училище (академия, после лицей) в Букурещ. Едно гръцко централно училище възникна и в Яш, где то още в 1639 г. била основана и гръцка печатница (Букурещ се сдобил с такава по-късно, в 1690). Добре уредени гръцки училища намираме и в Русия: в Одеса, Кишинев, Москва, Нижни Новгород. Още по-рано била открита една славяно-гръцка академия в Москва (1685) и Петербург. Гръцко-латинско училище имало и в Киев. Гръцки училища цъфтяли и в Брашов, Землин, Пеща, Виена, Липиска и Венеция (още от XVI в.) Повечето от тия училища се славеха със своите преподаватели. Това бяха истински хуманисти по образеца на италианските, много от които бяха получили по-високо образование по философия, по естествени науки, математика или медицина – в Италия, във Франция или Германия. Някои от тия гръцки хуманисти се ползваха с голяма известност и в България било като учители, било като съставители на учебници и други съчинения, от които имаме и няколко български превода. Между тях заслужават особено да се поменат Евг. Вулгарис, Теотокис, А. Кораис, Т. Каурис, Г. Генациос, К. Асониос, Н. Вамвас, Д. Дарварис, К. Икономос, Н. Дукас, К. Вардалахос, К. Кумас, Н. Лозагис, Т. Фармакидис, Д. Пирос и др. (вж. нашите Нови студии и пр. Сб. БАН, XXI, стр. 490 и сл.).

Както е известно, повече от нашите първи дейци на Възраждането получили своето образование в

гръцки училища: в Кигония – Селимински, Фотинов и Георги Золотович; на о-в Ангрос в Кауриевия *Ὁρφανοτροφεῖν* – Захари Струмски, Г. Бусилин, братя Михайловски, Атанасович, Чомаков; на о-в Сира и на Атон – Иларион Макариополски; във висшето училище в *Κυρρουμεσι* – Кръстович, Раковски, Доброплодни, Ив. Богоров, Иларион, А. П. Гранитски, Стеф. и Петър п. Изворски, синовете на Богориди, Николаки и Александър; в духовното училище на о-в Халки – по-сетнешните наши архипастири Антим, Симеон Преславски, Григорий Доростолочервенски, Доситей Самоковски (тук се учи и Марко Балабанов, преди да замине за Париж); в *Αττινα* – братя Михайловски, Бусилин, Атанасович, Чомаков, Селимински, Панарет, Робев, Стрезов, Пърличев; в *Βουκουρεστι* – Атанас и Стеф. Богориди, П. Берон, Аверкий п. Петрович, Неофит Рилски и др.; в Янина – Дим. Миладинов; в *Μελνικ* – Неофит Рилски, Христаки Павлович, Ем. Васкидович и др.

Получили своето образование в гръцки училища, много от нашите първи дейци на Възраждането запазили и по идеални, и по чисто практични причини своето високо уважение към гръцката образованост. Ние имахме вече случай да засегнем *въпроса* за елинофилството на нашите по-стари хуманисти в своята биография на Фотинова и доказахме, че почти до 1840 г. те бяха далеч от оная омраза, която се всели по-после в сърцата ни против всичко гръцко. В 1838 г. Фотинов издаде в Смирна една гръцка граматика, в предговора на която, обръщайки се към гръцкото юношество, величае гръцкия дух, гръцката философия и нарича елинския език свой бащин език, а елините – свои прадеди (*ἡ πατρίος ἡμῶν γλώσσα ἡ Ἑλληνική*), както, обратно, гръкът *Ем. Васкидович* от Мелник съчиняваше учебници за своя „славянобългарски народ“. Но Фотиновото елинофилство не беше изолирано явление. То бе още наст-

роение и на *Неофита Рилски*, и на *Христаки Павлович*, и на *Райно Попович*, и на *Априлова*. Защото те не бяха слепи пред факта, че нашето Възраждане дължи много на гръцките училища. *Неофит Рилски* в предговора на своята книжка „Краткое и ясное изложение за разделението, начертанието и произн. на писм. и пр.“, Белград, 1835, пише: „Всякий знае без доказателства, защо колкото човеци се намеруват мало нешто просвещени в нашето любезно отечество, сичките от гречески са се просветили и напоили с потребни понятия... секаже имат училища (не разумявам училища тука, в които се учат *αλφα*, *βήτα* *γάμμα*, но и елинско учение и високи науки)... на греческият език се нахождат различни любопитни списания и сички те епистими (науки) от които могат в скоро време да се напоят со секакви благопотребни идеи (понятия). Авторо (без стига да речеме), защо каквото е славинский език искреная матер на болгарският, така и елинский на славенският на исправлението. Защото сичкото славенско Священо писание (всяк знае и исповядува) преведено е от елинския език и неговата красота и сладост сохранило е секаже.“ *Христаки Павлович* в предговора към своя „Разговорник греко-болгарский“ (Белград, 1835) се обръща към българите с думите: „Прилежете се да се научите из него (Разг.) тоя благороден език греческий: благороден думам и весма потребен. Понеже сос него можете секаже да отидете, и отидевше да бъдете без утеснение и да извършите секой свой подлог благополучно. А защо; защо секаже се нахожда: нахожда се в сичката Тракия, нахожда се в Македония, в Азия, в Морето сичкото, во Италия, во Немция, во Франца и пр.“ *Райно Попович* заявява в своята „Христоуштия“: „...тряба всякий да знае, защо щото е било до нине, сичкото от греческият език е било и щото става, за него най-паче се варши; а от него и спроти него и другото неу-

щутително произникнува“. Българите трябва „да протрат своето любопитство в Иродота, Ксенофонта, Платона, Димостена, Тукидига: да вникнат сос сичкото си внимание в Еврипида, Есхила, Софоклеа и Омира, от които сичките до нине просветени племена и язици са си отворили очите и които нешто можем сега да ги преведем, нешто славенски можем да ги намерим.“ *Априлов* наистина в 1837 г. се оплаква от крайното елинофилство на някои българи, особено на *Райна Поповича* („он видит ученостъ в едном элиногреческом языке“, се оплаква той *Венелину*), и при всичко това още десет години по-късно признава, че като образователно средство гръцкият език ни е още необходим, т.е. докато се сдобият българите с по-високи училища. Потребен е гръцкият език и на свещениците „по связам их с прибывавшими к ним из Константинополя греческими архипастырями“ (Денница, 17). Но какво чудно има в заявлението на *Априлова*, когато даже *Богоров*, като открива в 1849 г. подписа за своя „Гръцко-славянски речник“, пише: „Всякому от нас е известно, колко голяма потреба имаме за изучението на слов. и гръцкий език: единий, защото е нам прадегин... а другий защото са намирами между гръците, с които зимам давама.“

Дълбоко убедени в ползата от гръцката образованост, нашите хуманисти, които бяха *елинофили*, но не и *гъркомани*, не можеха естествено да не препоръчват откриването на гръцки училища и в самата България, едничките, чрез които можеше да се преодолее тогава и нашето елементарно килийно образование. Така възникнаха *елиногреческите училища* в много градища, за да преминат постепенно в *елиноболгарски*, после *славяноболгарски* и най-сетне в *чисто български*. *Райно Попович* с гордост описва в своята „Христоуштия“ (Предг., 65–80) успехите на своите елиногръцки училища в Котел и Карлово: „Едвам са состави в Котел

една елиногреческа школа и тутакси прозябнаха цветя красния и крини благовонния и не само четци и певци, ами священици учени: при това и преводчици и сочинители. (П. Берон, Анастас Стоянович, Кипиловски и др.). Тия... не от друго, ами само от елиногреческата котлянска школа заченше тая к роду своему теплота, трудятся всею душою и за отечеството си и за всичкийт свой род.“ Същият успех имало и карловското елиногръцко училище. „Едвам са состави елиногреческа школа в Карлово от четолуб. и греческаго учения равнителей карловци, и явно се вижда колко юноши прозябнаха, и като благовонни трияндафили са твориха.“

Препоръчвайки на своите ученици гръцката образованост, нашите хуманисти естествено и не мислеха, че помагат на генационализирането на своя народ. Те знаеха, че учениците им тъкмо в гръцките училища ще видят най-добре какво значи да обичаш своя народ и език. И Фотинов, и Райно Попович, и Христаки Павлович, и Неофит Рилски бяха въпреки своето елинофилство големи патриоти. Такива станаха и техните ученици. Такива добри патриоти се откърмеха и в гръцките училища въвн от България. *Ив. Добровски* изповядва, че тепърва в училището на Каурис на о-в Андрос се научил да цени матерния си език. „Не токо тъй от устата на тия дейци (като Добровски) ние сме чували често думите: гръцката школа ни научи да се пазим от гръцкото и да тачим и любим своето“, бележи *С. С. Бобчев* (Фотинов, Юбилеен сборник, стр. 25).

Ето с какъв възторг, смесен с известна завист, говори *Селимински* за гръцкия патриотизъм в едно свое писмо до Априлова от 15 юни 1841 г. „Възхищава се човек от гръцкия патриотизъм. Техният ентузиазъм е неограничен. Мало и голямо мислят само за разширение на граници, да погърчат гругите, да просветят отечеството си, а щедрите им парични помощи отв-

сякъде прииждат. Тук виждаме как гръците се ползват славно от своите богатства. Всички се нагпреварват да бъдат в народните благодеяния, ако не първи, но не и последни. В картите на своето царство проектират за граници на север реката Дунав, на изток Черното море, на юг Африканското море, а на запад Адриатическото море.“

А ето и едно чуждо мнение за благотворността на гръцкото влияние върху нашето Възраждане още в 40-те години на XIX в. „Не се изтъква достатъчно (пише *Cyprien Robert* в 1844 г., *Les Slaves en Turquie*, II, стр. 324) какво мощно въздействие упражняват гръците в целия полуостров. Търговията живее благодарение на тях, чрез тях се разпространява светлината, духовете се развиват и самите националности се събуждат (*les nationalités elles-mêmes se reveillent*). *Трябва да се каже в полза на елинизма, че България брои своите най-добри патриоти между еленофилите. Навред, гдето гръцкото влияние действа по-прямо, българинът има по-живо и по-точно чувство за своето достойнство.*“

Между проявите на горещ патриотизъм у гръците *Селимински* изтъква и щедрите парични помощи, които прииждат отвсякъде, за народополезни цели. „Всички се нагпреварват да бъдат в народните благодеяния, ако не първи, но не и последни.“ Много гръцки търговци по примера на знаменитите янински граждани *Зосимаги* и *Капани* поддържаха в родните си градища цветущи учебни заведения. Тия щедри дарители, които и *Априлов* цитува с голяма похвала в едно свое писмо до чорбаджи *Вълка* в *Пловдив*, бяха първите образци и на нашите меценати.

Личният пример на някои гръцки хуманисти ще е повлиял и върху решението на някои наши дейци на Възраждането да не се женят, за да могат свободни от всякакви семейни грижи да се предадат изключи-

телно в служба на своя народ. Тъй предпочетоха и Априлов, и Фотинов, и Берон, и Раковски да останат без жени и деца, за да могат да разполагат и с времето, и с имотите си, които завещаха, както великите гръцки патриоти Зосимовци и Каплановци, за училища. По същите причини не се ожени и първият български амбулантен книжар, татарпазарджичанинът Найден х. Йованович. Трябва да забележим, че някои от гръцките възродители (Теотокис, Вулгарис и др.) бяха велики морални личности и със своя честен живот дадоха образец на много от нашите хуманисти.¹

Сведем ли прочее казаното дотук, дължни сме да признаем, че *гръцкото влияние у нас чрез училището беше до известно време благотворно*. На това влияние се дължи и новият тогава *взаимоучителен метод* (алилодигдактикото) на шотландския пастор Андру Бел и на квакера Ланкастер. Тоя метод, приспособен най-напред в Индия (Маграс), още в 1789 г. бе въведен и в Гърция в 1819 г. от химика Атанасиос Политис на о-в Корфу и скоро се разпространява във всички училища на Йонийските острови. Неговият успех се дължи обаче най-много на пловдивския грък *Т. Клеовулос*, който се поставя отдавна (от Кораис, Каподистрияс и др.) с право в реда на най-големите благодетели и учители на гръцкия народ във времето на духовното му възраждане. Както е известно, взаимоучителният метод бе възприет от гръците още от Фотинова в Смирна и бе въведен в България от Неофита Рилски, който бе изпратен от търновския митрополит Илариона да го изучи в гръцката бейска школа в Букурещ.

¹ В 1853 г. изуменът и братята на Зографския манастир пишат Неофиту: „Ако Гърция ся хвали с Евгениевци и Теотокиевци, има и наша България своего Евгения и Теотокия – Вас достопочтенейший ни брате, с което да ся хвали.“

Но гръцкото влияние в нашето духовно възраждане не се изчерпва само с училището. То е явно и в езика, и в литературата. В борбата между славено-българското и чисто българското течение в нашата книжнина нашите теоретици черпеха своите аргументи в голяма мяра и от своите гръцки учители, които много по-рано се бяха сблъскали с въпроса, дали за основа на гръцкия литературен език да се възприемат престолюдните гръцки наречия (ή ἑσινὴ, ἄλλο ἐλληνικὴ, χυδαῖα) или древноелинският език. Борбата между умерения реформатор Кораис и неговите противници, привърженици на древногръцкия книжовен език, *Кодрикос*, *Конст. Економос*, *Неофитос Дукас* и др., не можеше да не бъде известна и на нашите хуманисти от типа на Неофита Рилски, Райна Поповича и др. Ив. Добровски, който на о-в Андрос основа едно славянобългарско Дружество (Σλαβένο-Βουλγαρικὴ φιλελευθευτικὴ ἐταιρεία), казва прямо, че унициаторите на дружеството се възодушевявали от идеите на знаменития гръцки учен Кораис. „Понеже Кораис, в разрез с Неофит Дука и други, които искаха да въведат старогръцкия език, твърдеше, че народът трябва да се учи на простия си матерен език, за да може да преуспява в учението, а не на елински език, който на народа не беше понятен, затуй и аз захванах да разсъждавам, че тогава и нашият народ трябва да се учи на матерния си език по същите причини, както Кораис изказваше за гръците, именно – за да преуспява в учението, а не на гръцки. Ето така ние решихме и в тайното си дружество, при всичко, че между себе си говорехме все гръцки и си пишехме по гръцки протоколи и устава, че занапред ще работим за просвещението на народа си като българи и посредством матерния си език.“

Гръцкото влияние върху *българската литература* на Възраждането е много голямо, но то тепърва поч-

ва да се разкрива. Тук се изискват още основателни изследвания в гръцките библиотеки и архиви. Не знае-йки никакъв друг чужд език освен гръцкия (ако не смятаме сръбския за такъв), нашите мъже на Възраждането нямаха друга възможност да влязат в по-близко сношение с европейската мисъл освен чрез гръцката литература, както ни показва между другото и библиотеката на Неофита Рилски, която съдържала 270 книги от 456 (и само около 80 руски, около 56 черковнославянски, около 40 новобългарски и 13 сръбски).

Многобройни са българските преводи не само в началните години на нашето Възраждане, но и по-после. *Боян Пенев* доказва връзките на П. Р. Славейков със знаменития на времето си новогръцки Анакреон, Христопулос (род. в Костур 1770, † 1857). За жалост „за точните размери на (Христопуловото) влияние не може почти нищо положително да се каже, понеже не само по отношение към Славейкова, но и към цялата наша художествена литература липсват сравнителни библиографични указания – необходима основа, за да се изучи както влиянието на един чужд поет върху наш, така изобщо и влиянието на чужди литератури върху развитието на нашата.“ (Вж. и нашите Нови студии, стр. 496; *Б. Пенев*, с. Псп., LXVII, 1906, стр. LI: „П. Р. Славейковата преводна и подражателна литература“, стр. 753.)

Едно грижливо изследване на гръцката литература в епохата на Възраждането е затова много желателно. Тук може да се очакват още някои изненади.

На гръцки образец има да се благодари и за възникването на българския периодически печат. Днес се знае вече, че Фотиновото „Любословие“ е копие от едно гръцко списание, което излизало в Смирна, „Ἀποθήκη τῶν ὁμιλιῶν γινώσσεων“. (Вж. нашата студия за Фотинова, Сбм., XI, 684.)

Също като „Любословие“ на Фотинова и „Мироз-

рение“ на Иван Добровски има за образец според признанието на самия редактор едно гръцко списание, Λόγιος Ἑρμῆς ἢ φιλολογικαὶ ἀγγελίαι, което бе основано по съвета на Адамандиос Корнис още в 1811 г. от Антима Газис във Виена и спря след Заверата в 1821 г. Понеже това гръцко списание се печатало в Австрия, то и Добровски решил да почне своето „Мирозрение“ в същата държава.

В. Сръбско влияние. Това влияние е по-слабо и по-малко разнообразно от гръцкото, ако и да е иначе прав *Б. Пенев*,¹ че в много случаи е невъзможно да се прокара рязка граница между двете влияния, толкова повече, че между сръбските и българските възродители в начало не се правеше строга разлика. Литературният език и на едните, и на другите беше идентичен. *Христофор Джефарович*, авторът на знаменитата „Стематография“, е българин от Дойран, бащата на *Раича*, е преселенец от Вудин, в 1792 *Марко Тодорович*, „бугар из Разлога“, печата на свои разноски „Первое учение хотящим учиться книг писмени славенскими называемое буквар“ за сръбските и българските деца. Обратно, сърбинът *Ат. Нескович* издава в 1801 г. една преработка на *Раичевата* история за българи. *Сима Малутинович Сарайлия*, най-талантливият сръбски поет между 1816 и 1850 г., бе през зимата на 1816 и пролетта на 1817 г. учител във Вудин. В същата година без малко и *Вук Караджич* щял да стане български даскал, както се вижда от неговата преписка. *Дим. Фрушич* му пише на 16/28 август: „Овде некий Панта Розоклиа (от Разлог) о теби говори за учителя у Бугарской где златни брда обриче.“ Сърбинът *Огнянович* бе един от най-добрите български писатели патриоти в 30-те и 40-те години на XIX в. Многобройни са примерите на сръбски учите-

¹ *Б. Пенев*, Доситей Обрадович, Сп. АН, 1912, кн. 3, р. 73–112.

ли в Българско от 40-те години насам (Люб. Младенович, Будимирович, Божилович, П. Джорджевич, Рашич, Милетич и др.).

Българското възраждане се начена, както е известно, в западнобългарските предели благодарение между друго и на живите търговски сношения между тия краища и земите на север. Всички по-големи македонски градища в онова време имаха само един сигурен път към Запад – през Белград, Землин, Пеща и Виена. Градовете Скопие, Велес, Охрид, Прилеп изнасяха по тоя път своите сурови произведения. Но още по-голямо значение имаше обстоятелството, че три наши епархии (Скопска, Кюстендилска и Самоковска с градищата Скопие, Тетово, Куманово, Кюстендил, Дупница, Кратово, Щип, Самоков и пр.) бяха подчинени в течение на два века на Ипекската патриаршия (1557–1766). Не е затова без значение, че *Паисий* бе роден в една от тия епархии. Знае се, че една година, преди да завърши своята история, той посети Карловци, където се среща с *Раича*, тогава (1759–1762) професор в тамошната Покровобогородична школа. Не е възможно двамата мъже да не са се разговаряли върху теми, които едновременно са ги интересували като историци. Паисий търси и намира навярно по указание на самия Раич руския превод на Славянската история на Мавро Орбини (*Regno degli slavi*) в библиотеката на Патриаршията. Но влиянието на Раича върху нашия историк датува негли по-отрано, както предполага Иречек, именно още от 1758 г., когато Раич посетил Хилендарския манастир за някои документи. Много по-силно и по-широко от влиянието на Раича бе влиянието, което упражни *Доситей Обрадович* върху някои наши по-стари възрождатели, особено върху *Софрония Врачански*. Житието на Софрония е предизвикано несъмнено от автобиографията на Доситея Обрадовича „Живот и прик-

лючения“. Доситеевият превод на Езоповите басни навярно ще е бил известен на Софрония. Доситей има доста рано възможност да влезе в сношение с някои българи. В своята автобиография той разказва, че във Виена, където имало вече българска търговска колония, бил частен учител на един български юноша. В 1765 Доситей Обрадович посети Хилендарския манастир. А и по-после той запази искрени симпатии към българския народ, страданията на който му бяха добре известни, както се вижда от неговия апел към император Йосифа II да освободи не само сърбите, а и българите от турско робство:

Дај болгарамъ нѣмѣе боляре!
Твоимъ сръбѣмъ витезове старе.¹

Заслужава внимание и неговото описание на произволите на гръцките владици в България.

Но какво е личното влияние на Доситея върху някои българи в сравнение с общия дух, който той, заразен от просветителните идеи на XVIII в. подобно на гръцките будители от оная епоха, внесе в сръбската и българската литература, па и в живота чрез своя рационализъм, чрез своя култ на здравия разум, чрез своята омраза против религиозния фанатизъм и калугерския паразитизъм, чрез своята вяра във всемогъществото на просветата и науката, чрез своите грижи за женското образование и т.н. Защото не бяха ли това основните идеи в мировгледа и на нашите просветители от типа на Неофита Рилски, Неофит Бозаели, Фотинов и др.?

¹ Един сърбин, *Сима Милутинович* напечата и първата българска народна приказка (1826). Вж. *П. А. Лавров*, Кем и къде и кога била напечатана първата българска сказка в Сборник в чест Теодора Евгениевича Корша, Москва, 1893, 445–446.

Заслужава да се отбележи, че симпатиите на Рача и на Доситея Обрадовича за България и българите се предадоха и на някои от техните последователи. *Йов. Ст. Попович* начена своята поетическа кариера с една елегия – „Слези имже Болгариа нещастие лета 1374 збившее ся оплакивает“. А тия и подобни произведения се четяха и в България и понякога предизвикваха подражания. Така един анонимен диалог, „Сербие плачевно пакипорабощение“, навярно е бил познат и на *Неофита Бозвели*, когато е съчинявал и по образеца на някои гръцки диалози „Мати Болгария“. (Вж. нашите Нови студии и пр., стр. 497 и сл.)

В реда на сръбските влияния в нашето Възраждане трябва да поменем и благосклонните отношения на *Милоша Обреновича* към българите. Милош намери между будните представители на Банско, което въртеше тогава търговия, особено с памук, със Сърбия и Австрия, някои от своите най-способни политически и финансови съветници (*Михаила Герман*, *Марко Георгиевич*, *Панта хаджи Стоило* и др.). Тия от своя страна направиха много да привлекат други българи в Сърбия. Така на Неофита Рилски Милош предложи митрополитски пост в Шабац, по-после влезе в Милошова дипломатическа служба и един от братята *Мустакови* в Букурещ (Димитър). Милош има известни заслуги и за зараждащата се българска книжнина. Той разреши да се отпечатаат безплатно в неговата печатница в Крагуевац някои книги на Неофита Рилски и Неофита Бозвели. Известно е, че Милош, който вършеше между друго и търговия с жива стока, имаше свои агенти и между някои от нашите видни бегълци (*Стоян Чалъков* и др.) и чрез тях упражни и известно политическо влияние.

Между заслугите на Сърбия за Българското възраждане трябва да се поменат и тия на *Вука Кара-*

джича, който пръв запозна учения свят с граматическите свойства на българския език в своя знаменит „Додатак к Санктпетербургским речницима“ (1822). Като се вземе във внимание, че Добровски още в 1814 г., а Шафарик даже 12 г. по-късно (1826) считаха българския език за сръбско наречие, не може да не се благодари Вуку, че даде със своя „Додатък“ възможност на учениците да определят даже по малкото образци на Северна Македония (Разлог) несъмнената принадлежност на българските наречия към старобългарския (черковнославянски) език и с това ни спечели интереса, особено на руските слависти, които от своя страна повлияха и върху общото политическо настроение на Русия и особено на славянофилите към народа – създател на цялата черковнославянска литература, обща на българите, сърби и руси.

Вуку Караджичу ние дължим благодарение на инициативата на Копитара и първите печатни образци от българската народна поезия (в Народна сръпска песнарница, II, 1815, една „Песна бугарска“ и други 27 в „Додатак“), ако и общият интерес към българския фолклор да бе възбуден не от него, а от Венелина (*Стоилов*, Показалец, I, стр. 10).

В. *Руско влияние*. Първите българско-руски сношения имат изключително религиозен характер. Знае се, че още в XV в. Рилският манастир бил в съюз с руския манастир „Св. Пантелеймон“ на Атон. Според Пипина „с XVI века Болгары начинают приходить в Россию за милостини и книгами. С начала идут к ним рукописи, потом печатные церковные книги.“ (Ист. слав. лит., т. I, р. 103) Василий III праща няколко пъти подаръци на Рилския манастир. Във времето на Йоана Грозни и царя Теодора рилски монаси проникват в самата Русия. Игуменът на Рилския манастир отива даже да поднесе лично на Ивана Грозни дясната ръка на св.

Иван Рилски (*Йор. Иванов*, Св. Иван Рилски, стр. 57). Иван Грозни, ктитор на руския светогорски манастир „Св. Пантелеймон“, ходатайствал пред султана да се освободи Хилендарският манастир от данъци и налози и го взел под своя закрила, като му изпращал ежегодно субсидия.

Много по-късно руско-българските сношения вземат търговски характер. Но пак на първо място се развива търговията с черковни книги и утвари. Според Априлова (Денница, р. 18) много българи „под видом торговли отлучались из отечества и в замен сырых продуктов своей стороны, привозили обратно нужнейшие для народа предметы. Важнейшую из них статью составляли *церковные книги*, столь потребные, даже необходимые для усердных христиан. В России они уже печатались тогда.“

След К.-Кайнарджишкия мир (1774) турците позволиха вече на българите да въртят търговия и с Русия, „чего последние так ревностно желали. Розовое масло, продукт по доброты своей принадлежащий одной Болгарии, равно как и шелк-сырец, при том другие предметы торговли, жемчуг, канцелярское семя и персидские шали ввозились или в самую Москву, где они учредили постоянные жилища. В замен сих товаров они привозили в Турцию *церковные книги*, всех сортов, навесные замки. По завоевании южного края России и открытии Одесского порта, сухопутная торговля болгар с Москвою ослабела, так что из бывших пяти торговых болгарских (Габровских) домов ныне не осталось ни одного.“ (р. 19–20)

Други купували книги в самата Русия. Когато в 1845 г. Григорович посетил Зографския манастир, архим. Анатолий наместо да му отвори манастирската библиотека, показал му своята, състояща се „из разных печатных книг, собранных им в С. Петербурге, на тол-

куче“. В същата година Григорович посетил и Рилския манастир и отишъл да види и постницата „Св. Лука“, гдето намерил един благочестив старец Амвросий, който в своята скромна библиотека имал и руски книги.¹

Трябва да се каже, че турската власт, не подозирайки опасност от ранните литературни сношения на нашите мъже на Възраждането, особено монасите, с Русия, изглежда да не е правила спънки на тия сношения. Когато Райно Попович предупреждава един ген Неофита Рилски да бъде предпазлив в своята преписка с Русия да не би да го заподозрят в нелоялност към държавата, той прави изрично изключение за получаваните от Русия книги: „За книгите, що си ги назначил от каталогат за да пишеш, за да ти ги испратат, добре ще сториш, нищо не ти брани... То е нищо, защото всичкио свят знае, че българите си имат книгите от Русия.“

От преписката на Неофита се знае днес, че той поръчвал понякога от Русия и Цариград книги за 1000 рубли, една огромна за онова време сума. Чрез него поръчвали книги от Русия и учениците му. В каталога на библиотеката му са отбелязани около 80 руски съчинения. Но не е едничкият Неофит от по-старите наши дейци, които още преди Априлова владеели руския език. *Кифалов*, който преведе Венелиновата студийка „О зародише новобългарской литературы“ (М., 1838) под заглавие „Заради возрождение новой болгарской словесности“, бил още в 1825 г. „переводчик верховнаго совета“ в

¹ „С вссхишением припал он привет русского и немедленно обратил разговор на духовных писателей наших прошлого столетия. Умилительно говорил он о Платоне митрополите, котсрого сочинения несколько разчитал, о других наших проповедниках и заключил просьбою, прислать ему третий и четвертый темы Феофана Прокоповича.“

Кишинев, а в 1828 „тълмач“ при руските войски в България. В 1831 букурещкият учител В. Ненович готвел според Венелина „Лексикон малкий на 4 языцы, болгарски, гречески, влашки и российский“. Отличен познавач на руския език бил и Анастас Стоянович Кипиловски, който преведе от руски в 1836 г. „Всеобщата история“ на Кайданова, а в 1837 готвел да издаде „Российско-болгарско-греческий словарь“.

Но всички тия изолирани признаци на едно начеващо руско влияние в езика и литературата бяха скоро засенени от систематичната русофилска ориентация на Априлова. Днес се знае кой създаде от заблудения елинофил един убеден българин, готов да жертва всичко за своето славно, но ниско изпаднало племе, който го научи да се гордее със своето име, който му даде и метода как да работи между дълбоко задрямалия народ, за да се събуди, да спомни своето славно минало и се пробуди към нов, културен живот. Сам Априлов признава в своята „Денница“: „Справедливость требует сказать (сuius cuique), что по возвращении моем из Константинополя в начале 1831 года, случайно нашел я 1-ий том сочинения покойного Юрия Ивановича Венелина „Болгаре“. Смелость, с которой он вооружался против ареопага ученых, как он объясняется, поразила меня... Таким образом 1-ий том г. Венелина, собудивший общий энтузиазм в Словянах, поощрил первого меня к занятиям...“ За българите изобщо положенията на Венелина бяха цяло тържество. „Они видели в нем того гения, который может извлечь их из неизвестности (казва Венелин на друго място в „Денница“), ознакомить их с их братьями, русскими, и поставить их наравне с просвещенными народами.“ Когато Априлов след дълго търсене успял да открие следите на българския историограф в Москва, „все кинулись с восторгом спрашивать об нем“. Както е известно, поетът Пешаков се

вдъхнови и написа цяла ода Венелину, а след смъртта му съчини и една тъжачка.

Прероген от Венелина, довчерашният ревностен елинофил Априлов начена една енергична и планомерна агитация с перо в полза на Русия. Това беше отначало една упорита борба с няколко видни противници. Защото въпросът, който се поставяше, беше извънредно важен. Касаше се да се реши *где българите трябва да търсят своето по-високо образование*. Тук имаше и цели четири възможности и четири ориентации, а не само две, както обикновено се мисли: към Гърция, към Русия, към Сърбия и даже към Румъния. Последните две бяха наистина слаби и Априлов леко можа да ги осуети. Но те съществуваша и се поддържаха от сериозни хора. Така на края на 30-те години на миналия век Сапунов избира пет по-способни деца от Трявна, завежда ги в Букурещ и ги настанява в едно влашко обществено училище с цел, като свършат курса на учението си, да станат учители в родния си градец. Това възбуди веднага негодуванието на Априлова, който в Денница (стр. 111) отправя Сапунову следния оправдан въпрос: „Приведенные в Букарест мальчики предназначаются быть учителями Трявненской школы по окончании курса наук в волошских учебных заведениях, где однако ж вовсе не преподают, ни славянского, ни русского, ни болгарского языков; как же сии юноши откроют болгарское преподавание в своем отечестве?... Прожив в Букаресте десять лет, пройдя все классы тамошних заведений и окончив курс, не оволошились бы они?...“ Ревнител на народного образования, г. Сапунов, не догадываясь лелеет для своих соотечественников влахоманию.“

Много по-сериозна можеше да стане сръбската ориентация. Ив. Добровски разказва, че когато завършил учението си на о-в Андрос, намислил да пренесе центъра на българското образование в една славянска

страна. Докато Априлов сочел пътя на българите към север, към Русия, Добровски решил да направи Сърбия огнище на българската просвета. Затова в 1839 г. заминал през Македония за Белград с цел да види дали може да се отвори тук едно централно славяно-българско училище, но срещнал толкова малко симпатии към своя план, че скоро напуснал града.

Изглежда обаче, че Априлов не ще е позозирал сръбската ориентация на Добровски или не я смятал за сериозна, защото не говори за нея, но затова толкова по-енергично той имаше да се бори с *гръцката*, която се застъпваше от такива авторитети като Райно Попович, Христаки Павлович, Неофит Рилски и др. Ако останеше на гаскал Райна, той би предпочел собствено пред гръцката ориентация една чисто домашна: българите да си създадат по образеца на гръцките по-високи учебни заведения у себе си. Неговите елиногречески училища в Котел и Карлово се развиха в тая посока. Райно като че се боеше от всяка чужбина, защото подложат ли се българските юноши на едно прямо чуждо влияние, те ще са в опасност да изменят на рода си. На ученика си, Кръстевича, който искал да замине да се учи в Париж, той казвал: „Ще отидеш в Европа, но ще загубиш отечеството си (θα ὑπάρχῃς εἰς τὴν Ἑυρώπην, ἀλλὰ θὰ χάσῃς τὴν πατρίδα σου).“¹ Най-сетне, нямайки възможност да получи по-високо образование у себе си, в къщи, нека българският юноша отиде в Гърция, но не по-далеч. Гърция ще му даде всичко, каквото му трябва в България, било че стане търговец, учител или свещеник. Прави впечатление обаче, че Райно ще е съглеждал в руската ориентация на Априлов и известна политическа опасност за себе си и за народа си. А

¹ Вж. писмото на Кръстевича до Райна от 27 февр. 1848 от Самос у Балабанова, *Гавр. Кръстевич*, стр. 214.

има и друго: в Априловите настоятелни съвети с частни или циркулярни писма той ще е съглеждал едно досадно менторство. Ето защо той даже и към Венелина не благоговее твърде и успява да предаде своя гняв и на Неофита Рилски, който на 9.XI.1838 г. му пише за „Одесяните“: „Вместо да ни искат мненията, и да ся допитват до нас, как трябва да се постъпува за едно общонародно дело като що имаме по-много ведение на тукашните работи, они си играят и каквото що говорите уйнаттарисват на като маймуни.“ (Нови студии, 194)

Още по-остро се произнася Неофит против Венелина, който съветва в „Зародише“ българите да премахнат членовете. „Тия хора (Венелин и Априлов) искат комедически да ся хванеме като слепи за тояга и да ся водиме където ни повлечат (като що вукат) като слепи.“

За щастие Априлов не се уплаши от активната или пасивната съпротива на нашите домашни хуманисти и продължи неуморно да ги убеждава в правотата на своята просветна политика. На 20 окт. 1840 той пише Райну гръцко писмо (Пер. Сп., VI, 1888, кн. XXV–XXVI): „Само възпитаните в Русия могат по разни начини да станат полезни на народа си, и нека всеки родолюбец пресметне това нещо както подобава.“ На Селимински, „попечител“ на осем българчета, които в 1848 г. се учели в Атина, той изказва своето съжаление: „Ни мало не оспаривая у афинских учебных заведений (хотя еще и новоучрежденных) совершенства в преподавании, я нахожу, что приготовленные ими юноши не могут быть полезными ни в чем своему отечеству, не зная правильно и совершенно своего отечественного языка... Я поставил на вид г. Селиминскому (в писме от 20 окт. 1840), что из центра местопребывания, Букареста, откуда он отправился в Афины с юношами, дол-

жно было ему направить путь не к югу, а к северу.“ (р. 119) В „Денница“ на няколко места Априлов изразява своето убеждение, че истината рано или късно ще възтържествува и българското юношество ще се обърне за усъвършенстване на своите познания, на своята литература към учебните заведения на своите едноплеменни братя. „Ибо если когда-либо болгары увидят у себя правильные учебные заведения и народную литературу, то это будет не иначе как посредством изучения своего собственного языка, помощью русских и славянских книг, выходящих в великом числе в России и что, как сия держава обращает большое внимание на все вообще славянские наречия, разведывая всемы способами о их древностях; то и должно болгарам у них искать пособия, а не там, где мало пекутся о славянизме.“ (Денница, 219–220)

Както вече забелязахме, енергичните възвания на Априлова към българите „направить путь не к югу, а к северу“ срещнаха най-силен отпор от страна на Райна Поповича. В своята „Христовина“ (стр. 71) той пише, имайки явно на очи Априлова: „Някои си ревнители кажат, че сичките вишепомянути описатели (Омира, Еврипида, Есхила, Софокла, Платона, Ксенофонта, Херодота, Тукидиди) можем да ги намерим по славенски и руски... (но) кой храни кон кога нема накъде да го васегдне; или кой са радва на добри грехи и на добра премияна, кога нема време и место да се премени, за да са покаже и пред другите: така е и в тая причина: славенски и росийски много, но ако задолжим и принудим децата да са учат само на тях, без сладост са учат и не е възможно да се породи в техните сердца някоя истинна теплота и душевно склонение; зашто нема Болгария никакво причастие с Росия, нема кому да пишат и от кого ответ да приемнат, нема с кого да са разговарят и пр. На греческият са радват младите много и

го обичат много, зашто Болгария е неразлучна и соединена с Греция. Защото сичките наши архиереи са греци и сички що са около тях протосингели, диякони греци; много святогорци, синаити, божигробици – греци, на всяк ден по Болгария за различни причини и работи и торговщини греци, а болгарите на всяк ден в Греция, и с греците неразлучно спребивають. Самите наши овчари между греци живеят, затова и сами старите исповядат, чи кога отиде някой между греци, ако говорят по турски, добре: ако ли начнат да ся разговарят по гречески, аз, кажи, сега, и оставам между тях като едно тръво.“

Но в борбата за и *против* руската ориентация надделя най-сетне Априлов благодарение и на обстоятелството, че можа да измоли от императора Николай I чрез графа (после княз) Михаила Семеновича Воронцова четири стипендии за българчета в Херсонската духовна семинария в Одеса (вж. нашите Нови студии, 40–53). Скоро броят на кандидатите за постъпване в руски учебни заведения стана толкова голям, че Априлов още в 1841 г. се оплаква, какво „сочскателей оказывается так много, что я в совершенном недоумении, что с ними делать“ (Денница, 35).

Не се мина много време и от одеските учебни заведения (семинария, гимназия и Ришельевски лицей, после университет) почнаха да излизат първите съзнателни и систематично подготвени проводници на руското културно и литературно влияние у нас – Захари Княжески, Вотьо Петков, Добри Чинтулов, Ив. Богоров, Ив. Момчилов, В. Джелалски (после г-р В. Берон), Николай П. Константинов, Т. Михайловски, Ат. Чолаков, братя Тошкови, С. Мутев, С. Радулов, Н. Геров, Н. Хр. Касански, С. Филаретов и др.

Голям е броят на следвалите в одеските учебни заведения по-късно (Друмев, Вотьов, Жинзифов, Теоха-

ров, Ефр. Каранов и др.), и то още повече от изредените по-горе съдействия да се вкорени дълбоко руското влияние у нас, но те не са вече от епохата на Възраждането. Към по-старите наши дейци, получили своето образование в Москва в 40-те години, принадлежат Бусилун, Н. Катранов, Н. Михайловски, С. Филаретов, К. Геров, Ам. Чолаков, Антим Вигински. Всички останали московски възпитаници завършиха своето образование по-късно, първа през десетилетието 1858–1868. Към една по-млада генерация спадат и възпитаниците на Киевската духовна академия (Н. Бобчев). Почти всички наши възпитаници в Русия следваха или на държавни разности, или с поддръжката на славянофилските кръгове. В това отношение особено заслужите на Погодина, Хомякова, Киреевски, Самарина, братя Аксакови и др. са неограничени. Голяма признателност се дължи и на Слав. благотворителен комитет в Москва (вж. стат. на Б. Ангелов в Годишника на Н. библ. в София за 1923 г. [1924]), който помагаше на някои наши възпитаници и да печатат трудовете си (А. Каравелов получил 170 рубли за издаване на своите „Памятники народного быта болгар“).

Дотук ние проследихме *генезиса* на руското влияние у нас. Остава да се види ефектът му.

На първо място то се отрази естествено върху развитието на учебното дело. Почти всички свършили в Русия станаха учители, тъй като в Турция им беше закрита всяка друга кариера. А тия учители донесоха със себе си не само знанието на руския език, който вече в 1846 г. се въвежда като учебен предмет в някои наши училища, но и един съвсем нов дух. Това са вече хора с по-модерни понятия за националното развитие, вкусили от европейската култура и жадни да я пренесат и на родна почва. Това са първите учители на Йонак. Груева, Данова, Каравелова, Неша Бончова, Дрино-

ва, Ботьова, Вазова и почти на всички наши видни обществени дейци от 70-те години. Тия хора са вече във всяко отношение европейски културтрегери. Техните понятия и за педагогически похвати, и за наука, и за хигиена и пр. са по-други от тия на старите поколения (Студии из обл. на Българското възраждане). Поради липса на български учебници новите учители бяха принудени или да превеждат от руски, или да преподават по руски учебници. Тъй възникна една значителна преводна педагогическа литература от руски, а в много училища, особено в Габровската гимназия, се преподаваше направо по руски учебници. Но още по-голямо бе руското влияние върху развитието на българската художествена книжнина. Ние казахме вече на друго място (Наченки от руско влияние), че нигде руското влияние в нашата по-стара литература не може да се напипа почти с пръсти, както в поезията. Тук може наистина да се говори в някои отношения за същ преврат. Забелязва се коренна промяна както в идеите, така и във формата, както в чувствата, които поетът изразява, така и в начина на тяхното предаване. Стихоплетците, които се подвизават към средата на XIX в. в единичния тогава български вестник „Цариградски вестник“, са повечето, ако не изключително, даскали, оттам и името, което остана и на тяхната поезия, и на тяхната поетическа манера. Няма нищо по-поучително от сравнението на тая поезия с първите поетически опити на Чинтулова и Славейкова в същия „Цариградски вестник“, изникнали под руско влияние. Чинтулов също като Найден Герова, автор на поемата Стоян и Рада, писана по народен стил, но под прямото влияние на руското стихосложение, бе се подчинил на това влияние още в Русия. Славейков, който до 1849 г. бе творил в духа на „даскалската“ поезия, откри истинския си талант в самата България бла-

годарение на христоматията на Галахова и по-после на знакомството си с Пушкина.

Но също като поезията и българската проза се измени под руско влияние, както показват вече първите преводи от руски. Тук реформаторите отидоха обаче тъй далеч в приобщението на българския литературен език към руския, че предизвикаха енергичната реакция на Ив. Богорова. Протестът на Богорова против обрусяването на българския език не произведе обаче по-голям ефект. Писателите и поетите след Чинтулова, Славейкова и Н. Герова продължиха да черпят от богатата съкровищница на руската литература. Любен Каравелов бе почнал да изучава руски език още в Пловдив около 1848–1850 г. от някои случайно намерени руски книги. Вазов също като Славейкова няма щастие да се запознае още отначало с руската поезия в самата Русия, но той дължи много на своя учител Белчев, който често му рецитирал руски и украински песни, а тъй също и на сравнително богатата колекция от руски писатели и списания, които намерил в Калофер. Когато Нешо Бончев препоръча на българите в Браилското периодическо списание да изучават чуждите литератури, той писа: „Тие фактове ни показват, че при изучаването на иностранныте литератури, лично място ще захване и руската. Чрез нея ние по-лесно ще станем причастни на европейското просвещение. Такъв е законът на природата.“ И Бончев излезе прав. Чест прочее на ония, които много по-рано от него в един решителен момент на нашето развитие ни отвориха богатите извори на руската книжнина, защото, както едно време гръцките училища ни отвориха за пръв път хоризонти, по-широки от тия на славянските задушни килии, тъй руската школа ни откри за пръв път модерния живот и ни въведе в реда на цивилизованите народи (Наченки от руско влияние,... стр. 64).

Г. Второстепенни влияния. а) Френско влияние. Смята се, че то се е наченало с разпространението на идеите на Великата френска революция (Мишев, п. с., 283). За някои по-интелигентни турски среди в Цариград се знае наистина, че били сериозно заразени от тия идеи. Посланикът барон Херберт бележи в 1794 г., че много турци носели под чалмите си „мръсните трицветни значки“ на Френската революция. Идеите за свобода и равенство, *égalité, liberté*, не им били никак чужди. Извънредният посланик на френската република при Селима III Vernin издавал в самата турска столица в 1795 г. бюлетини за походите на Наполеона (Мишев). Осман Пазвантоглу имал прями дипломатически сношения със същия Наполеон. За него се предполага даже, че бил във връзка с френските франкмасонски ложи. Но едва ли може да се допусне, че увлеченията на някои по-интелигентни турци от френската революция ще са могли да влияят върху умовете на някои наши съвременници на Пазвантоглу. Неестествено е да се предположи тук едно косвено влияние чрез гръцките среди. Известно е как влияеха върху гръцките духове пламенните революционни ода и химни на *Ригас* от *Ферсо* и *Кораис*. Виенските гръцки вестници от оная епоха бяха пълни със сведения за победите на бляскавия републикански генерал Бонапарт. Не е затова чудно, че между книжата на първия български печатар в Самоков, Н. Карастояновича, можахме да открием и няколко от бюлетините на френския конвент (*Bulletin de la convention nationale*) и едно *Exposé de la conduite des patriotes des Cosne*. Как са пагнали в ръцете на Карастояновича, това е мъчно да се каже, но те показват, че има в това отношение още да се дупи. Изглежда, че на гръцко, отчасти и сръбско влияние (особено чрез Доситея Обрадовича) трябва да се отдаде и отзвукът

на някои идеи, тъй скъпи на френските енциклопедисти и просветители в XVIII в.

Иначе френското влияние върху нашето Възраждане е слабо и се засилва тепърва към края му, когато някои френски католически мисионери (пастер Боре, Фаверуал и др.) се намесиха в българския църковен въпрос, за да използват униата на Цанкова между друго и за политическите комбинации на Наполеона III. От тая епоха е и влиянието, което упражни Франция чрез френските училища, мъжки и девически, в Цариград. В едно от тях Драган Цанков се запозна с Фробеловата метода, която много по-късно намери приложение в нашите забавачници.

За някакво по-видимо влияние на френската литература върху българската от 60-те години на миналия век не може обаче и да става дума. Тук посредници бяха пак повече Гърция, Сърбия и към края Русия.¹

б) Влияние на Америка и Англия. Това влияние се дължи главно на протестантските мисионери, които наченаха своята дейност на Балканите с Гърция. Още в началото на 20-те години от XIX в. те изда-

¹ Все пак от всички големи западноевропейски езици най-рано бил изучаван у нас френският. Вече Райно Попович ще е бил въвел френски в своето училище. Неговият ученик Г. Кръстович превежда „Мудрост доброго Рихарда (Будим, 1837) от французският на славеноболгарският наш език“ (Валерий Погорелов, Опис, 47). Фотинов доста добре владеел френски. Също и Добровски, и Ал. Екзарх, и др. В 60-те години почти във всички български училища се преподава вече френски (вж. за преводи до 1860 г. Погорелов, 113, превод на Телемаха от френски от П. Г. Пиперов, 1845; 182, Разговори францушко-греческо бо(л)гарскии, 1850; 192, Индийска хижа от В. de Saint Pierre, побълг. А. Гранитский, 1850; 196, Павел и Виргиния от В. de S. Pierre, Цер., 1850, първен подл. в Цер. в., 4. XI. г. А, число 8; 204, Отговор на г. Боревава

гоха на о-в Малта голям брой религиозни книжки, назначени за гърците в Мала Азия и на островите. Когато лорд Guilford откри първия гръцки университет на о-в Корфу, мисионерите се заеха с уредбата на първоначалното образование в Гърция, основаха голям брой народни училища за момичета и момчета и преведоха ред учебници. Но най-голямата заслуга на американските и английските мисионери косвено и за нас бе, че се погрижиха да се преведе Свещеното писание на говоримия гръцки език. С тая задача те натовариха послания търновски митрополит, кртиянина Иларион, с когото поддържаха най-приятелски връзки. Оттам се обяснява смелото за онова време решение и готовността на Илариона, когото напразно обвиняваха за изгарянето на търновската патриаршеска библиотека, да даде своето благословение и за протобългарския превод на Евангелието от Неофита Рилски, издаден в 1840 г. в Смирна с иждивението на Английското

книжка и пр., 1851; 212, Кавкаските пленници от Xavier de Maistre, прев. от Г. Пантелея Х. Г. Кесимова, 1851, подл. на Цер., в., бр. 51; 215, Гигиена, 1851; 222, Училище за децата, прев. А. Гранитский, 1852; 252, Оруженосецът Наполеонов от Хав. de Maistre, прев. Хр. Даскалов, подл. Цер. в. 1853, № 113; 257, Проказанний на градът Аост от Хав. de M., прев. девица И. Е(кзарх), 1853; 263, Совети за непраздни жени, 1853; 373, Електрически телеграф, прев. Хр. Ваклидов, 1858; 374, Книжка за благонравието, прев. същият, 1858; 399, Францушко-български разговорник, 1858; 406, Разговори българско-гречески-турски-французски-англо-италиански, 1858; 426, Първа българско-френска граматика от Васил Х. Стоянова-Берон, 1859; 428, Начални алгебрически уроци, прев. Хр. Ваклидов, 1859; 429, Разговори французско-български, писал А. П. Гранитский, 1859; Сборник от разни съчинения, изчерпени из французката литература пр., прев. Добри В(ойников), 1860.

библейско общество и с особените грижи на мисионера *Венеамина Баркер*. Знае се, че това общество, преди да предложи на Илариона да се погрижи за един български превод на Евангелието, било натоварило с тая задача още в 20-те години на XIX в. *Теодосия*, изумен на Бистричкия манастир в Румъния, и един аноним, българин. Преводът бил напечатан и изпратен в 5000 екз. в Петербург, но тук бил унищожен. По-после обществото се обърнало към огринския гръцки митрополит, който натоварил двама попове от Сливен с трудната задача, но тяхната работа не задоволрила, та обществото решило да откупи 800 екз. от превода на *Сапунова*, като се убедило чрез своите агенти, че моя превод е добър. И тук именно лежи една голяма заслуга на протестантските мисионери: чрез своето настоятелно искане преводът на Св. писание да бъде понятен и за най-простите те подкрепили онова течение в литературата, което по-после възтържествува с Богорова. Знае се, че *Фотинов* бил превел цялата библия на български, но библейското общество не одобрило моя превод, защото езикът не бил нито славянски, нито български. Втората голяма заслуга на протестантските мисионери бе, че те бяха главните въдновители и помощници на първия български журналист, *Фотинова*. Както вече казахме, неговото „Любословие“ е и по форма, и по съдържание копие от едно гръцко списание *Ἀποθήκη τῶν ὀφελίμων ὑπόσσεων*, орган на американските мисионери в Смирна. *Фотинов* е заел и голяма част от своите статии от моя гръцко-американски „magazin“.

Протестантските мисионери се погрижиха, също както в Гърция, да се преведат от английски някои учебници и нравоучителни книги за българските училища, които откриха последователно в някои по-големи градове. Заслугите на мисионерите за основанието

на Robert College и някои мъжки и девически училища в България са известни.

б) Немско влияние. В епохата на Възраждането то можеше да бъде по-силно, ако Лутеровата реформация бе стигнала в XVI в. до католическа България, както засегна Словенско и отчасти Хърватско, гдето се отрази благотворно върху цялото развитие на общата култура и литература. В своето послесловие *Пависий* разказва, че ходил в Немска земя („у Немска земя повече за то намерение ходих“), но тук трябвало да се разбира Австрийска Сърбия (Карловец). От другите наши будители само П. Берон има по-прямо съприкосновение с немския дух. Берон се запозна именно с модерните тогава педагогически методи в немските училища в Брашов, за да ги използва за „Рибния буквар“, и завърши своето образование по медицина в Германия (Мюнхен). *Априлов* наистина постъпи също по медицина във Виена, но „според врождената си нервност“ не можал да гледа разните анатомически операции и скоро напуснал университета. За *Аверкия п. Стоянов* се предполага, че се е учил в Дрезден. *Христовул Костович* (Сичан-Николов), който пръв обясни на Григоровича разликата между западните и източните български наречия, твърди в предговора на своята „Българска аритметика“, че след като се е упражнявал 7 години в Рилския манастир „в писания наш език, сиреч славянския“, го изучавал после „и в Немско мало време, умирения ради любопитства“. Но где в Немско? Изглежда, че тия му знания ще са били доста широки, защото на стр. V *Костович* цитува и „граматиката на Копитара“. За някакво пряко немско влияние в епохата на Възраждането чрез литературата може се каза също, както се каза и за Франция: то се упражнява чрез Гърция или Русия.

г) Полско влияние. То се начена след революци-

ята в 1830 г. главно чрез *Чайка Чайковски* (Садък паша), организатора на турските казашки полкове (1854), в които се приемаха и българи. Чайковски бе и покровител на Илариона и на Неофита Вовзели, с когото имал сношения още в 1840 г. В своите мемоари (Сбм., X, 449–452) Чайковски разказва подробно как те дошли при него, снабдени с препоръчителни писма до него от страна на Савович от Търново, как ги завел при Мехмед Али паша, как ги скрил в манастира на лазаристите и т.н. От тия мемоари се вижда най-добре какво силно ще е било влиянието на Чайковски върху нашите първи дейци по църковния въпрос, между друго и върху Раковски. Последният предвиждал в своето „житие“, което останало за жалост недовършено, и една специална глава: „Сношения ми с поляците и особите с Чайковски по турчений днес Садък паша.“ Несъмнено Раковски ще е заел от тях и някои елементи на своя по-послешен политически мироглед (срв. нашата студия Раковски като политик в Сб. на Бълг. академия, кн. 9; вж. и Дунавски лебед, 1860, бр. 7 от 27 октомври). Интересно е да се отбележи, че Чайковски внушил на Гизо още в 40-те години на XIX в. идеята да открие в България едно по-високо нормално училище с 30 души преподаватели поляци под дирекцията на някого си *Пауша*. Как тая идея пропаднала, може да се види от мемоарите му, стр. 446. След революцията в 1848 г. поляци (с тях и маджари) се явяват като носители на една по-висока градска култура. В Шумен те стават учители на българите в музикалното и театралното дело (създават хорове и оркестри), но изглежда, че тяхното влияние не е било съвсем лишено и от известна политическа тенденция. Сурпиен Роберт (п. с., I, стр. 11, 14, 15) пише, че „пристигането на победените герои от Унгария, присъствието на *Кошута* и *Дембински* във Вудин много съдействало да възбуди духа на българите. Народът

си спомнил за печалната буна в 1841 и за сечта и зверствата на албанските чети.“ *А. Мишев* (п. с., 359) добавя: „Във Вудин и Шумен българите се сближили с емигрантите и им се поверили. Дори били предложили на офицерите поляци и маджари да се турят начело на българското въстание, което било почнало. Емигрантите отказали обаче, защото не искали да отплатят с неблагодарност на гостоприемството, което им дали турците.“

Известно е, че поляците взеха известно участие и в нашия църковен въпрос. Княз *Чарторижски* и граф *Владислав Замойски* бяха намислили с помощта на лазаристите и полските емигранти да присъединят българите към католическата църква, но тяхната намеса престана с пропадането на самата уния.

Много по-късно поляците не бяха чужди на идеята за турско-българския дуализъм.

VI. РОЛЯ НА КОЛЕКТИВНАТА ПСИХИКА

За да могат всички изброени дотук фактори и влияния да произведат очаквания ефект, те трябваше естествено да се упражнят върху една възприемчива, впечатлителна, отзивчива и способна за развитие народна душа. Каква полза и от най-хубавото семе, паднало на каменеста почва?

За щастие българинът, като загуби своята политическа и икономическа свобода в края на XIV в., не се лиши и от добрите качества на своята национална психика. Тоя народ, който доказа два пъти в историята, че е способен да вложи и от себе си някои ценности в съкровищницата на общочовешката култура, които даде на славянския мир, а със своето богомилство подкрепи реформените движения на западния свят, запа-

зи и по време на робството, ако и в латентно състояние, своята духовна енергия, за да я прояви бляскаво в епохата на Възраждането.

Но не по-малки от интелектуалните сили на българина бяха неговите морални качества. Останал без аристокрация, без по-високо духовенство, без водачи, българинът заживя през робството като прост селянин и прояви и в живота, и в действията си положителните морални качества и на днешния български селянин: фанатична любов към земята, която обработва, привързаност към родната вяра и родните традиции, патриархалност на семейните нрави, желязно трудолюбие, умереност и пестеливост, демократичност и стремеж към прогрес.

Прилепнал към своята земя, упорно трудолюбив, той стана необходим за завоевателя като пчелата за търтеите в пълния кошер. Без българина той рискуваше да гладува заедно със своята голяма армия.

Консервативен като всеки селянин, българинът през епохата на робството почиташе фанатично своите традиции, свързани с вярата на неговите прадеди. В църквата и в религията, колкото тя и да беше смесена със суеверия, той почерпи и най-голяма енергия против опасността от национално обезличение. Иначе мохамеданството би създавало от българина един религиозен фанатик, лишен от всяко национално чувство, какъвто е днешният помак. Затова трябва да се отпаде всяка чест и на макар рядкото нисше духовенство, особено на монашеството, което се набираше повече от селянчетата, че запази чрез християнския култ в църквата при най-важните събития в живота на селянина (кръщение, брак, смърт) и чрез литературата на гамаскините, чрез изповеди и проповеди праотеческата вяра на българина.

Добър баща и съпруг, българинът очува и чисто-

мата на своите патриархални семейни нрави, в което отношение най-много му помогна жената, ролята на която за запазване българското племе през епохата на робството не може достатъчно високо да бъде оценена. Ней преди всичко се дължи, че семейството остана физически и нравствено чисто. Понеже беше лишена от образование, тя даже и в градищата не се поддаде като мъжа на вредните чужди влияния и не владеейки никакъв друг език освен българския, тя го предаде чрез ежедневната реч, чрез приказките, песните и поговорките чист на своите деца.

Благодарение на своята умереност и пестеливост българският селянин можа постепенно да се освободи икономически и да откупи земите на спахиите, да разшири имота си и да помисли и за своята духовна култура, за черкви и училища.

Запазвайки ревниво своето общинско самоуправление, българинът намери в своите комуни отлична среда да култивира демократичния дух, който отличава и епохата на Възраждането.

А каквото се каза за работника на земята, важи в общи черти и за занаятчията, чиято психика в оная епоха не се различаваше много от тая на селянина. Защото еснафите, ако и градски организации, черпеха още своята сила от придошлите от село работници. И българският занаятчия беше тогава не по-малко религиозен, упорит в труда, патриархално нравствен, трезвен реалист, пестелив и демократ. И само с тия си редки качества той можа да изнесе в 20–30-те години отгоре и гигантската борба с Гръцката патриаршия за църковна независимост.

Ако при всички тия свои високи морални качества българинът се възроди по-късно от другите балкански народи, това се дължи само на крайно неблагоприятното за тогавашните условия географско положение

ние на неговото отечество. Легнала в центъра на гържавата, загубила своите водачи и своята интелигенция, кръстосана от най-важните военни пътища, плътна колонизирана от завоевателя във всички стратегични градища и краища, подложена на един тежък феодален режим, България рискуваше да бъде съвсем задушена. Не такава жестока бе съдбата на гърци, сърби и румъни. Гърците, които чрез морето бяха в съприкосновение с целия европейски мир, благодарение на своята дипломатическа ловкост и на факта, че можяха да запазят отчасти своите културни сили, не закъсняха още от гения, когато *патриарх Генадий Схоларх* бе признат с берам за политически началник на Руммилети, да се приспособят към новия режим.¹ Гърците станаха с време съветници на султаните, техни политически агенти, управители на островите и по-далечните християнски области, техни грагомани, лекари, сарафи, банкери, даже военачалници, капитани на флотата и пр. и благодарение на това си положение можяха да издействат права, за каквито българите не можеха и да мечтаят. Известно е колко Гръцкото възраждане дължи на редица фанариотски семейства, синовете на които заемаха често най-високите и отговорни постове в гържавата. Големи заслуги има тук особено семейството *Маврокордатос* от Хиос, което първо се удостои да заеме и престола на влашките и молдавските князе. По после стана просто обичай да се назначават за господари на Влашко и Молдавия само фанариоти, някои от потомците на които и днес са едни от най-видните румънски общественици. Всички тия князе бяха също като техните сънародни-

¹ Секретарят на новото правителство Кристопулос от Имброс още в 1453–1468 г. възпя в 5 книги царуването на Мехмеда II: Περί τοῦ Μωῦσεως β' πρᾶξεων (1451–1467).

ци в Цариград големи гръцки патриоти и ревнител на гръцката образованост, откриваха училища, академии, книжовни дружества, поддържаха учени и литератори и т.н. А българите тепърва в първата половина на XIX в. се сподобиха с една по-голяма личност, която успя да се издигне до положението на един влиятелен турски сановник от типа на големите фанариоти – *Стефанаки Богориди*. Всеки знае колко много дължи България на тоя си син. С Богориди действаха около 1837 г. само още *Василаки Вълков* от Върбица (Турко-Василаки), *Стоян Чалъоглу* и други някои. „Тия сички имаха – пише Раковски, – пристъп при Отоманската порта, защото ся нахождаха в нейна служба, а Богориди и Василаки бяха твърде образовани чловеци за него време познаваеще добре по няколко си европейски язици, а турски писмен език изрядно, заради кого бяха добили и високи чинове.“

Сърбите, които бяха по-късно присъединени към Турция, се радваха отначало на свои князе, макар и васали на султана, а по-после се обединиха в един особен белградски пашалък, в който турският гнет не се усещаше тъй тежко като в България. Кое е не по-малко важно, то е, че сърбите имаха възможност да поддържат връзки с Австрия, Венеция, Дубровник. Благодарение на своите просветени духовни шефове сърбите можяха да си усвоят и просветителните идеи, идеи от Запад, и да организират още в началото на XVIII в. своето учебно дело с помощта на руски педагози. Още в 1717 г. митрополит *Мойсей* помолва Петра Велики да му препоръча учител, който да преподава и руски. П. Велики му изпраща в 1726 г. в Карловци *Максима Суворова*, който идва с 400 буквара и молитвеници и 70 граматисти. Неговото дело продължи *Казачинский*, който доведе със себе си от Киев петима учители и стана ректор на Карловецката школа, преподавайки по бук-

вара на Теофана Прокоповича и по граматиката на Мелетия Смотрицки, въведена после и у нас благодарение на преработката на сърбина Мразовича (*П. А. Кулаковский*, Начало русской школы у Сербова, 1903).

Още по-благоприятни бяха условията за Румъния, която още отначало бе управлявана от свои, а по-после от назначени от Портата, но винаги християнски господари.

Едно голямо предимство имаха гърци и сърби пред българите и в това, че притежаваха отдавна свои *културни центрове*, в които можеха да организират своите духовни и материални сили: гърците – *Цариград*, сърбите – *Карловец*. А българска община можа да се основе в Цариград тепърва в 1848 г. (ако и да бе замислена още в 1843) благодарение на агитациите на Неофита Бозвели. Колко скромнен беше обаче в начало тоя зародиш на един български културен център, може да се види най-добре от бележките на *Раковски* в *Дунавски лебед*, I бр., 2 септ. 1860.

Показаните по-горе предимства на гърци и сърби чувстваше много добре още Паусий, който, бранейки българите от укорите не само на сърби, гърци, но и на „руси и мостови“, възразяваше най-енергично: „Тако българи от сви народи словенски прежде приели православие прежде имеяли себе патриарха и цара по своему языку читати почели. Но Болгария на стреге турчином близо Цариград за то су весьма озлоблени и попрани българи от турков якоже видит се за то не могут никакву хитрост или мудрост книжною восприняти. Руси и москвы имеют царство и свобода церковная за много време поставили школово, и тако по мало от гръци и от латини и от прочи языци воспринели мудрост писмена понеже возможно им ест и щампают славенские книги за то на свои язык много речи обращают и пишут како е ним прилично. Тако и Србие кои су под

турчина даници горе су прости и нищетни от българи а кои су под Немечка гржава они мало но искусни читати и писат защо имеют свобода церковна и от скорая времена почели учити се на школи и имеют архиереи от свои язык и прилежни су своему народу, учати се. Некои от русияни и от србие немачки поносят и ручают се болгаром защо су прости и не книжни в писане но они руси и србие да благодарат бога, де ги е покрил от поправление азарянское и от греческая власт архиереуская, що българи страдают, да су они то мало искусили то би весьма болгаром благодарили защо за толико страдание и насиле држат свою веру непременно.“

Колко вярно изтъква вече Паусий всички пречки, които българският народ трябваше да срещне по пътя на своето възраждане! И при всичко това, ако и да се възроди по-късно, каква рядка енергия и какъв необикновен устрем прояви тоя народ, щом му се даде и най-малката възможност да развие своите потенциални сили. Това заслужава толкова повече да се отбележи, че българският народ беше Пепеляшката между балканските нации. Тоя народ нема щастието да възбуди като гърците и сърбите симпатиите и ентузиазма на един Байрон, един Гьоте, един Грим, един Виктор Хюго, един Вилхелм Мюлер (*Griechen-Muller*) и др. Благодарение на традициите на Древна Елада, високата култура и литература на която бе позната на всеки образован европеец още от училищните чинове, гърците раздвижиха цял свят още при първите си опити да отхвърлят турското иго от себе си. Филелини изникнаха навред в Англия, Франция, Холандия, Швейцария, Индия, Америка. Гръцките герои Канарис, Бочарис и др. бяха възпени от най-великите поети на времето. Един Байрон сложи главата си за освобождение то на Елада. Един лорд Гилфорд откри университет

(академия) на о. Корфу, а американски мисионери се заеха да уреждат първоначалното ѝ образование. С подобно живо участие бе посрещнато и възраждането на сърбите благодарение особено възхищението на Гьоте и Грима от красотата на сръбския национален епос.

За жалост в тая ранна епоха българите не трогнаха никого освен Венелина и чрез него някои руски обществени кръгове. Ето защо толкова по-високо трябва да се оценят моралните енергии на самия народ в процеса на възраждането. Искаме ли да имаме една ясна представа за бързината, с която тоя народ извървя своя път, докато стигне до днешното си културно равнище, достатъчно е да се сравни България само преди 80–90 години и днес. Не твърдеше ли още в 1835 г. Неофит Рилски в своята книжка „Краткое и ясно изложение за разделението, начертанието и произношението на греческия език“, че славяните (и не само българите) не са способни да създадат никаква наука, да имат „епистими“, защото „никога епистимите не са се превели на славянският език, но получаваха ги до днес славяне, руси, серби и болгари или на латински или на гречески или на друг някой език“! А не се минаха и 54 години от тия песимистични разсъждения на Неофита Рилски и в столицата на свободна България бе открит български университет под името Висше училище.

Само една година след „Краткото изложение“ на Неофита Рилски (1836) А. С. Кипиловски преведе „Краткое начертание на всеобщата история, на руския език сочинено от професорат господина Ивана Кайданова“, в която книжка намираме един малък „Речник или лексикон на славянски речни, които трябва да се присвоят в нашия език, а ги откривам и с турски, за да улесня прочитателят да прочита полноразумно, щото чите“. В тоя забавен речник намираме турски или полутурски

преводи и обяснения на думи, които днес всяко дете от първоначалните училища разбира: министър и министерство (реджелин и реджелук), революция (баш-калгърмак), тълпа (секи народ гдето ходи каквото циганите тук-там), механика (манджалук), фабрики (фабриките са керхани да правят сукна и с какви груги еспапи и матафи), художество (занаят), художник (занаятчия), изкуство (кямилук), живопис (осталук на зография, дето докара някое лице каквото че е живо, дето кажим като че щц продума), ваятелство (маран-гозлук на камак, таш-марангосу), музика (чалгаджилък), актьор (оинджия), сцена (кога играят някакви игри каквото в театърът и тия игри са разделени на небети... всеки един небет зове се сцена) и пр.

Всички тия турски обяснения на общопонятни днес български думи или чуждици бяха дадени на българския „прочитател“, за да може да разбира „полноразумно щото чите“, само четири-пет десетилетия преди Освобождението на България, преди политическата, административната, военната и училищната организация на държавата и преди откриването на всички наши по-високи културни институти: университет, академия на науките, художествена и музикална академия, театър, опера и пр.

Тия бляскави резултати, постигнати при най-неблагоприятни условия в едно сравнително толкова кратко време, заслужават във всеки случай да се отбележат в деня, когато България празнува 50-годишнината от своето политическо съществуване. Защото тия резултати са и най-добрият доказ, че българският народ далеч не е изиграл своята роля в историята.

ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОТО И БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

234

ИВАН Д. ШИПИМАНОВ

Има думи в словното съкровище на културните народи, които веднага предизвикват във въображението цял рой весели, засмени образи, а в сърцата – едно неопределено чувство на щастие, някаква мистична вяра в бъдещето, думи, способни да възбудят и енергията в моменти на униние и мрачно настроение.

Такава една чаровна дума е и думата ренесанс, възраждане,¹ при звука на която всеки е наклонен да си представи преди всичко събуждането на природата пролетно време след дълга зимна дрямка.

Известно е, че под възраждане (фр. *renaissance*, итал. *rinascimento*) се разбира днес по-специално оная блестяща историческа епоха, с която се начеват новите времена. Тя обгръща в Италия почти три века –

¹ За произхода на тая толкова популярна днес, но сравнително нова дума и за самото понятие „ренесанс“ вж. Konrad Burdach *Sinn und Ursprung der Worte Renaissance und Reformation* в Известията на Пруската академия на науките, 1910, т. 1; Erich Heyfelder, *Die Ausdrücke Renaissance und Humanismus*; Adolf Philippi, *Begriff der Renaissance* Лунца, 1912; в *Deutsche Literaturzeitung*, 6 септември 1913 г.; Walter Goetz, *Mittelalter u. Renaissance* в *Historische Zeitschrift* in. 98, стр. 36 и сл.; Karl Brandi, *Das Werden der Renaissance*, Göttingen, 1908 и др.

У нас покрай думата „възраждане“ се употребя и „възкресение“ (Дринов) и пробуда“. Мишев (гл. VI и VII от „България в миналото“, стр. 1916) прави разлика между възраждане и пробуда. Нашите мъже на Възраждането се наричат ту просветители, ту двигатели.

XIV, XV, XVI в. (наречени с термини, заеми от историята на изкуството: Trecento, Quattrocento и Quincento) и представлява интерес особено за това, че се явява с всички признаци на едно международно културно течение, на един вид стихийно море, което постепенно се разлива от Италия почти по цяла Европа. В туй отношение с пълно право може се каза, че рядко има културно-историческа епоха от такова всемирно значение като ренесанса. С Възраждането в XIV, XV и XVI в., с неговата ширина и неговото дълбоко влияние могат се сравни само известни религиозни течения. Нещо неувидително, защото собствено и ренесансът е един вид религия. Хората на Европейското възраждане, тъй наречените хуманисти, бяха често равнодушни към всичко, което напомняше официалната католическа религия, но ако се погледне по-дълбоко в чувствата, които ги движат, в идеите, които ги вдъхновяват, ще се открият още от времето на Петрарка, от XIV в. насам, много от елементите на една дълбоко вкоренена вяра: вярата в силата на човешкия разум и човешката воля, вярата в ценността на живота и на светските блага, вярата в знанието, в науката, просветата, в красотата – изобщо вярата в един прогрес, формулата на който още не е ясно определена, но който напълно противоречи на ония възгледи, върху които се строи средновековният мироглед на Запад, а именно безусловното подчинение на личността, бягството от „мира сега“, отрицанието на разума и красотата и т.н.

Най-голямата разлика между мирогледа на средния век и тоя на Ренесанса лежи собствено в противоположното схващане на личността. Докато за средния век тя е именно много малко нещо, за Възраждането тя е *всичко*. Там универсализъм, тук индивидуализъм. Антагонизмът между две философски концепции не можеше да бъде по-голям.

235

ОТ ПАИСИЙ ДО РАКОВСКИ

От тия върховни положения нямаше освен да се теглят логичните последици, за да се получат цяла редица практически норми, които определят живота на частния и обществен човек в епохата на Ренесанса.

За нещастие по едно фатално стечение на обстоятелствата Западноевропейският ренесанс се начена почти в момента, когато балканските народи, окончателно разгромени, паднаха под бруталните нозе на безпощадния завоевател.

Петрарка и Бокачио, първите шефове на Италианския ренесанс, бяха съвременници на последните български владетели и на последния търновски патриарх, на Ивана Александра, Ивана Шишмана и патриарха Евтимия. Но вече в XIII и в началото на XIV в. в епохата на Данте, предшественика на Италианския ренесанс, България бе тръгнала в политическо отношение по набедената площ, която имаше да я доведе до зеещата пропаст.

Когато именно Данте се роди, в 1265 г. – един век преди смъртта на предпоследния български цар Ивана Александра (1371) и само 128 години преди падането на Търново – на българския престол царуваше Константин Асен.

Данте живя така в една от най-критичните, най-бурните епохи на Второто българско царство. България беше раздрусана по онова време в основите си от външни и вътрешни войни. Сърби, византийци, татари се месеха постоянно в работите на царството (татарите разоряваха България в продължение на 50 години – от 1250 до 1300). Не по-малко от 8 царе се изредиха на българския престол, докато живя Данте: Константин Асен, след него смелият авантюрист Ивайло (Данте беше на 13 години, когато Ивайло възлезе на престола). След Ивайло – слабохарактерният Асен III, куманецът Георги Тертер, татарският васал Смилец,

сам татаринът Чака и най-сетне Тертеровият син Тодор Святослав (1301–1322), в царуването на когото 35-годишният Данте начена своята „Божествена комедия“ (г. 1306, 93 години преди падането на Търново).

А ето какво представяше България в епохата на Петрарка и Бокачио, вождовете на Италианския ренесанс;

Поетът на Лаура, Петрарка, роден в 1324 г., почина само три години, Бокачио, авторът на Декамерон – само четири години след кървавата битка при Чърномен на Марица (1371), която битка реши за цели пет века съдбата на славянските балкански народи. Ето защо Балканите не видяха нищо от блясъка на западноевропейската ренесансова култура. Едничко изключение в това отношение прави само малката славянска градска република Дубровник (Рагуза) на Адриатическото море, която има щастието да бъде озарена поне за кратко време от последните лъчи на Италианското възраждане.

За да се усети целият трагизъм на нашата национална съдба, доста е да си спомним, че епохата на Западноевропейския ренесанс е епоха на най-великите открития – откритието на новия свят и на античния мир, на Америка, от една страна, и на Древна Елада и Рим, от друга; че това е епохата на Коперника и Галилей, които ни откриха небесния мир; че това е епохата на изобретението на печатното изкуство, което улесни в техническо отношение разпространението на идеите чрез книгата; че това е епохата на най-гениалните художници на словото, краската и мрамора, епохата на Петрарка и Бокачио, на Ариосто и Тасо, на Камюенс и Сервантеса, на Рабеле и Монтеня, епохата на Шекспира, на Микеланджело и Леонардо да Винчи, на Рафаела и Тициана, епохата на философи като Бекон и Джордано Бруно и пр. и пр.

От всички тия чудеса на една богата вещественна, умствена, нравствена и естетична култура България не видя нищо. И в туй време, когато Ариосто пише „Бесния Роланд“, Тассо – „Освободеният Ерусалим“, Камюенс своите „Луизияди“, Сервантес – „Дон Кихота“, Шекспир – „Хамлета“ и „Лира“, в туй време, когато Рафаел създава „Сикстинската Мадона“, титанът Микеланджело – своя „Мойсей“, „Страшният съд“, най-универсалният художник, какъвто е имало някога, Леонардо да Винчи – „Тайната вечеря“, а Тициан, най-великият майстор на багрите, закрепя на платно своя недостигнат и днес идеал на женската красота („Спящата Венера“, „Леда“ и „Юпитер“ и др.), в същото това време наши полуграмотни монаси, едничките представители на българската интелигенция в ония тъмни времена – съвременниците на Ариосто и Тассо, на Сервантеса и Шекспира, на Рафаела и Тициана, – копират с труд и мъка жития или пишат икони, от които вее цялата условност и сухост на византийското изкуство!

Ето докъде бе доведен един народ, който още кратко време преди, да бъде разгромен – в епохата на Ивана Александра и патриарха Евтимия – бе направил благодарение на едно сравнително политическо по-дълго затишие един енергичен опит да съживи своята литература и даже да ѝ даде известен национален колорит. Би могло прямо да се каже, че България в епохата на Ив. Александра бе на път да се обнови в някои отношения. И наистина има в някои области признаци на един, ако и слаб, ренесанс.

Няма освен да се види как среднобългарската книжнина се обогатява в това време не само с многобройни геологически съчинения, но и с книги, в които се отразява националният дух, напр. жития на български светци, или в които проблясва чувство за красотата на природата, тъй развито у Петрарка и в целия

Ренесанс. Появяват се и повести и разкази с чисто светско съдържание (напр. „Троянската притча“) събужда се интерес и за историческото минало (превеждат се хроники) за формите на езика, за правните отношения, разцъфтява се и стенната и миниатюрната живопис и пр.

Симптоми на възраждане се съглеждат и в религиозните движения на епохата (богомили, мистици, исихасти, адамити), някои от които се стремят да предизвикат известни реформи в църквата.

При това може да се прибави, че България стана в тая епоха център на духовната култура на целия православен свят (включително и ромъните), а след падането си тя изпълни една роля, много подобна на ролята на Византия в Италианското възраждане. Прямите и косвените ученици на патриарха Евтимия – Киприян, Григорий Цамблак, Константин Костенечки, Владислав Граматик и др., – бягайки от турското нашествие, пресадиха именно българската литература и ученост и продължиха делото на своя учител в Сърбия, Русия и Румъния, както цариградските учени бежанци (Хрисолорас, Висарион, Георгиос Трапезундос, Теодорос Газа, Конст. Ласкарис и др.) засилиха наченалия се Италиански ренесанс.

Ето защо е оправдан въпросът:

Българският народ, който, кратко време преди да падне, прояви някои признаци на обнова, тоя народ, който доказа два пъти в историята (чрез превода на свещеното писание и своите религиозни движения), че е способен да твори и да внесе свои собствени ценности в съкровищницата на общочовешката култура, тоя народ какво би дал на света, ако неговото историческо развитие не бе брутално прекъснато още в XIV в., тъкмо когато Европа се освобождаваше от гнета на своето средновековие?

Наистина Западноевропейският ренесанс засегна само католишкия мир.

Ето защо от славянските народи само чехите и поляците и отчасти сърбохърватите на Адриатическо море бяха обляхнати от неговия свеж дух. Православният свят, цялото южно и източно славянство заедно с Византия стоя настрана от този велик културноисторически процес. Византия не можа да издигне човечеството в Източна Европа до една нова духовна, художествена, нравствена и социална висота, както Италия в епохата на Ренесанса и Хуманизма.

Нейната заслуга лежи в друга посока; в разлика от Рим, тя покръсти и цивилизова именно варварските племена, *използвайки родните им наречия*, което бе после от голямо значение за развитието на техните национални литератури.¹

Но има един момент в българската история (това беше в XII в. още преди Ивана Асеня II, в царуването на Калоян, 1197–1207), когато България без малко щеше да стане причастна на западноевропейската култура. Както е известно, Калоян получи царска корона от папа Инокентия III. Така още 60 години преди да се роди Данте, Калоян завърза близки сношения със западноевропейския мир и изпрати даже на папата две деца, Василий и Витлеем, в Рим, за да изучават латинския език. Ето какво пише Калоян в 1204 г. на папа Инокентия III, като му препоръчва двете деца: „Аз ви ги давам да научат латински, защото нямам тук граматик, който да е способен да ми превежда вашите писма. Когато изучат езика, върнете ми ги.“² Калоян праща едновременно на папата няколко гара – две свиле-

¹ Срв. Fridr. Meinecke, *Histor. Zeitschrift*, t. 133, kn. 2, стр. 395.

² Вж. Achille Luchaire, *Innocent III, les royautes vassales du Saint Siege*, Paris, Hachette, 1908.

ни мантии и една камила. Писмото завършва с обещанието на Калоян, че когато ще праща занаятчици на Негово Светейшество, да бъде уверен, че няма да го забрави.

От възторжения тон на писмото може да се заключи, че Калоян наистина сериозно е имал намерение да се хвърли в обятията на Инокентия, който му изпрати и специални легати.

Така че въпросът не е съвсем безосновен: какво участие би взела България в Западноевропейския ренесанс, ако планът на Калоян би се осъществил? Но този план много скоро се осуети. Защото явно е, че Калояновите намерения нямаха нищо общо с религиозните чувства и съзерцания на царя, а бяха му подсказани от чисто реално-политическите му интереси. Калоян искаше очевидно да има царска корона, Византия не му я даваше. Той се обърна тогава към Рим.

Има обаче нещо по-важно. Западноевропейският ренесанс е и един от най-крупните социално-икономически феномени. Неговите типични черти, неговата психика, неговата теория и практика се обясняват днес и от дълбоките промени в обществените и стопанския строй на средния век; от прехода на средновековното натурално стопанство към капиталистическото и от икономическото засилване на италианското гражданство. А България не само в XII в., а и до края на своето политическо съществуване не притежаваше едно съзнателно гражданство, каквото беше италианското (по-после и френското, английското и немското). България, тогава една феодална гържава, проявяваше тепърва наченки от един комунален живот.

При такова слабо обществено-икономическо развитие България не беше още зряла да възприеме обновителните идеи на Ренесанса. Това го доказва и Византия, която има наистина известни заслуги за генези-

са на Италианския ренесанс, но сама не може да се освободи дълго време и след пагането на Цариград от средновековната схоластика. Защото влиянието на една култура върху друга предполага винаги известно сходство в социалната психика и в социалния строй.

Най-много, което може да се каже прочее в случая, е (както се имат предвид отбелязаните по-горе симптоми на възраждане в епохата на Ив. Александра и Евтимия), че ако България не бе паднала под турско иго и бе запазила непрекъснато своята политическа и икономическа независимост, тя щеше много *по-скоро* да се развие благодарение на свободните си връзки с останалия свят и *по-рано* щеше да догони западноевропейските културни народи.

Тъй като съдбата реши иначе, Българското възраждане се начена четири века след Западноевропейското.

Ала при всичката голяма разлика по време не може да се откаже, че между едното и другото възраждане има няколко очевидни аналогии.

Наистина нашият Ренесанс няма нищо общо с възкресението на класицизма или със сливането на античното с християнското, или с еманципацията на човека от оковите на средновековния авторитет и с възникването на критицизма (Буркхард, Фойгт, Корелин и др.); в нашия Ренесанс не се касае и за дълбоки промени във възгледите на религия, наука, на личен и обществен морал и на естетични принципи. Паусий не е като Петрарка възвестител на една целна система от нови идеи, желания и чувства на един нов мироглед.

Ала Възраждането вече само по себе си като процес представя у нас и на Запад *известни успоредици*.

1. Ренесансът и тук и там не е един случаен скок, а се подготвя медлено в предходната епоха. Тая епоха е средният век. Разликата в случая е тая, че средни-

ят век в Италия се свърши в началото на XIV, а в България средновековието трая почти до края на XVIII столетие.

2. И тук, и там носител на ренесансовите идеи е главно общественно-икономически развитото гражданство.

3. И тук, и там като вожд на движението се явява една крупна личност: в Италия Петрарка, в България – Паусий.

4. Което особено сближава нашето Възраждане със Западноевропейското, то е новият възглед на националното, на националния дух и в свързка с това възвръщането на език и литература към техния първоисточник.

Италианските хуманисти, колкото и да правят повечето впечатление на космополити, колкото това и да се вижда парадоксално, бяха именно големи патриоти и горди със съзнанието, че са потомци на древните римляни. Някои италианци бяха възмечтали още в средния век да възстановят древните политически учреждения на своите славни праотци. Един екзалтиран монах – Арналдо ди Бреша (Brescia) – още в XII в. се опита да възкреси старата римска република. Един век по-късно синът на един кръчмар – Кола ди Риенци (1313–1347) – се провъзгласи по примера на древните римляни за народен трибун. В това време и Данте, и Петрарка, както по-късно и Макиавели, бяха големи патриоти и с всички средства се стремяха към обединението (Unita) на Италия. Петрарка бе влюбен в развалините на Roma aeterna, mater urbis, които възбуждаха у него елегични патриотически чувства.

Убедени, че са потомци на древните римляни, италианските хуманисти предпочитаха да пишат латински. Латинските поети бяха за тях национални поети. Италианският език бе латинско наречие, което

се е образувало под влиянието на варварите (етруски, лонгобарди и пр.). Още Данте мислеше, че пишейки италиански, употребява един прастар латински диалект, по-стар даже от класическия латински език, който според него е плод на изкуствен подбор. Някои хуманисти пряко съжаляваха за това, че Данте не е написал великата си поема на латински. Петрарка съчини на латински своя епос *Africa*, защото главният ѝ герой е гордостта на Рим – Сципион Африкански.

Е добре, не е ли най-голямата заслуга и на Паусия, че той пръв събуди у българина *националното чувство*, чувство на гордост от своето минало?

Ако италианските хуманисти се славят с Рим, с неговата история, неговите учреждения, неговите императори и поети, Паусий се гордее, че „от всего славянскаго народа най-славни били болгари. Прво се они царове нарекли, први они патриарха имели, прво се они крестили, най-боле земля они освоили и тако от своего народа славянскаго най-силни и честни били и први свети славенски от болгарски род и език просиах“.¹

И това е именно, което отличава Паусия от неговите предшественици гамаскинари и което му дава и право да се смята за вожд на Българското възраждане.

Изтъкнах и аналогията между стремежа на италианските хуманисти да употребяват изключително латинския език като език на литература и образование и моя на нашите първи будители, първи хуманисти, да се върнат към „сладчайшата матеръ“ на българския език – славянския.

И наистина много отдавна ли е, когато и новобългарският простолюден език се смяташе за „подъл“,

¹ Йор. Иванов, История Славяноболгарская собрана и нареджена Паусием Йеромонахом в лето 1762, София, 1914, стр. 6.

а членовете за „гнусота“? Някои наши просветители не се ли въздушевяваха от идеите, които доведоха и италианските хуманисти до съдбоносното решение да пожертват родното си наречие за латинския език? „Славянобългарското“ течение в нашата литература няма ли същото оправдание като бляна на италианските хуманисти: да възвърнат златния век на Август-та? Няма освен да заместим Август с Симеона.

Даже псевдонаучният спор на хуманистите за варварския произход на италианския член напомня оня за генезиса на новобългарския.

Заслужава да се отбележат още две, ако и по-малки аналогии между Западноевропейското и Българското възраждане:

1. Усилващата се роля на личността и
2. Вярата и на двете епохи във високата ценност на знанието, на науката и просветата.

Паусий е несъмнено първата по-голяма личност в нашата нова литература, ако и да има предшественици.

Колкото за високото значение, което нашето Възраждане отдава на знание и просвета, затова могат се намерят, както е известно, доста доказателства в книгите, в проповедите и в практичната дейност на всички наши просветители, начинайки още от Паусия.

Изтъкнах дотук няколко аналогии между Западноевропейското и Българското възраждане, разбира се, не с цел да сравня две толкова неравни величини – (нигде като в тия успоредици не е по-намясто френското изречение *toute proportion gardée*), а за да покажа, че имаме действително и ние право да говорим за една епоха на Възраждането с много от симптомите, които отличават Западноевропейския ренесанс.

Дойдем ли да сравняваме не само симптоми, но и резултати, там естествено погледите ни трябва да

бъдат обърнати не към Западна Европа, а към Гърция, която благодарение на своето благоприятно географско положение и на своите доста ранни и широки икономически сношения се подложи не само на косвеното, но и на прямото влияние на Италия.

И тепърва чрез Гърция това влияние се упражни отчасти и върху нашето Възраждане.

КОГА СЕ НАЧЕВА НОВОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА?

Днес е почти общоприето у нас да се отъждествяват началата на новобългарската книжнина с началата на нашето Възраждане, без да се мисли, че това би било същото: да почнем историята на италианската литература с шефа на Ренесанса, Петрарка (XIV в.), а не с първата италианска поетическа школа, сцилийската, или въобще с първите италиански писатели-памятници.¹

Смята се именно, че тъй наречената литература на дамаските, която предхожда Паусия, не може да стои начело на новобългарската литература, защото по дух не била национална и била ширила само религиозно-аскетични идеи у българите, като се забравя, че няколко европейски литератури се наченаха с преводи на священото писание и че и нашата стара книжнина няма нищо национално в себе си.

В туй отношение се прави същата грешка, която вършеха и по-старите гръцки и сръбски литературатори. Така първата скица на новогръцката литература от Яковакис Ризос Нерулос (*Cours de litterature grecque moderne*, Женева, 1826) се начеваше тепърва с намесата на руското оръжие в историята на Гърция в XVIII в. и с дейността на патриарха Самуила. По-старите сръбски учебници по литературна история не обръщаха никак внимание на богатата дубровнишка литература в XVI и XVII век.

¹ За най-стар паметник на италианската поезия се смята една канцона на Ciullo d'Alcamo от год. 1200.

Няма какво: и историята на новобългарската литература трябва да се начева с първите новобългарски литературни паметници, със скромните дамаскини, ако не броим някои записки преди тях¹ и „Абагар“ на католишкия български епископ Филип Станиславов от 1641 г. Националният критерий, който липсва в тях, служи само за характеристика на една епоха – Паусиевата, но никак не и за определение началата на нашата литература. Защото дамаскините имаха да изпълнят една задача, която собствено не беше по-маловажна от тая на Паусиевата история: да крепят християнския дух и православната вяра на българина, преди той да може да се оформи като нещо отделно от другите балкански етнически единици. Защото, веднъж вярата загубена, какво значение можеше да има енергичният позив на Паусия: „Ти българине не прелащай се, знай свой род и язык и учи се по своему языку боле ест болгарска простота и незлобие.“

За да можеше Паусий да излезе със своята История, трябваше да има въобще българи; за да има българи, трябваше да има християни. Затова и дамаскинарите със своите възвания към българите да пазят вярата си подготвиха и пришествието на Паусия.² И го подготвиха понякога даже със същото убеждение, със

¹ Вж. Поп Петровия летописен разказ от времето на турско-австрийската война през 1690 г. в Панагюрския апокрифен сборник от XVI век и поп Методий Драгиновия разказ за как се потурчили чепинските българи (обнародван първен от Ст. Захариев). Б. Цонев, История на българския език, стр. 309.

² Много добре характеризова Йорд. Иванов ролята на Паусия и на дамаскинарите в предговора към своето издание на „История славеноболгарска“, ако и той да е на погрешното мнение, че новобългарската литература се начева с Паусия: „Окрилен от подобна мисъл, той се провикна към

същия темперамент, със същия патетичен, личен стил, който се смята за специално Паусиевски.

В туй отношение особено поучително е едно сравнение на езика на „История славеноболгарска“ с езика на проповедите против бродници, магесници, баснарки, бияри и други „антихристови ученици“ в сборника на Качановски (дамаскин от XVIII в., стр. 22 сл.).

Ето само няколко извадки, които поразително напомнят знаменитите Паусиеви изобличения („О неразумни и юроде, почто се срамиш и пр. Ти българине не прелащай се, знай свой род и язык“): „О велика хула на бога! Тако отрицаются от бога и потапчут честното кръста... о безумна и от врага прелащена жена, о горе тебе, окаяна жено... о богомерски досадители... о уста хулна и незаграждена, о язык скверн, како возможе таквия горки и хулни речи да изрече“ и пр.

Може ли да се каже, че в тия проповеди „не се усеща присъствието на една личност, че стилът им е безличен, стереотипен, безжизнен, както твърди Бон Пенев?

Но което е по-важно: у най-талантливия предшественник на Паусия, рилския йеромонах Йос. Брагати (1690–1750)¹ откриваме и ясно националистически акценти. Йосиф Брагати проповядва именно с голяма сила на убеждението и със смелостта на Паусия не само „да се не китиме... да не твориме блуд... да не много пиеме... да не вземаме на аспри файда“... да не се увличаме от „проклетое сребролюбие“, но и да бъдем сговорни, защото: *аще бихме ми християне имели по-*

своите читатели с позив, който само в две думи дава съдържанието на новата проповед, на новия дух; и вместо да каже: *Благословени християне! Паусий извика: Българино, знай свой род и язык!*“

¹ Д. Маринов, Йосиф Брагати, Сбм., XVIII, стр. 99–131.

кореше и послушание един другому, не би бог предал нас в руце агаренци, да досаждают нам и бият нас“ или: „доде имаме благочестиво царство, грък не покори се блъгарскому царю, блъгарин не покори се гръческому царю. Егда виде бог нихно непокорство, отет от них царство и въсека власт.“ Не ви ли се чини, че слушате тук гласа на Паусия?

Като отдавам обаче всичката важност на дамаскинарите като предшественици на Паусия и начинатели на новобългарската книжнина,¹ аз не мога да се съглася с проф. Цонева, че Паусий е върнал литературния език с един век назад.² Напротив (и тук е прав Пенев), Паусий направи значителна стъпка нап-

¹ Тия дамаскинари бяха за своето време най-образованите българи. Според немския пътешественик Герлах още в XVI век (1578) имало в София две училища за свещеници. Такава школа имало и във Враца през XVII в. Граматици и даскали се поменуват често в тия тъмни времена. В XVI век: Матей граматик, Петър граматик, Бойчо граматик, трима братя граматници се подвизават в София, Граматик Никола от Новачене; в XVII и XVIII век: даскал Драган, граматик Прица, даскал поп Пејо, граматик Янкул, граматик Душко в Ловеч, Стоян граматик от село Елена, даскал Стоян от село Трявна и др. (Вж. Цонев, История на българския език, 262 сл.) Изглежда, че етрополският манастир Св. Троица, наречен и Варовитец, ще е бил през XVII век светило за българските земи, не по-малко от Рилския манастир. От Варовитец се изпращали черковни книги дори в Зографския манастир.

² Срв. Цонев, Новобългарската писменост преди Паусия (Бълг. преглед, г. I, кн. VIII, 1894, стр. 84): „Колкото и да ценим важността на Паусиевата литература, не можем отказа, че с нея българският писмен език рита за един цял век назад, откланя се от природния си път и едвам след дълга борба възстановява правото си, та и до днес дори не може да се отърси напълно от черковнославянщина.“ Иначе

ред, като обогати езика на дамаскините с нови изразни средства и с нови стилни форми. С Паусия се наче- на именно една нова епоха: начена се делото на коренната преработка на езика върху една по-висока, съзнателно национална основа. Българският език трябваше да се очисти и заблещи, както едно време е блещял. Тъй се роди и словенобългарското течение в нашата литература.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1. Новобългарската литература е 200 години по-стара от Паусия. Тя се начева в края на XVI век с дамаскините.

2. Сам Паусий изхожда от школата на западнобългарските дамаскинари. Неговият пряк или косвен учител е големият рилски монах, еленчанинът Йосиф Брадати.¹

3. Паусий се отнася към литературата на дамаскините приблизително тъй, както П. Р. Славейков към „даскалската“ поезия, в духа на която твори почти до половината на XIX век.

Цонев признава обаче голямото национално значение на Паусия: „Царственикът, значи, уби дамаскините, патриотизмът надви на вярата, но и то било за добро; българският народен език ритна истина за век назад, но затуй българският народен дух скочи за век напред благодарение на руско-българския Царственик.“ (7 в.)

¹ До същото заключение идва и В. Цонев (че „Паусий Хилендарски е от школата на Йосиф Брадати“), като сравнява открития от Йорд. Иванова „първопис“ на Паусиевата история с писмото, с което е писан и дамаскиният на Йосиф Брадати. (История на бълг. език, стр. 282.)

4. Пренебрежителното отношение към дамските трябва да престане. Тяхното съдържание, техният език, техният стил трябва да бъдат най-грижливо изучени. Открива се от еволюционно и психосоциологично гледище една много благодарна задача за историци на българската книжнина и на българския език.

ПАИСИЙ И НЕГОВАТА ЕПОХА

МИСЛИ ВЪРХУ ГЕНЕЗИСА
НА НОВОБЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ¹

I

И днес още нямаме поне една колко-годе задоволителна външна биография на легендарния светогорец.

И днес още ние не знаем собствено много повече от онова, което сам авторът на „История славеноболгарская“ ни съобщава в своето „предисловие к хотящим читати и послушати написаная в историйцу сию“ и в послесловието си. Ние узнаваме, че Паисий отишъл в Атон от самоковската епархия, която до 1766 г. принадлежеше към сръбската Печска патриаршия, ала от коя област на тая епархия (Самоковско, Дупнишко или Ихтиманско?) не е известно.

Дринов, съдейки по езика, твърди, че Паисий ще се е родил и пораснал в западната или македонската част на тая епархия именно в дупнишките, разложките или джумайските места.² Ала езикът не може да бъде надежден критерий, докато не се напечата същият оригинал на Паисиевата история.

През декември 1906 г. Йордан Иванов направи едно щастливо откритие. Той намери един ръкопис в Зографския манастир, който смята (според мене с пълно

¹ Тия мисли изказах накратко и в една реч в Народния театър за 150-годишнината от появата на Паисиевата история, 13.V.1912 г.

² *Още няколко бележки за Паисия и за неговата история.* Псп., г. V, кн. XIX и XX, р. 135.

право) за първообраз на Паусиевия труд.¹ От него узнаваме обаче само едно нещо ново, че Паусий отишъл в 1745 г. (значи на 23-годишна възраст) в Хилендар, где то десет години по-старият му брат Лаврентий бил изгумен. Но где е бил по-рано, каква е била въобще неговата възпитателна и образователна среда до тая епоха? – Пълна неизвестност.²

Когато Паусий написа своята история, той бе на 40 години и вече проигумен, но на какво дължи това си висок духовен сан, на какви свои качества и заслуги – също не се знае.

Няколко години преди Паусий да начене своя труд (1753), знаменитият гръцки учен монах Евγένιος Βούλγαρις (роген в 1716 в Корфу, получил висше образование в Падуа, ученик на Лока, Лайбница и Волфа) откри в Света гора при манастира Ватопеди академия (Ακαδημία Ἀθωνίας), в която мислеше да повика дори професори от Хале. Тая академия бе закрыта в 1758 г.,

¹ Йорг. Иванов, Български старини от Македония, София, 1908, р. 175 и сл., „Първообразът на Паусиевата българска история“.

Три неща навели автора на мисъл, че има работа с първообраза на Паусия: 1. в заглавието се посочва кога е дошъл авторът в Св. гора, именно в 1745 г., нещо, което не се среща в другите познати преписи на Паусия; 2. в правописа се забелязват повече особености от самоковския говор, отколкото в другите познати преписи на Паусия и 3. ръкописът с някои зачерквания и отпращания напомня повечето работа на първомайстор, отколкото на прост преписвач (р. 175).

Българската академия на науките, убедена с автора в автентичността на открития първообраз, реши да се напечата последният в нейните издания.

² Йордан Иванов, *op. cit.* и А. П. Стоилов, Преглед на славянските ръкописи в Зографския манастир, София, 1903, р. 3.

защото атонските монаси подозряха, че Вулгарис върши някаква еретична пропаганда. Нашият Паусий имал ли е вест за тая висша школа? Учил ли се е в нея, както твърди Д. Маринов (прил. към Църк. вестник, кн. XXI, 1912)? Изглежда, че не.¹

В 1761 г. Паусий бил пратен в Карловец, где то по това време Раич бил професор, да прибере имотите на един умрял там калугер от Хилендарското братство. На тая случайна мисия има да се благодари, че притежаваме едничкия подпис от ръката на монаха, по който можа и да се констатира съществуването на оригинала от Паусиевата история.²

В 1761 и 1762 г. Паусий напуска Хилендар поради манастирски неуредици и крамоли между калугерите и се преселява в Зограф, дето довършва историята си, начената несъмнено под влиянието на Раича.³ Ала почти от тая дата вече се начеват легендите. Едничкото сигурно е, че Паусий бил в края на 1764 или началото на 1765 г. в Котел. В един препис, снет от Софрония

¹ Срв. послесловието към историята му: „Неучих ся ни граматика, ни поистика никако, но простим болгаром просто ѝ написах.“

² Archiv für Slav. Philologie, XXII, р. 620–621. Вж. В. Златарски в Псп., LXIII, р. 152; Йордан Иванов, *op. cit.*, р. 176 и сл. Разпукката (от друга ръка), която покойният архим. Иларион Руварац намери в карловецката патриаршеска архива и на която Паусий е сложил подписа и печата си, гласи: „За то именем своим и собствения руки подписанием и печатию утверждаю и реверсирую – В Карловце, 21 дня м-ца мая лета 1761. Паусия проигумен Хилендарски.“ Вж. фотографска снимка от Паусиевия подпис и подобна снимка от оригинала на историята му у Йорг. Иванов, *op. cit.*, р. 176.

³ За датата и причините на това му преместване вж. В. Златарски, Псп., LXII, стр. 151. „Няколко данни за биографията на Паусия“. *Ив. Болн Пенев*, Паусий Хилендарски, историколитературна студия, София, 1910, р. 670, заб. 1.

Врачански, тогава Стойко Йерей (1765, 20 януари), четем: „Сиу историю принесиа Паусиа еромонах от Света гора атонска и приписахмиа у село Котил.“¹

Какво става по-после с Паусия? Живял ли е още дълго или е умрял от своите недъзи, от които се оплаква, не се знае. („Тако аз презрех свое главоболе, яко за много время страдах; тако и утробою болех велми.“²

Трябва да се каже за жалост, че и всичко, що се писа в българските вестници по случай 150-годишнината на „История славеноболгарская“, па и по-рано, какво Паусий бил родом от Белово, че починал в Троян, че бил обесен в гръцката лавра Св. Атанасий и на Атон и т.н., почива на догадки или е нелепа измислица.³

Не може да се каже и с увереност доколко оня Паусий, с когото сръбският пътешественик Зелич се е срещал в 1784 г. в Света гора, е идентичен с нашия монах.⁴

Ето всичко, което знаем до днес за Паусия.

Ала за модерния литературисторик, който е същев-

¹ Ръкоп. на Соф нар. библ., № 368. Срв. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги в Нар. библ. в София, София, 1910, р. 411.

² Някои нови данни обещава да изнесе Йорд. Иванов в своето издание на Паусиевия оригинал.

³ Срв. „Остатъци от паметта на о. Паусия“ във в. *Новини*, Цариград, 1896, бр. 62, от Ст. П. Иванов, учител в Кочане; П. Н. Даскалов, „Де е умрял о. Паусий“. *Соф. вечерна поща*, 3 дек. 1906 и 12 май 1912 г.; *Свободно слово*, 9 май 1912; Йонков Владикин, „Отец Паусий от Белово“. *Свободно слово*, 8 март 1906; *Дневник*, 3 окт. 1910; *Свободно слово*, 17 май 1912; *Ден*, 28 април 1912; Митрополит Теодосий, „Няколко сведения за о. Паусий“, *Соф. вечерна поща*, 11 май 1912; Д. Маринов, „Спомени и легенди за отца Паусия, запазени в Св. гора“, прил. на Църковен вестник, кн. XXI, 1912; *Илюстрация Светлина*, кн. IV, 1912 и др.

⁴ *Житије Герасима Зелѣна* (Изг. на Српска Книжевна Задруга,

ременно и психосоциолог и умее да открива в книгата не само известно съдържание, а и психологията на един автор и по-нататък – душата на една епоха, на един народ, тая оскъдица не е обезсърчителна.

За него Паусий се открива много повече в своя трогателно наивен исторически труд, отколкото в своята кръшлечна биография.

И наистина искаме ли да уловим *настоящия* Паусий, трябва да го потърсим в неговото творение, в неговата История, дето във всеки момент се усеща, че под расото на скромния аскет бие горещото сърце на пламенния родолюбец.

Паусий, *монахът*, навярно не е смееял да хвърля ония подпалителни молнии, които бляскат из целия му труд. Расото, манастирските правила, принципите на повиновение, чинопочитание и скромност сигурно ще са го възспирали да показва наврег своята истинска, импулсивна натура, своя горещ темперамент, своите силни афекти и емоции, своята пламенна любов и своята хладна ненавист – качества, които откриваме на всяка страница, във всеки ред на „История славеноболгарская“¹.

№ 36, свеска прва. У Београду, 1897, р. 115–116): ... „ето ти у неко доб доѣк к мени један старац бијеле браде до појаса и поче са мнош говорити по бугарски. Нијесам му могао, истина, сваку ријеч разумјети, али сам се опет радовао, само да га питам, зашто си се онолики калуѣри били около мене скупили, и шта су о мене говорили по грчки. На питање моје каже ми овај старац: да су ме калуѣри они питали, одакле сам, и јесам ли дошао у Свету гору, да се у кој манастир приопшчим. Овај се старац звао Пајсје и био је из манастира Зографа.“

¹ Ценна в това отношение е цитуваната студия на Боян Пенев, Паусий Хилендарски и пр. Авторът вади интересни заключения от езика и стила на Паусия (р. 725 и сл.).

Ето защо и нищо ново да не даде по-нататъшното научно изследване на Паусиевия живот (което не може да се допусне, защото светогорските и други архиви още не са систематично прегледани и изучени), ние имаме достатъчно данни да оценим преобладащите качества (Тен) и заслугите на отца Паусия.

Ала литературисторикът има още един източник, от който може да черпи за света на писателята дейност. Това е *неговата епоха*.

Анализът на произведението, особено разборът на стила, може да ни даде несъмнено важни показатели за психиката на автора. Но творчеството и дейността на писателя се обясняват добре и от неговата *среда*, и от *историческия момент* на неговата поява.

II

Положението на българския народ, когато Паусий написа своята история, бе тъй грозно, че и най-живата фантазия би се отказала да си го изрисува, ако не притежавахме проверени свидетелства от самата тая епоха.

Достатъчно е да се прочетат някои рапорти от тогавашните представители на европейските държави при султанския двор, пълни с описания на кошмарната действителност. Това е епохата, когато отоманската държава в пълна анархия беше на път да се разложи едва ли не на толкова царства, колкото имаше силни бегове и аяни; епохата на даалиите, на кърджалиите, на Пазвантоглувци, Мустафа Тръстенеклиевци, Али-Пашовци, Махмуд Бушатлиевци и толкова други непокорни васали.

Ала българинът няма нужда от рапортите на европейските дипломати, за да си представи целия ужас

на Паусиевата епоха. Ние имаме един много по-ценен документ: *автобиографията на Софроний Врачански*.¹

Тъкмо в 1762 г., когато Паусий завърши своя труд, котленските селски чорбаджии бяха успели да убедят 23-годишния Стойко Владиславов, бъдещия Софроний Врачански, да се запони, защото знаел малко да чете, когато даже архиепископът имал „протосингел грека неученаго, некнижнаго“². И още от първите месеци се начеват нечуваните мъчения на Софрония, които са и мъченията на целия народ. „В лято 1768 – пише поп Стойко, само шест години след Паусиевата история, – начена ся войска баталия: турчина със московеца. Ами какво да скажем: като повлекоха ония лютии и свирепии агарене, какво ли зло не сториха по християни! Що им не прииде, това не сториха! Колико чловеци избиха!“³ Минават паши със своите диви пълчища и накарват поп Стойка насилва да им пише тескерета и да им търси конаци: „а они не аресваха конаците свои и дохождаха назад: колико крати пицоли изваждаха на мене, да ме убият! Веднаж един сас копие фърли на мене, ала не ся случи да мя удари.... Един мя фати за браду, и мало остана да я отъргне.“⁴

Извървяват се най-сетне дивите пълчища, но страната не е по-мирна.

Спахии и аяни продължават да върлват и беснеят. Поп Стойко неведнъж е арестуван, бит с фалага и хвърлен в затвора сам или с другари. „Беше месец юлия 23. ден. Толико беше време жарко и жешко, като огън; а нам свързаша руце назад и понудиша ни пешу да хо-

¹ А. Теодоров Балан, Софроний Врачански, София, 1906, бр. 8, Бълг. библиотека.

² Ор. cit., § 7, р. 9.

³ § 8, р. 10.

⁴ § 9, р. 10.

гим. Ходихме колко два часа, и от пак запрахме. Почто они на кони, а ний пеши, како възможно ест равно да ходиме?¹ „Но озвереният турчин не вярва: „И той час повеле, та мя фърлиха сос очи на земята; и седнаха троица на мене и наченаха да мя бият по боси нозе. Охрани боже бостанджийское биение немилостиво! Тогава викна: „Скоро обесете того пезевенка.“ Повлякоха мя бостанджици, да мя обесят. Аз тегля камто бостанджици, а они мя теглят навън! Разграха ми грехите. Забравих и биение, и болест...² „И гледах като вол, кой час хочут да мя умъртвят...³ – пише по-нататък Софроний с наивна простота и смирение. Друг път поп Стойко пътува с един другар, пресреща го един от местните феодали, дребей, който люто му се сърдел, че венчал една мома, избрана за неговия харем. „А он той час вдигна пушка своя и удари мя сас тепеджико (ти-ла) два пъти по плещите мои, после извади пищол на мене. А аз, като бях близо до него, фатих му пищоло; а он привика на човека своего: „Скоро дай въже, да обеса того пезевенка.“⁴ И взема бейт юлара от коня, за да беси поп Стойка. Напразно другарят му пада на колене и се моли да пощади живота му. Турчинът грабва пушката и „като го удари сас пушечкий тепеджик по лицето, разкъса му челюста.“⁵ Един ден поп Стойко е хвърлен в затвора: „Ами що потеглих у затворката! Имам недуг почечулний, сиреч маясал, тогава от противное ястие беше ме фатил. Хотем да излезем по вън, а они ме не пушат; псуваха мя... Та от страх и недужная теснота упадоша вси власи глави моея.“⁶

¹ § 16, р. 15.

² § 16, р. 16.

³ § 18, р. 18.

⁴ § 20, р. 19.

⁵ § 20, р. 20.

⁶ § 13, р. 13.

В 1794 г. поп Стойко бе ръкоположен за Врачански епископ. Могло би да се помисли, че сега поне ще престанат неговите мъки. Ни най-малко. Той е принуден при всичкото величие на своя сан и 55-те си години няколко пъти да бяга от Враца, и то *предрешен като турчин*, да го не узнаят. „Ами, какво да се стори – се извинява Софроний, – ... завих главу мою сас шал (чалма, пош) и узех в руку камчик (бич) и подбрах напред сеизино (конюх) и като пашов татарин (скороходец) излязох из капията и не познаха мя...“¹

Вечерта Софроний пристига в едно село, но селото се разбягало: „Не има ни един човек, не има хлеба, не има дърва. А студ лют, нощ дълга, по декемврия месеца. Хотехме от студ да измрем.“² Друг път бедният епископ намисля да бяга в Черепишкия манастир и тръгва сам из балканските урви по козите пътеки: „Нощ тъмна, время беше дъждовно, а планина стръмна, висока. Колико ли крати падах на пъту, докле пойдох на Черепиш-манастир. И като пойдохме на манастиро, не найдохме никого, калугери побегнали, манастиря затворен, и не знаем где са...“³ Софроний невдъх отбелязва и грозните опустошения, които вършели *чумата* и *гладът* в негово време.

Би трябвало да изчерпя едва ли не цялата автобиография на Софрония, ако бих желал да представя всичкия ужас на Паисиевата епоха. Ако даже един епископ тих, хрисим като Софрония, се видя принуден да бяга с чалма на главата из чумната страна, да се крие из пещери и турски хареми, за да спаси голия си живот, можем си представи какво ще е било положението на простия народ по онова време в България, подложен на три бича: турските орги, чумата и глада.

¹ § 33, р. 29.

² § 34, р. 29.

³ § 32, р. 38.

Трябва да се съжалява, че Софроний, зает със своята собствена съдба, малко е обърнал внимание на спратанията на селяните. Тук ние притежаваме обаче някои ценни допълнения, толкова по-ценни, че те не идат от български източник. Ние имаме редица стари летописи от XV в. насам, в които волни или неволни посетители на България, главно французи и немци, са изложили своите впечатления от виденото. Почти всички тия чужденци представят изобщо състоянието на българския народ, особено в XVIII в., като отчаяно.¹

Още в XVI в. немският пътешественик *Герлах*² пише, че българите много се насилват от турците и че нямат нищо освен насъщната си храна и затова хубавата страна по долините и хълмовете най-вече стои пуста, защото нямат никаква полза от работата си, па и турците им отнемат всичко и насилват им жените, щом са малко по-хубави. „... Една от главните причини, гдето робът не върши нищо и не обработва нивята си, не умножава имота си, не подобрява условията, в които живее, то е страхът от лакомия, неумолим господар, който му отнема всичко, което изработи и което притежава.“ „Спахите дерат злочестите хорица готам – бележи Герлах, – щото едвам им остава хляб за ядене. Ни един спяхия не допуца на селянина си да яде пиле. Пилета, овоция, пари, всичко им взимат; и... горките селяни трябва да мълчат.“ „Случваше се – пише същият на друго място, – когато българите виждаха, че някой чауш отдалеко се приближава, тозчас побягваха от пътя настрана в гората.“

Това отчаяно безправно положение продължава и

¹ Срв. моята статия „Стари пътувания през България“, Сбм., IV, 383 и сл. Отношенията на дипломатическите мисии към християнското население.

² *Иречек*, СПсп., 1883, VI, 22.

през XVII в. Немецът *Адам Венер*,¹ който пътувал през България в началото на века, пише: „От Белград (griechisch Weissenburg) до тук (Цариград) не видяхме друго нищо освен една отворена, пуста и повечето необработена земя, която иначе, ако се обработва, не е лоша, в която живеят повече християни от турци; няма ни едно укрепено място, и по два или по три дена не можеш да видиш село или къща... Християните нямат ни черкви, ни попове, а извършват богослужението и молитвите си при едни ниски, изправени дървени кръстове (оброчища), които стоят обикновено на височините.“

Би могло да се помисли, че това е преувеличение. Обаче достатъчно е да си спомним, че почти до танзимата постройката и поправката на черкви се разрешаваше само със специален султански ферман, за да повярваме на добросъвестния наблюдател. Още в 1830 г., след Одринския мир, кога се разчуло, че султанът ще даде разрешение да се строят християнски черкви, един летописец от Троянската обител пише: „В сия лета (1830) даде ся совершеное дозволение всевисочайшаго царя турецкаго султана Махмуда третияго на созидание церквей християнских по всей его империи, и сие воистинну дивно яко от лютейшаго зверя ста кротчайший агнец, зане прежде не возможно бе единия керамид, возложити на открытое място и на покров церкви, но покриваше ся из нужди токмо ветхою рогозиною.“² Че даже поправката на черквите се разрешавала само със султански ферман, това се вижда и от

¹ Стари пътувания и пр., Сбм., IV, р. 459.

² *И. Бакалов*, Материали за историята на някои манастири в България, Сбм., XII, 343. Срв. записката от Батшовския манастир, публикувана от същия, р. 347: „Чудна дела сотвори бог на сия времена наша, гето вложи в сердце сему

един документ в книгата на *Йордан Иванов* (Северна Македония, 1906, р. 319). Документът е от 1833 г. и се касае за черквата в село Извор при Кюстендил. В този ферман изрично се казва между друго: „Прочее позволявам, щото поправката на тая черква да стане с условие и по начин, че на дължина, ширина и височина черквата да обема онова пространство, което е имала в действителност в старо време и да няма повече нито педя, нито един пръст дори, защото съгласно с предписанията на свещения шериат съизволението за поправка на въпросната черква само по такъв начин може да се разреши и пр... Ако чиновниците си позволят да нарушат тая заповед, ще бъдат безпрекословно публично поругани, преследвани и наказвани.“

Свидетелствата на Герлаха и Венера би могло да се подкрепят с десетки други, черпени пак из стари летописи от XVI и XVII в. Ще се огранича с показанията на един Паусиев съвременник, защото неговите бележки потвърждават в много отношения почти буквално съобщенията на Софрония. Този съвременник е французинът *Совбьоф*.

Совбьоф също като Софрония се видял принуден

султану таковое благое милосердие дето го показва нам християнам поганым его над нами, таков лютий мучител, и гонител на вяру нашу, якоже ни никтоже, дето го претвори Христос бог, от лютого зверя волка, в кротчайшего агнца или дареку воистиннаго пастыря: дето даде таковое царско повеление, да ся правят церкви и манастире по сичко царство его: не токмо стария обновляти, но и на нових местах, по села церкви строити и по пустынях манастире и в камбанах одаряти... Дето беше от прежних царей таковое гонение на церкви святых, дето не беше возможно, ни една керамида нова да покриеш, но и коя разкрила ся беше, то с рогозина покриваша ся...“ Срв. и летописа на *Женда Вичов* от Котел в същия Сборник, XII, 367.

за по-голяма сигурност да пътува в 1788 г. преоблечен в турски грехи. И той отбелязва, че чумата правела ужасни опустошения. Ала не по-малки поразии от страшната епидемия причинявала турската войска. „Войската – пише Совбьоф, – която е научена да върши, когато върви по пътя си или когато бяга от редовете, най-страшни безчиния и опустошения, беше толкова ужасила населението на България, че почти цялото беше избягало в македонските планини (Родопите) и там беше се подслонило под прости колиби.“ „В последното си пътешествие намерих цяла България почти опустяла – бележи същият на друго място, – защото войските, които заминаваха за лагерите, бяха ужасно изплашили населението... Навред видях развалини...“¹

Ето какво представя България в епохата, когато Паусий начена и довърши своята история.

III

Тая грозна картина става още по-мрачна, ако я сравним с туй, що представя *културна* Европа в същото това време. Когато Паусий се роди, l'ancien régime във Франция лежеше в агония и се подготвяше близкото тържество на гражданството. На мястото на абсолютизма стъпваше просветеният деспотизъм. В 1762 г. царствените идеолози на този режим управляваха вече в духа на по-новите хуманни принципи. Когато Паусий завърши своята История, Фридрих Велики беше вече на 50 години, Екатерина II на 33, а Йосиф II на 21. В същата година (1762) йезуитите бяха изгонени от Франция.

¹ Стари пътувания и пр., Сбм., IV, Граф Феруер де Совбьоф, 576 и сл.

Когато Паусий се роди (1722), *Волтер* беше на 28 години, *Монтескьо* на 33 и вече преди една година (1721) бе се прочул със своите „Lettres persanes“. Когато Паусий тури точка на Историята си, Великата френска енциклопедия, която даде име на цялата плеяда обществени борци и подготвители на Френската революция, беше отдавна вече в ръцете на френския народ (1751). В 1762 г. *Волтер*, тогава на 68 години, е вече всемирно признат арбитър във всички нравствени въпроси на века. А Русо тъкмо в 1762 г. печаташе своя педагогически роман „Емил“ и „Общественият договор“, който стана, както е известно, политическото евангелие на френските революционери.

В годината на Паусиевата история и Германия шества по пътя, който имаше да я доведе до Шилера и Гьоте. Нашият скромнен монах се оказва най-близък съвременник на *Клопцока*, *Лесинга* и *Канта*. В 1762 г. *Гьоте* е на 13 години, *Хердер* на 18, *Шилер* на 3.

Но и Русия в епохата на Паусия влизаше самоуверено в пантеона на всемирната литература. XVIII в. е векът на Екатерина II и едновременно векът на Ломоносова и Державина.

За да бъде контрастът между нашия и европейския XVIII в. още по-пълен, би трябвало естествено да се приведат и бляскавите успехи на културния Запад в областта на науката, техниката, изкуствата (нашият Паусий е между друго съвременник на *Джемс Ват*, чието епохално изобретение на парната машина датува от 1764 г.). Но това би ни забело много далеч. И казаното дотук е достатъчно да покаже, от една страна, в какво печално положение завари Паусий България само няколко години преди Великата френска революция, от друга – да ни даде да разберем какви усилия трябваше да положи българският народ, за да се издигне до днешното си състояние.

С това естествено се изтъкват и заслугите на Паусия, ако и да е несъмнено, че самото *Възраждане* е дело колективно, а не лично на Паусия, продукт на една много или малко медлена социална еволюция, а не един непревдиген гигантски скок.

IV

Безспорно е, че в процеса на нашия Ренесанс личностите играха значителна роля като *предвестници* или *ускорители на масовото движение*. Ала и не е право да се преувеличава тяхното участие в тоя процес и да се омаловажава участието на народа, взет изцяло. Тъкмо при Паусия (това е иначе извънредно трогателно и симпатично) като че ли не може да се намерят достатъчно думи да се изтъкне неговото значение на *първоизточник*, *първопричина*, *единствен инициатор на Българското възраждане*. За мнозина – и трябва да признаем откровено, че в това число влизах преди години и аз, докато особено по-основателното изучаване на *Италианския ренесанс* ме наведе на други мисли – Паусий е един вид *Мойсей*, който с чародейния си жезъл направя да потече животворната национална струя от мъртвата скала. Като Христа Паусий вдъхва живот на един мъртвец. Той извършва едно още по-голямо чудо: възкресява цял един народ. Паусий е демуург, който твори от нищо и т.н.

Подобни хиперболи сведочат естествено за гореща любов и безкрайна почит, но те нямат нищо общо с научна критика.

До недавно впрочем тъй погрешно се гледаше и на историята на *Италианския ренесанс*. И там се отдаваше изключително значение на личния фактор, на генералната инициатива на *Петрарка*. Днес ние виж-

гаме по-дълбоко и търсим причините на Италианското възрождение преди всичко в медления ръст на самия италиански народ и по-специално на италианското гражданство още от средните векове насам.

Оказва се при това, че особено силно участие е взел в началния процес на Ренесанса *икономическият фактор*. От туй гледище развитието на италианските градски комун и особено на меркантилна Флоренция добива голямо значение. По аналогия дохождам и аз все повече до убеждение, че и Българският ренесанс също като Италианския се дължи на едно неизбежно обществено развитие.

Не е вярно преди всичко, че преди Паусия не е имало никой да съзнава голямото значение на простия език за просветата на народа. Против това твърдение се издига цяла една литература, писана на простобългарски диалекти, тъй наречената *литература на дамските*. Има един монах, още по-тъмен и от Паусия – Йосиф Брадати, – който още в края на XVII и началото на XVIII в. пише: „Де могат прости людя да разумеят псалтирское тълкование и канонское чтение. Требуе мирска цръква да имат книги поучителни по прости язык, да се разбират и прости люде – безкнижни да разумевают.“¹

Преувеличено е да се твърди, че въобще едва с Паусия се начева нашата духовна пробуда. Началата на новобългарската образованост се крият още в XVI в., а може би и по-рано. Днес се знае, че въпреки крайно неблагоприятните политико-обществени условия в манастирите и в известни по-запазени и сравнително икономически по-силни (еснафски) краища на българската земя, особено в Зап. България и Северна Македония,

¹ Срв. Д. Маринов, Йеромонах Йосиф Брадати, Сбм., XVIII, 100.

учението не е преставало никога. Още Герлах отбелязва, че в София имало две училища за попове (1578). През XVII в. имало подобно училище във Враца. Не са малобройни известията за граматисти и даскали, които се подвизават в България още преди Паусия.

Не отговаря на обективните факти и твърдението, че и политическото съзнание на българския народ е било съвсем изгаснало в XVIII в. Някои *частични* въстания в XVI, XVII и XVIII в. говорят малко по-друг език. Заслужават да се отбележат и заявленията на българското население пред някои посланици, пътуващи през България, че са готови да помогнат на една политическа намеса. А съществуването на хайдутти и хайдутски песни още от XVII в. насам мъчно може да се обясни иначе освен като израз на един, макар и слаб и неорганизиран политико-обществен протест.¹

Трябва да е имало следователно други по-мощни причини, които са спирали българина да се възроди порано *колективно като народ* въпреки *отделните* прояви на национално съзнание или на *частична* образованост. Тия причини лежат преди всичко в *неговото общо ниско социално положение и икономическото му без-*

¹ Срв. Макушев, Восточный вопрос в XVI и XVII веках по неизданным италианским памятникам, в Славянский сборник. Спб., 1876, т. III, 1–27. От същия: Болгария под турецким владичеством в XV и XVI в. Ж. М. Н. Пр. CLXIII. – Дринов, Пер. сп., I, 44, 59. – Zinkeisen, Geschichte, т. III, 358 и сл. За български въстания в XVI, XVII и XVIII в. Иречек, История болгар, 604 и сл. – Срв. и моята статия Стари пътувания, Сбм., IV, 385 и сл. – Д. Маринов, Политически движения и въстания в Зап. България, Сбм., II, 67. Предварителни бележки и др. Интересно е съобщението на пътешественика Совбоф (Сбм., IV), че влашкият княз Мавроени имал (в 1788 г.) армия, състояща се от 18 000 души, „от тях повече от една трета (6000) бяха християни: власи и *българи*“.

силите до началото на XIX в. (до Одринския мир, 1829). Трябва да се има предвид, че почти до края на XVIII в. българинът е предимно селянин, на много места безправен роб на спахията. По-големите градища, бъдещите центрове на една по-висока материална и духовна култура, са почти изключително в ръцете на турците. Това узнаваме както от многобройните летописи, така и от преданията на стари хора.

Немският пътешественик *Мелхиор Безалт* (1585) бележи: „Турците живеят повече в градищата и паланките, а незначителните места оставят на българските християни.“¹

Йордан Иванов съобщава за развитието на българската община в Кюстендил: „Историческите и черковни известия, местните кюстендилски предания на турци, българи и евреи всички едногласно твърдят, че скоро след завоеванието на страната от турците Кюстендил бил обърнат на чисто турски град с турско население... това траяло до къде средата на XVIII в., когато в турския Кюстендил почнали да се заселват по градските покрайнини българи – селяне из околността... За заселването на българите в Кюстендил спомогнали главно размирните времена в Турско през края на XVIII и началото на XIX столетие и пр.“²

И действително трябвало да настанат страшните смутове на XVIII в. и началото на XIX в., да заваруват кърджалии, даалии, хайдуты, та изплашените турци да се решат да отворят градските врати и за християните, които идеха от селата да се спасяват и с това полагаха основите на българското граж-

¹ Сбм., IV, 439.

² Северна Македония, исторически издирвания, София, 1906, 294 и сл.

данство. Много добре е забелязал този социален процес и *Н. И. Милев* в своята ценна студия „Известия за състоянието на Турция в края на XVIII в.“: „Всички извори са прочее съгласни върху непосредствените сепнини от лошото управление и от насилията на администрацията (в Турската империя): обедняване и обезлюдване на страната, бягство на селското население, най-безпомощното, в градовете и емигриране в чужбина... Приливът на селско население в градовете засили българския елемент в последните и умножи редовете на разните еснафи, които се явиха по-сетне носители на нашето национално възраждане.“¹

Голямо значение отдава на размирните кърджалийски времена, както въобще на цялата тогавашна турска междоусобица, и *К. Раковски* в своята статия

¹ Спис. на Бълг. акад. на науките, ист.-филол. и философско-обществения клон, кн. IV, р. 1–73 (особ. р. 10 и сл.: Общото положение в Турция; р. 32 за тогавашното културно състояние на Турция, р. 26, картина на Турция в административно, феодално и военно отношение; р. 37, 38 и сл.). Милев се ползва главно от пътеписа на г. А. Оливие (*Voyage dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse fait par ordre du Gouvernement pendant les dix dernières années de la République*. 6 t. Paris. An. 9–1807). Съвместелството на Оливие за бягството на селяните в градищата се потвърждава от неговия съвременник френския консул в Солун *Веауиор*, който, като констатира, че и в Македония, както и във Франция селското население напуска полето и тича в градовете, прибавя: „Нашите селяни отиват в градовете да търсят лесна печалба и удоволствия, когато християнските селяни (в Турция) бягат от селата си, за да се спасят от жестокостите и опустошението на бейовете.“ (Цит. у Милева, I, р. 128.)

Срв. и кривката на *Н. Милева* върху един нов биографичен труд за *Хр. Ботев* (*Ив. Клинчаров, Христо Ботев*, София, 1910), Спис. на Бълг. акад. на науките, кн. IV, кл. ист.-филол. и фил.-общ., 3, 1912, р. 144.

Страница из българското възраждане:¹ „Тия събития съставляваха една благоприятна атмосфера, в която като в някои оранжерии се родиха и развиха бързо мъжки характери. Оттогава по-определено се започва хайдушката традиция, толкова важна за политическото ни събуждане.“

Като смята като мене, че *главното условие на Българското възраждане е икономическото развитие на страната, създаването на една гражданска класа, силна, замощна и самостоятелна*, К. Раковски обръща особено внимание на *ролята на бегликчиите*, „тези първи представители на младия български капитализъм в историята на Българското възраждане“² и се спира върху *развитието на турското и българското натурално стопанство след въвеждането на редовна войска*, защото с тая реформа е свързано подигането на абаджийството в Сливен и Котел и гайтанжийството в Карлово, Калोфер и Сопот; за българската домашна индустрия се отварят за пръв път пазари в Цариград и т.н. Авторът отгава с право голямо значение и на *местните градски борби* (между чорбаджии и еснафи) за историята на Българското възраждане: „В тях се очертаха зародишите на класови и партийни различия и се изтъкнаха първите още неопределени боеви пароли и т.н.“³

¹ Мисъл, Литературен сборник, кн. I, 1910, р. 142–173.

² Срв. библ. г-р И. Селимински, кн. II, р. 28: „Бегликчиите образуваха едно влиятелно и полезно за народа съсловие. Те бяха силни не само пред Високата порта и провинциалните власти, но много ги уважаваше и целия ни народ.“

³ Една изчерпателна история на Бълг. възраждане ще трябва да се спре и върху ролята на *лихварството* в образуването на чорбаджийската буржоазия. Срв. какво значение отгава на *лихварството* в развитието на Италианския ренесанс Davidsohn, Geschichte von Florenz, Berlin, 1896 и сл. Медичите бяха отначало прости лихвари-сарафи и търговци.

Важната роля на *икономическия фактор във възраждането на една отделна община* е добре изтъкната в обстоятелствата статия на Александър Павлов „Икономическото развитие и състоянието на гр. Казанлък“¹, в която се указва, също като у К. Раковски, на превратата вследствие на военните реформи от 1823 г. и Кримската война (крупни доставки за армията, откриване на цариградския пазар и т.н.): „От Кримската война на овчарството се даде един по-силен тласък: Турция си реорганизира армията, вследствие на което, освен дето мнозина от Казанлък и околните малки грачета и села (Калофер, Копривищица, Сопот и пр.) са отивали в прочутите в Цариград „хамбари“ да работят военни турски грехи, отдето са преминавали в Египет и Мала Азия и отдето са пренесли немалко умение и похватност, но заедно с това консумативните нужди на армията дават тласък на по-едро овцевъдство и пр.“

Желателно би било по тоя метод да бъде изследвано развитието на всички по-важни български градове и паланки, които играят известна роля в историята на нашето Възраждане, за да се види в каква тласка връзка е последното с икономическото развитие на нашето гражданство (едро и дребно, чорбаджийство и еснафство).

Аз си задържам правото да развия своята теза за генезиса на нашето Възраждане (предимно в свързка със социално-икономическото развитие) по-обстойно друг път, когато ще бъда принуден да обърна внимание и на многобройните други фактори, които вземат участие в процеса на нашия Ренесанс – руските и австрийските военни намеси, сръбското, гръцкото и

¹ Казанлък в миналото и днес, Годишник, кн. I, София, 1912, р. 280 и сл.

руското културно влияние, ролята на войнишките села, на манастирите, метосите и черквите (изповедници и таксидиоти), на емиграцията в Пеща, Виена, Букурещ, Одеса и пр., отражението на турските военни и граждански реформи, на хатихумаюна, хатишерифа, танзимата и пр. В случая аз имам една поскромна цел: да изтъкна истинското, *реалното значение* на Паусия за Българското възраждане.

Повтарям, Паусий не е първоизточник и едничък инициатор на нашето Възраждане. Ала с това не се отнема нищо съществено от неговите заслуги. Напротив, тъкмо сега се определя неговото истинско място в процеса на нашия Ренесанс.

Паусий е едно голямо звено в една дълга каузална верига, а не един случаен лост, един акцидент.

Ако критиката отдавна е престанала да гледа даже на гениалните личности като на необясними, свръхестествени явления, ако днес се изисква даже за един Данте, един Шекспир, един Гьоте да се разглеждат с всичките средства на обективната научна критика, естествено е, че и за Паусия не може да се прави изключение.

Паусий ще ни стане впрочем още по-мил, по-близък, когато престанем да го смятаме за явление, независимо от пространството и времето, за личност, нужда на колективността, над която неговият талант и някои благоприятни условия го издигнаха. Паусий принадлежи като историческа личност на цялата нация. Колкото нашите мирогледи и да не се схождат, всички трябва да признаем едно: че *Паусий пръв показва на българския народ как да се обособи, да се оформи, да се съзнае като нещо отделно от другите балкански етнически единици.*

Наистина средствата, които Паусий употребява, за да вдъхне вяра на българина в собствените му

сили, да изправи неговия пречупен гръбнак, не отговарят на нашите понятия за обективна историческа истина. Паусий не е винаги справедлив към вразите на своя народ. Той с жестока ирония и ненавист преследва гърци и сърби, като не щади и „москалите“: той идеализира извънмерно българското минало, като стъкмлява и преобразява историческите факти, ала всичко това се прощава на един самоук, толкова повече, че то е искрен изблик на едно наболяло сърце, на една уязвена лирична душа, на една буйна енергия. При това Паусий никога не е имал намерение да създава един исторически метод, задължителен за всички времена.

РАКОВСКИ КАТО ПОЛИТИК¹

Благодарение на Вазовата „Епопея на забравените“ духовният лик на Раковски отдавна е закрепен във въображението на българина. Раковски, това е един мечтател безумен, образ невъзможен, на тъмна епоха син богър, котел, който вечно кипи над някакъв злобен, стихуен огън, създание от крайности, елемент от страсти, от злъчка и мощ, душа пълна с буря, с блясък и мощ. Любовта на Раковски е любов исполинска, любов без съмнение, без свъст, без предел; враждата му е вражда сатанинска. За моя титан с орлов поглед, който дава образ на всяка мечта, няма нищо невъзможно. Историята, мракът, времето, редът не значат много в големия му път. Дух безпокоен, мечтател и воин, той иска да бутне в един час делото на пет века. Един само буден между толкова спящи, той, „демон бял“, за всички работи, бори се, стряска, вълнува: тук мъдрец замислен, там луда глава, мрачен узник в Стамбул, генерал в Балкана, поет и разбойник, мисъл и желязо, лира и тръба – всичко вкупом. Символът му е „Смърт или свобода“, сънят му – балканът, кумирът му – народът с безчестие и кърви обяна...

И като се спира с поглед изумен от стихийността на тоя исполински, демоничен образ, Вазов възкликва:

„Природата веща беше се събркала,
тя от теб да стори гений бе искала!“

Певецът е убеден, че историята ще има да се по-

¹ Реч за петдесетгодишнината от смъртта му.

замисли в кой ли лик безсмъртен да причисли тоя неугаля се гений...

Такъв е *поетическият* образ на Раковски, разбира се, като всеки поетически образ плод на художествена стилизация. Като в една рембрандовска картина ярките лучи падат върху най-типичните страни на лицето. Светлините и сенките са разпределени тъй, че да се постигне най-големият ефект. На едни места краски са състени и ослепително светли, на други, напротив, – неестествено мрачни. Но изобщо се получава впечатление на нещо много силно и живо. Ето защо Раковски, какъвто ни го е нарисувал Вазов, ще остане и тогава, когато научното изследване ще иска да провери черта по черта правдивостта и приликата на образа с оригинала, когато ще се разложи това, което поетът по вътрешен наглед е успял да събере в едно състено цяло, когато много второ- и третостепенни белези ще се изтъкнат нарочно, за да бъдат осветлени и оценени.

В това си старание да постигне чистата истина науката тук-таме може да дойде до резултати, които не се съгласяват напълно с художествената схватка на поета. Особено при Раковски, който тъй малко ни е познат, целият живот на когото бе един бял, *поезия и наука* още дълго време ще се състезават: всяка една от тях ще мисли, че е схванала най-правилно характера на едното от най-сложните и многогранни типове на нашето Възраждане. Но това съревнование няма да бъде вредно. Във въображението на милионите ликът на Христа продължава и днес да грее със същата лучезарност като преди векове, въпреки най-дълбоката ексегеза, най-критичните изследвания. Съдбата на всички герои в историята не е ли да предизвикват легенди, които науката често едва с голяма мъка успява да разбие?

Тъй е и с Раковски. Истинският, сложният Ра-

ковски ще ни се открие само когато напълно и критично се издаде огромната му архива, която за щастие се е запазила и се чува днес в Народния етнографически музей. Ала и днес след бързия преглед на неговото огромно наследство могат се различи в политическата му дейност *два почти еднакви по дължина периода: един подготвителен, който отива от 1840 г. до началото на Кримската война, и, друг – от тая дата до смъртта на Раковски (от 1854–1867).*

В първия период бъдният автор на „Горски пътник“, организаторът на хайдучеството, е още далеч от легендарния Раковски. Наистина той е взел на 21–22-годишна възраст участие може би и в двете Браилски въстания от 1841 и 1842 – във второто даже като главен инициатор, под името Сава Македону. Но това са много кратки инциденти в живота на буйния юноша, избягал от Цариград в Браила по доста съмнителни още причини.

Роден в годината на „Заверата“ (1821) като син на един заможен и влиятелен представител на котленския еснаф, смел бранител на класовите му интереси против домогванията на местната чорбаджийска аристокрация, произлязъл от един род, в който храбростта е наследствено качество (по майка внук на легендарния капитан Мамарчев – Буюкли), израстъл във волната среда на едно богато войнишко село, което игра голяма роля в кърджалийските размирици и даде на Българското възраждане редица видни мъже: Софрони, Богоридовци, Берон, Неофит Бозаели, Кръстович, Кипиловски и др., възпитан в духа на гръцките понятия за отечество и патриотизъм, младият Раковски с горещия темперамент на своите чичовци съсем естествено се увлича от романтиката на революцията. Ала скоро Браилското въстание (1842) е потушено и Сава Македону се озовава благодарение на покровителство-

то на гръцката дипломация чак в Марсилия. Тук обаче той чезне за своята далечна родина и ето че един ден, „привзем“, както казва, „от естественото действие, което в душата на всякъго благочувственаго човека вообщо владеи – спроти философа Плутарха Οὐδεὶς γλύκῃον δὴς πατρίδος (нищо по-сладко на света от отечеството), решава да се върне в Котел „всягда имеюц целта за доброто на своя бедний окаяний единаородний българин“. Носталгията на Раковски в това време е толкова силна, че надвишава всеки страх от преследване. И кой знае дали разкаяният революционер нямаше да последва за по-дълго време примера на баща си и да се предаде на мирни търговски занятия, ако не бяха интригите на котленските чорбаджии и преследванията на гръцкото духовенство. В едно свое ценно автобиографично писмо до Ив. С. Иванов, известния многозаслужил бесарабски български деец, от 1858 г. Раковски изрично твърди, че съвсем „без никаква виновна причина“ турското правителство откарало него и стария му баща „желязо вързани“ в Цариград и ги хвърлило в „дълбоки и влажни тъмници“ като „отстъпители против турское царство“.

След три години и половина тежки страдания баща и син успяват да се оправдаят, но като жертват своето милионно състояние. Бащата заминава за Котел, гдето скоро умира. А „неповинният син“, както се нарича Раковски сам, нямайки средства да залови търговия и не „търпеюц да слугува другиму“, става адвокат.

Благодарение на своята професия той се сближава интимно с високи турски сановници и за кратко време забогатява дотам, че напуска адвокатското „пъприще“ и почва да прекупува десетъка и разни беглици от Министерството на финансите; в 1849 поема върху себе си целия узунджовски панаир, а в 1850 наема пловдивския интизап за не по-малко от 800 хиляди гроша.

Колко малко прилича още адвокатът бегликчия, гюмрюкчия и панаир-агасъ Раковски на автора на „Горски пътник!“ Той е вече около 30-та си година почти милионер и широко се използва от подкупните турски министри и висши сановници. И това продължава така с временни икономически кризи, лесно обясними при такива едри спекулации, до 1853 г. Само две-три години по-рано Раковски се носи още с мисълта да увеличи приходите си с участие в някое индустриално предприятие. В архивата му има разписка от един поляк Ян Рудницки за суми, получени за постройка на една фабрика за спирт. Около туй време пак той купува на баща си два дарака от Виена (само за единия заплаща 8000 гроша), в 1851 г. мечтае да си построи къща в Котел, а в 1853, на 32-годишна възраст, решава даже да се задоми и да се пресели трайно в родното си село.

Но крупният капиталист и предприемач не е престанал да люби своята родина. Напротив, той и като търговец се грижи за своя народ, само че още не с революционни средства. Защото, от една страна, е „учернен от турско правителство“, а, от друга, Патриаршията търси „всеки случай и средства“ да го наклевети пак и да го погуби, „както гони всякого родолюбца българина“. „Того ради се реших да действам посредствено за наш народ“, изповядва Раковски открито, тоест *по пътя на мирната еволюция*. Неговата главна мечта като тая на всички видни и заможни цариградски българи в това време, като тая на неговия конгенуален учител Неофит Бозвели е и „допущение на съзидание българския църкви в Цариград“¹. Подалеч неговите национални копнежи още не отиват.

¹ Срв. Арх. инв. № 6660, покана да гоиде неотменно“ на българската църква у 5-го януария „защо ще стане разговор решителен за църквата“ (4 ян. 1851).

Неговата радост е безгранична, когато най-сетне се получава ферман за постройката на черква, и то един ферман, издаден не на един рум-милет, за какъвто доскоро бяха се смятали българите; а на един отделен „българ-милет“. В тая епоха Раковски помага и на Богорова да получи разрешение за издаването на „Цариградски вестник“. Но настъпва 1853 г. и еволюционистът, който като всички свои съвременници съглежда в черквата егничката спасителка на националността, се преобръща скоро в революционер.¹ Кримската война открива именно съвсем нови възможности и възбужда безгранични надежди в душата на горещия патриот.

И тук за пръв път Раковски блясва с ония качества, които ще отличава втория период от неговата дейност.

Той, син на богат баща, научен да работи с грамадни за онова време суми, владеещ отлично турски език и способен да заеме някой висок административен пост не по-зле от Кръстевича или Василякя Въл-

Id. апр. 11, 1851: друга покана „понеже получихми хожетъти от неговото Ве. княза Богоруди преписани връх имя според желанието народно“.

¹ От тая година намираме в арх. на Раковски една интересна проба на Раковски до тогавашния турски мин. на външните работи Решит паша за аудиенция. Дали я е получил, не е известно. Тя ще е имала във всеки случай политически характер.

Инв. № 6673. A Son Excellence Réchid Pacha, Ministre des Affaires étrangères de l'Empire Ottomane, etc. etc.

Excellence,

Le soussigné ayant à Vous parler pour des affaires de grande importance, ose à Vous demander une audience particulière.

J'ai l'honneur d'être de Votre Excellence très humble et très obéissant serviteur S. S. Rakavski. Constantinople, le 13 Aout 1853.

ков, решава изведнъж да жертва всичко за любимото отечество. „Колкото и да се убогатыях – пише той Ив. Иванову, – ... няхах никакво удоволствие, понеже узнавах вся страдания нашего бедного народа, и гледах че от гън на гън пропадва в по-голями угнетения... Това беше в мое сърдце станало язва неизлечима, нъ нямаше що да сторя.“ Досега Раковски е търпял и мълчал, защото е нямало друг изход. Обстоятелствата са го принудили да изразходва своите таланти в области, недостойни за ролята, която провидението изглежда да му е определило.

Ненавиг, ненаучен да се покорява, да служи другиму само от жажда за икономическа и лична независимост, той станал по неволя адвокат и предприемач. Но това не задоволява неговата пламенна душа. Той смътно усеща, че е роден за нещо по-високо. Обаче Раковски притежава не само силно въображение и горещо чувство, но и *желязна воля*, в състояние да обуздае и най-пленителната мечта, и най-напращивата идея. И ето де е преобладащото качество и на зрелия политик Раковски. Тоя мъж, който в своите научни теории, в своите митологически, исторически и езикови изследвания е често най-наивният фантаст, тоя човек, който у нас в известни среди минава едва ли не за тип на един авантюрист в политиката, е, напротив, най-прозорливият и трезвеният *реалист*, който никога не се увлича от химери, хладнокръвно преценява всички фактори и винаги с пълно съзнание на временните интереси препоръчва на своя народ най-подходните за момента средства. Той не е никога доктринер. С изменението на условията изменят се винаги и тактическите му похвати.

И тъй в първата епоха от своята политическа дейност (1841–1853) Раковски с изключение на браилския инцидент е всецяло още убеден в спасителната роля

на мирното развитие, на еволюцията. В качеството си на трезвен реалист той съзнава отлично, че няма още друг начин за действие освен чрез културните учреждения. Но това не му пречи да се готви съзнателно за по-добри времена. Неговият личен опит, неговите и на народа тежки страдания са определили посоката на неговата бъдеща дейност. Раковски мисли, че има всички основания да мрази двойното робство на своя народ, не по-малко и българските чорбаджии; и той ги мрази от душа. Ала от турското иго народът може да се спаси (такова е още неговото мнение в тая епоха) само с чужда помощ. Против фенерското иго народът ще си помогне сам, ако се организира и използва обещанията от султаните реформи. Против чорбаджиите обаче трябва да се опълчи всецяло младата българска демокрация, която още буйният защитник на еснафството в църковния въпрос Неофит Бозаели бе почнал да надхвърля със злъчна омраза против цялото чорбаджийство като клас, не правейки никаква разлика между добри и лоши и забравяйки изобщо значителните заслуги на това съсловие в началната еманципация на народа чрез черквата и училището. Но в съсловните борби, както е известно, напразно е да се търси пълна обективност.

Имал ли е Раковски и други някои по-широки политически идеи преди 1853 г., по-широки от тия, които приведох, трудно е да се каже. В съдържанието на неговото недовършено „Житие“, което се е запазило в архивата му,¹ има една точка (15): „Пътишествието по България на Бланки 1840.“ Едва ли Раковски се е срещал лично със знаменития френски пътешественик, който бе изпратен от Гизо да констатира на самото

¹ Арх. инв. № 6692, Житие Г. С. Раковскаго. Написано от него самото. Инв. № 6694, „Съдържание на житието ми“.

място зверствата на албанските башибозушки орди против въстаналото население в Нишко. Но книгата на Бланки, която излезе в 1844 г., Раковски ще е чел. И в нея, както в книгата на Сургіен Роберт, той ще е открил може би за пръв път една мисъл, която по-после игра такава голяма роля в комбинациите на балканските политици: *идеята за балканския съюз*. Друга една точка на съдържанието на „Житието“ (41): „Сношението ми с поляците, и особито с Чайковски, потурчений днес Сагък-паша“ указва на известни политически влияния от друг род. От поляците Раковски е можал негли да чуе в тоя период идеята за един турско-български дуализъм. От тях може да е чул, че е възможно да се получи българската църковна автономия и чрез една уния с католишката църква. У тях ще е видял може би първите фанатични русофоби. Тъй или иначе Раковски ще е заел несъмнено от поляците някои елементи от своя по-послешен политически мироглед, както им дължи по всяка вероятност и формата на своето име (Раковски, от Раковалъ). Но в периода, който ни занимава, всичките тия политически мисли, ако въобще са могли да паднат като здрави семена на една благоприятна почва, още не са поникнали. Раковски от 1840–1853 година няма още по-широки и сложни политически идеали.

Еволюционист по неволя, такъв го заварва и турско-руският конфликт, който докара Кримската война. И сега самата жива действителност го изправя пред конкретни въпроси:

- 1) какви трябва да бъдат отношенията на България към Турция и Русия и
- 2) как трябва да погледне на намесата на западните сили в Руско-турската война.

По първия въпрос Раковски, който дълбоко вярва още в силата на Русия и в разложението на Турция,

взема най-сериозно прокламациите на Паскевича. Българският народ не е готов да въстане, но будната част на неговата интелигенция трябва да помогне в делото на освобождението. И ето че Раковски организира цяла мрежа съгледатели, които под вид на предани турски чиновници услужват на руската армия. Неговият план е открит. Малко остава Раковски да бъде обесен като руски шпионин и само неговата смелост го спасява от сигурна смърт.

Компрометиран пред турските власти, скитал се известно време с малка чета из гората, Раковски забягва във Влашко, дето пребивава до Севастополски мир и взема най-сетне онова съдбоносно и окончателно решение, което е отбелязано в съдържанието на житието му (точка 64) с думите: „*Начялото и конечното ми решение за открита борба с турското правителство през пресата и сабята*“ – едно решение, което не може достатъчно високо да се оцени, когато се определят заслугите на Раковски. Нека се има именно предвид, че той не влиза в революцията с психологията на умствения пролетарий, на бохема, на литературния чергарин, както Ботева или Любена Каравелов. Колко по-лесно бе за тия, повлияни и от руските движения, от теориите на Херцена, Бакунина и Нечаева, да влязат в ролята на бунтовника и хъша. Раковски стана, наопаки, революционер, след като бе изпитал вече всички сладости на един охолоен буржоазен живот. Жертвата на Раковски бе затова далеч по-голяма.

Тъй или иначе от сега нататък 33-годишният Раковски принадлежи всецяло на своя народ като революционер и писател публицист.

Начева се вторият период от неговия бурен живот.

Под думата „преса“ Раковски разбира обаче не само политическия печат, а и въобще писателството. Още преди Севастополския мир той съчинил своя „Гор-

ски пътник“, в който влага цялата си съдържана готов-
гава омраза против чуждото робство и разкрива плана
си за бъдещото освобождение на народа. Това е нетол-
кова една поема с претенции на художественост, а ед-
на агитационна книга, предназначена да буди заспали
съвестни. Ето политическите идеи, които лежат в ос-
новата на „Горски пътник“: България, която отдавна
е изгубила царските си престоли, славата на която е
потъмняла, трябва да се освободи от „турчин мъчи-
тел и от грък духовник чародей, пъклен враг всезлодей“.

Това може да стане обаче с чиста любов наро-
да, с постоянство и разум.

*„Мъдрост с храброст задружно
два качества велика
всяко дело мъчно важно
лесно вършат от века.“*

Какво иска да каже Раковски с това? Ето какво:
юначеството само за себе си не е достатъчно в рево-
люционните борби, а трябва да се съчетае с разум, с
мъдрост и вежество, една силна, но умна воля – ето
какво се изисква от патриота, който ще дигне знаме-
то на свободата.

Но може ли България да скъса веригите си без ни-
чия помощ, без външна намеса? Начената в епохата
на Кримската война, поемата на Раковски носи естес-
твено следи от тогавашните надежди и разочарова-
ния на българина. Нека само народът „се мръдне“. „По-
добро време не може бити.“ „Ако юнашки ся въздържи-
ми, запад нам ще ся умилостиви! Север же помощ ще
нами даде, братска любов ще нами покажи! Дълг свя-
щени го на то зове. Никак от нас не ще ся откажи!“ Но
българите трябва „сами първи зговорно да се съеди-
нят и да дигнат пръпорци“. Ако сегият мирно заспали,
ако чакаат и се прозяват, ако сами не се мръднат, кой

друг ще ги пожали? Такова е политическото верую на
Раковски около епохата на Кримската война. Той е още
убеден, че стига България да въстане, Запад, Изток
ще ѝ се притекат на помощ. Затова полага всички уси-
лия да покаже как собствено трябва да се организува
бъдещото въстание чрез четничеството. И тук за пръв
път срещаме целия оня външен апарат, който отли-
чава издигнатите до значението на една народна ми-
лиция хайдутски чети. „Горски пътник“ ни представя
един идеален войвода, храбри момци, смели и мъдри хо-
рогвоносци, каквито по-после видяхме не един. Чита-
телят се запознава с герба и краската на революцион-
ното знаме и с надписа му и с лозунга на войводата.

*Златна зелена светла хоръгва
с' една страна „Свобод“ или смърт!!!“
страшни вид лъвов изобразява
с' друга страна „Бог с' нами напред!!!“*

Нещастният край на Кримската война трябва-
ше естествено значително да понижи надеждите и на
Раковски в помощта на Север и Запад. Вече в „Горски
пътник“ покрай вярата в Русия си пробила на места
път и горчивото убеждение, че Западна Европа иска да
завладее цял свят „с хитра лъскателна политика“.

*Нест в' силни човеколюбие
то е прихворно слово насъщно.
Върши всяк за корестолюбие
все що е нему в' полза угодно!*

След Кримската война Раковски проповядва:

*Всяки от другиго да не чяка.
Нека що може себе да стори.*

Но в 1856 г. авторът на „Горски пътник“ се пре-
селява в Нови Сад центъра на тогавашната сръбска
духовна култура, за да напечата поемата си и да на-

чене една нова агитаторска дейност чрез „пресата“. Един виден сръбски публицист, д-р Данило Медакович, му дава възможност да основе вестник „Българска дневница“ и неволно Раковски пада под влиянието на една нова политическа идея: *споразумението със Сърбия*.

В съдържанието на житието му има една точка (73): „Сношенията ми със Сръбското княжество в Белград и княз Александър Кара Георгович.“ Жал, че Раковски не е могъл да ни разправи сам какви са били резултатите от тия сношения.

Като легален вестник, предназначен за българите в Турция, от които Раковски очаква много абонати, „Българска дневница“ естествено не можеше да гържи един остър език. Щадейки султана, Раковски отправя всичките си нападки против неговите *органи*, които осуетяват изпълнението на щедро обещаните реформи. Той е принуден по неволя да забрави революционните тенденции на „Горски пътник“, който се печата в същата типография на Медаковича.

Ненапразно Раковски препоръчва в „Горски пътник“ даже на храбрия вожд *„хитрост разумна“* (р. 41).

Но като извинява султана, Раковски в „Българска дневница“ толкова по-жестоко напада вътрешните врази на България: чорбаджиите, които клейми и в „Горски пътник“ с най-енергични епитети:¹

Горши са те от тях мъчителни
туй народ тяхк' угнетяват, (р. 83.)
Градски старейшини изедници
българи наши с' турци са ведно.

¹ Срв. статията в „Българска дневница“ от 9 и 16 окт. 1857 г., в която Раковски разисква въпроса дали е съществувала някога аристокрация в България и сипе най-тежки обвинения против чорбаджиите. Вж. същото и в *Горски пътник*, р. 222, заб. 26.

Журналистическата кариера на Раковски в Нови Сад се прекъсна за жалост много скоро. „Черна съдба види се не търпя наш успех – пише той до Ив. С. Иванов. – Един ден мя призоваха от полиция и ми обяха, че по висока заповед трябва да ма испратат за граница. Аз попитах по коя причина? Ти ми отговори, защото съм мислил зло против Турция и съм се борил за българска независимост. А най-паче защото съм напечатал Предвестник Горскаго пътника и съм говорил против Турция.“

Това насилствено изгонване на Раковски от Нови Сад съвсем естествено трябваше да повлияе и върху неговото остро политическо настроение към Австрия в тая епоха.

Той е възмутен, че „вселукавици немци“ го отправят в Землин, отдето искат да го предадат на белградския паша. Раковски протестира в името на Франца Йосифа, „че това е против закона човечества“. Той предпочита да го убият, отколкото да го предадат на турците – и настоява да го екстернират като чужд гръцки поданик. Най-сетне „после голямо едно швапско мъдруване“ го отправят за Оршова, отдето заминава за Галац. „Наши българи – твърди Раковски, – с голяма жалост видяха това дело и разумяха, че по-голям гонител е днес Австрия нашето просвещение, нежели Турция.“

Стигнал в Галац, реалистът политик Раковски се залавя отново с мирна културна пропаганда. Той мечтае сега да се основе едно книжовно дружество в града и помага да се уреди централното училище в Болград. Но „швабское правителство“ и тук го преследва въпреки гръцкото му поданство. На Раковски не остава нищо друго освен да премине в „благословеная земля России, покровителка българъм“. Защото въпреки разочарованията от Кримската война той има още до тая дата (1858) вяра в Русия. Заслужава да се отбележи, че

по пътя си за Русия Раковски печата в Яш позив, с който подканя българското гражданство да му помогне да основе един „политически и любословен“ орган в Европа, предимно в Белгия, за да агитира за българското, национално дело. За жалост планът на Раковски не можа да се осъществи.

В Одеса, дето става руски поданик, Раковски се занимава на първо място с научни изследвания. Неговата книжовна производителност в тая епоха е прямо феноменална за един българин. Тук той написва своя „Показалец“, основата на всички по-последни изследвания върху българската народна словесност и бит, съчинява историческата си студия „О Асеню Първому“, събира материали за езиковедните си монографии, които напечатва по-после, и прави енергични, но суетни опити да му се разреши издаването на вестник и списание в Одеса. Но Раковски покрай науката не забравя и политиката. В 1858 г. той написва брошурата „Иступлений дервиш“, в която под вид на един диалог осмива туркофилите от рода на Ламартина.¹

¹ В едно свое непубликувано писмо до Ив. С. Иванова Раковски предава сам съдържанието на политическата си брошура, както следва: „Второе мое списание е под наслов „Иступлений дервиш, или, Възточний въпрос, тамо си представям аз едного дервиша от бекташийската секта, кой се разговаря с двамина французи, кои мъдруват за турское преобразование, и напредвание, и ся вайкат за Рашит пашова напрасна смърт. Дервиш им приказва, чи той къту са напил един ген хашиш, и къту са принесал на онзи свят, слушал султан Махмуда и Рашит, как са разговаряли за турское преобразование и при... него списание цел моя е да докажа главния събития в Турция, от времени Махмуда, даже до смърти Рашита, и днешное състояние Турции (фанатишката и преобразователна партия). В заключение казвам и мнение от българска страна, как трябва да се реши възточний въпрос.“

Но тежките цензурни условия и неприязнените отношения на някои одески българи неволно трябваше да принудят Раковски да напусне Русия.

Главно с цел да напечата някои свои съчинения той се отправя в началото на 1860 г. за Белград. Тук той няма намерение да се бави дълго време, обаче настъпилите след смъртта на Милоша Обреновича благоприятни условия и новите политически перспективи примамват Раковски да измени плана си и да се установи за по-дълго време в Белград. Той пише тук политически брошури, начева да печата студията си „О Асеню Първому“ и основава своя знаменит политико-обществен орган „Дунавски лебед“, пробният брой от който бе излязъл още в Нови Сад.

Главните въпроси, които се третираат в „Дунавски лебед“, са: *черковният въпрос* в свръзка с Източния и *въпросът за преселението на българите в Русия*. Ще се спра първен върху последния, който накара Раковски да предприеме и едно пътешествие до Русия в 1861 г. и да подаде един силно аргументиран мемоар до Горчакова. За жалост официална Русия не само не обръща внимание на съветите на Раковски, но и продължи своята пагубна според него за България политика. Руското правителство, ръководено изключително от своята колонизационна политика, бе успяло именно да издейства по онова време от Високата порта един ферман за преселението на голяма част българи в нейните пусти южни области. И Раковски, който в обезлюдването на България съглеждаше много вярно една голяма опасност за бъдещото политическо и културно развитие на нацията, написа своята известна филипика против „Руская убийствена политика за българити“.

Няма да се впускам в един анализ на този много известен политически памфлет на Раковски, който бе препечатан у нас в бурните 80-те години. Длъжен съм

като изследвач на Раковски да забележа само толкова, че опитите на някои наши по-нови публицисти да отрицаят в случая авторството на Раковски са напразни.

В архивата на великия патриот се е запазила именно собственоръчната черновка на цялата брошура.¹ Тя се начева с трогателното определение на патриотизма: „Няма по-свято нещо на света от милото отъчъство всякому. Чъовек де е първи път видял небесна светлина, привързан е на него място, къто от някоя си очарователна сила, коя го тегли непрестанно тамо, щото можи ся каза чи тия сила става в него къту един естествен нагон. Всеки кой ся е за малко време само отдалечававал от месторождения си, познава тая сладка наклонност, коя с никакви речи не можи ся изказа пристойно.“ Кой няма да почувства в тия горещи думи гръха на великия патриот и кой няма да се убеди и без никакви други доказателства (а те изобилстват в статиите на Раковски в „Дунавски лебед“ и в писмата му до приятеля му Дайнелова в Цариград), че тук имаме работа с най-непогрешения, най-чистия Раковски?

Както и да е, политическите настроения, които се изразяват в брошурата на Раковски против преселението на българите в Русия, не могат да се премълчат, защото те обясняват цялата по-нататъшна политическа еволюция на Раковски между годината 1858, когато той се преселява в Одеса, и год. 1860, когато напуска Одеса и се установява в Белград като редактор на *Дунавски лебед*. Вярващият доскоро в провиденциалната роля на Русия Раковски очевидно още преди да замине за столицата на Сърбия, ще се е разочаровал от нея.

В неговия политически мироглед се е извършил

¹ Инв. № 8164.

един голям преврат. Някогашния автор на „Горски пътник“, непримиримият враг на Турция, пише в първия брой на *Дунавски лебед* (Граждански обзор):

„Българи са уверени чи от никоя сила нямат помощ, ни ти трябва да чъкят, освен от днешнаго чъло-веколюбиваго владетеля султана и от негови благоразумни високи чиновници, кои показват делом, чи ищат да въведат в турская държява желаемое преобразование и положение в действие хатихумаюна. Българи знаят и са описали, чи всяка от европейски сили работи за своя користна полза. Нихно най-голямо желание е по настоящему да им удобри високое правителство праведная им постъпка за независимое священство, кое са тии имали и преди падения царства им и много йе ще подир до 1764 лета, както е доказано и знайно ввеки. Между българскому народу няма никакво чюздо влияние, нито ся движят от някоя си чюзда сила. То е мечтание и гърска фанариотска клевета. Българи знаят твърде добре, чи в други държави има робство и бедност до най-висок стъпен.“

Ето отново политикът реалист, врагът на всяко доктринерство, готов да промени своята тактика, щом интересите на отечеството го изискват. Убеден окончателно (право или криво), че България не може да очаква нищо от европейските сили, Раковски строшава довчерашните си кумири и в свързка с това все повече и повече посвещава всичките си сили, цялата си стихийна енергия на най-крупния национален въпрос в оная епоха – *въпроса за независимата българска църква*. В тоя период на политически разгар Раковски блясва и като необикновено ловък и безпощаден полемист. Неговият най-голям враг е сега Драган Цанков, идеологът на унията, която търси и намира своята подкрепа в западните сили, особено Франция на Наполеона III. За да компрометира пагубната според не-

го политика на издателя на в. „България“, Раковски не се стрясва пред никакви средства. Всяко оръжие му е добро в полемиката му с „мръсния унияти“ в Цариград и с „исуитската утрепка“, както нарича той органа на „недостойнаго подкупника и придателя отъчъства забляденаго лъжбългарина“ Цанкова и с омразния Рим-папа или както обича да го нарича „Рим-поп“. Защото политикът Р. съглежда в унията едно опасно разцепление на българския народ, който има най-голяма нужда от морално единство, за да погеме и изкара успешно борбата за своята духовна и по-нататък политическа независимост. Оттам яростните атаки против Цанкова, който не по-малко е убеден обаче в правотата и целесъобразността на своята тактика. Защото Цанков не по-малко от Раковски мечтае да постигне величието на България, но с други средства. Единият и другият в тия моменти са несъмнено горещи патриоти, но в разгара на борбата те се смятат взаимно за продажници и престъпни изменници на народното дело. Днес историята е издала вече своята присъда. Раковски се оказва по-далекоглед политик от Цанкова, който сам, както е известно, се откажа от своя план да използва унията за българските национални цели, макар и да трябва да се признае, от друга страна, че и унията със заплашването си да отцепи българите от православието помогна значително да се ускори решението на българския църковен въпрос, като накара Русия да се откаже от своите дотогавашни изключителни симпатии за Фенер и Гръцката патриаршия.

В Белград Раковски не можеше естествено да не бъде увлечен от великите политически планове на Михаила Обренович, който бе възмечтал да издигне своята малка гържавица до значението на балкански Пиемонт.

Още в бр. 2 на „Дунавски лебед“ намираме една възторжена ода от Раковски „Поздрав сърбскому народу!“:

Весели сл сърбске роде!
Время годи веке друго!
На престол княз ти даде
Михаил е благо драго...

По-нататък Раковски възкличава:

Божя промисъл е бѣдила
за велика твоја бѣдност –
княза Михаила отрядила
сърбскаго рода сѣйност...

Веднѣж повярвал в политическата мисия на Сърбия, Раковски като обикновено с целия си жар започва да работи за нейния успех.

Той е убеден, че Михаил Обренович желае не да покори българите, а да им помогне да отърсят чуждото иго и да се подготвят за бъдещата *балканска федерация*. И в тая епоха Раковски продължава да преследва руските агенти от рода на Рачински, които примамват наивните българи да се преселяват в Русия. Но Раковски осъжда не само панславизма, а и идеята за едно по-голямо *югославянско царство*, което обгръща и католиците хървати, именно защото са католици, оръдия според него, на „Рим-поп“.

„Някои хървати – пише той в прибавката към бр. 17 от „Д. л.“ (17 януари 1861), – двигатели на югославянская идея, коя е ъще по-мечтайна и по-смешна от панславизма, сега показаха *веки* явно в Загреб, че тя тяхна идея била основана на папизма. Тии мечтали, чи тя ще са достигни с обърванием православния и в последния дни са издали и една книга о тому, на сърбски език и с кирилица писана и са я разпръснали по разни места. Колкото образовани и учени чловеци ся показваха тии господиновици между другим славянам, кои ги доволно уважаваха, толкова противно ся явиха сега с тая си постъпка, коя са избрали за извършения югославянст-

ва си... В днешний век такова едно средство от никого благоразумнаго чловека не ще ся удобри. Така една постъпка вместо да сближи и съедини славяни, ъще повече ще ги раздвои и разцепи. А то е хитрая и тайная политика западних, кои знаят твърде добре чи само тойзи религиозен раздор е държал в толковечна умраза и несъгласие толкобройний народ славянский.“

И тъй според мнението на Раковски в началото на 60-те години българският национален въпрос може да се реши само в тясно единение със Сърбия. Затова трябва да се оставят настрана всякакви панславистични и югославянски мечти. При такива политически принципи от само себе си се разбира, че на Раковски се падаше да изиграе една голяма роля не само като посредник между сръбския и българския народ, но и като един от най-важните прями двигатели и агитатори.

Под натиска на новите идеи скоро благоприятните за султана статии в „Д. л.“ изчезват и все повече и повече се засилва смелият зов на революционера, който в тая епоха мечтае очевидно да играе ролята на *български Гарибалди*. Ненапрочно „Дунавски лебед“ е пълен със сведения за легендарния италиански герой. И патриотът Раковски следи за всяко негово движение и отбелязва и най-малкия му жест било на остров Капрера или в Сардиния, или Неапол. *Той се възхищава от юначеството на Гарибалди, но и от неговата умереност, когато условията го изискват.* Така напр. като отбелязва в бр. 19 от „Д. л.“ (г. I, 31 ян. 1861 г.), че Пиемонтският кабинет се труди да придобие признанието на Виктор Емануила за италиански крал, Раковски пише:

„Остава *Гарибалди*, на кого цял италиански народ гледа, кѣту на полубога, нѣ и он голями умереност показва в тия обстоятелства и види ся чи той извънредний чловека мисли за по-добро да ся утвърди за сега съединений Италия чрез тойзи начин.“

Явно е, че *Раковски съглежда в Гарибалди един конвенционален борец, една родствена душа*.¹

Както е известно, политиката на Михаила Обреновича съвсем логично докара Сърбия в 1862 г. до конфликт с нейната сузеренка. Всеки знае какво живо участие взе Раковски със своята храбра легия в барикадните битки при бомбардирането на Белград. Българският Гарибалди, тогава на 41-год. възраст, бе на върха на своята слава. Един момент той можеше да възмечтае да стане даже княз на бъдещата българска държава. И наистина има мнозина, които не са далеч от предположението, че Раковски се е носил с тая мисъл. По принцип няма собствено нищо парадоксално в мечтата на Раковски, ако въобще някога я е имал. Нима Обреновичи и Карагеоргиевичи имаха по-благородно потекло от Раковски, син на един влиятелен котленски гражданин, мъж с рядко за един тогавашен балканец образование, не само революционер, но и писател, и учен, и талантлив публицист.

¹ Интересно е, че и българската интелигенция в онова време и по-после съглежда в Раковски преди всичко българския Гарибалди. Срв. писмото на Ст. Хр. Буйнов от Цариград с дата 9 авг. 1861 г. (инв. № 7242): „В последний Ви лист „Изглед на Въсток“ голямо впечатление причини българѣм и с възхищение ся чете и всички съгласно викат да ся затвори листото религиозному въпросу, та да ся обърне другото листо полит. въпрос! Брате не може вече да ся трѣпи поганско изго... Българский народ е многочислен, храбр и постояен, нѣ кой ще стане българский Гарибалди. Всеки казва надежда е на дяго Раковски.“

Вж. и писмото на В. Д. Стоянов от Прага от 20.IV.1864 г. (инв. № 7893): „Без да Ви лаская, всеки, който е чул за Вас, много Ви почита, даже и неприятелето на българский народ тука имат респект пред Вас. Мнозина искат да предрекат, чи може да ся очаква от Вас онова на Балканскийт полостров, както ся дочека в Италия от Гарибалди.“

Обаче от тона, с който Раковски се подиграва в *Дунавски лебед* (бр. 2) с претенциите на един тогавашен гръцки авантюрист, някой си Пичипиос, да минава за княз, заключавам, че българският Гарибалди едва ли е искал да играе ролята и на Виктор Емануила.¹ Впрочем по този въпрос има да се правят още изследвания, затова и не се спирам повече върху него.

Историята на българската легия от 1862 г. е всеизвестна. Тая история е печална и изтъква цялата неискреност на Михаил Обреновичевата политика спрямо българите. Но Раковски и след разгрома на легията продължава да бъде оптимист и да вярва в добрите намерения на сръбското правителство. Преди всичко той не е на мнение, че въобще участието на българите в белградските събития е един минус за българското национално дело – съвсем напротив. И тук Раковски има право. Ето какво казва той в едно свое послание

¹ „В 38 бр. вестника „България“ видяхме че някой си негов читател напомня, че къту сме говорили за ония гръци, които ся прогласяват за лъжовни князове в Европа и особно в Русия, защо не сме говорили и за наши някои българи, кои са вършили същото. Отговор наш е че техен лик не е бил досега изобразен в някой си европейски вестник, нито им било обнародвано лъжовное родословие, както бе обнародвано родословие Пичипиос бега в Journal l'Illustration. Ако ся появи такова нещо и за наш някой си такъв българин, нека бъди спокоен и уверен читател вестника „България“ че ще кажем истина нашим българъм. А колко за чястно, то ние кога ся появи такъв случай, не пропускаме без прилични отговор. Помня, кога бях в Русия, попитаха мя на едно званично място: ели познавате Княжъскаго? Не е ли той някакъв си княжок в България? Аз же с насмеивание им отговорих, че между нас българи няма ни князове, ни княжоци, нъ сички сме равни. Йеще прибавих че наш народ не ся дели на касти благородия и мужичъства, нъ сички българи са благородни и почитат ся помежду си с равна чест народности.“

от Букурещ до своите „Мили съотъчественици, българи“ от 1863 г. (Дрх. инв. 7878):

„Годината 1862 трябба да остане за българите забележителна и да ся брои къту първи постъп за политически им независим живот. Българските случаи (1862, юни 3-го) в кои българите зеха най-живо участие, балканските юнаци със своите непобедими чети дадоха на европейците и на сичките други славяни да разберат, че българите не са само мирни орачи и тихи кротки художници и търговци, както ги тии отпърво мисляха, че били уш изгубили стария си военни дух, нъ тии при вишеречените си добрини са пак храбри и неустрашими юнаци, стига да им се покажи едно благовременно обстоятелство и удобно място да започнат движенията си против смъртния си неприятел. Това сичко в обширност ся писа тъзи година по много европейски знаменити вестници и образованый свят чети за едно друго понятие сега за българите и почна „да съчувствува за тях...“.

А това малка печалба ли е за българското национално дело? Ето защо, далеч от да негодува против политиката на Михаила Обреновича, Раковски приема да се натовари с една важна тайна дипломатическа мисия, мисия, която го завежда в Атина и Черна гора. Михаил очевидно замисля да разшири своите планове и за тая цел иска да сондира доколко почвата в Гърция е благоприятна за неговите цели след свалянето на Отона I от престола. Раковски, отлично запознат с гръцките политически условия и говорещ гръцки като роден грък, от само себе си се препоръчва като лице, най-годно за изпълнение на тайната политическа мисия. В неговата архива са се запазили няколко много интересни копия от негови шифрувани кореспонденции на сръбски език, изпращани от Атина, от които може да се види необикновената дипломатическа прозорливост на на-

шия революционер. В гръцката столица той завързва приятелски знакомства, които използва много ловко за своите цели. Той се сближава с регента Вулгарис, със стария, възпян от Виктор Хюго и Вилхелм Мюлер герой на гръцката революция Канарис и с водителите на двете противоположни течения във войската Коронеос и Леоцакас. Според г. Марко Балабанов, който в това време бил студент на Атинския университет и близко лице на Раковски, последният уверявал гръците, че при едно комбинирано действие между Сърбия, Черна гора и Гърция против Турция българите можели да извадят най-малко 20 000 доброволци. Човек с рядка за един българин в онова време култура, Раковски бива приет радушно и в най-високите обществени кръгове. Красив, представителен, очарователен, напълно европейец, с бакенбарди, с цилиндър и бамбуков бастун, той пленява сърцето на една от най-милите атински момичета – дъщерята на българо-гръцкия политически деятел Хаджи Христо. Но което е много по-важно, за Раковски се интересуват живо и чужденците. Тогавашният руски посланик в Атина го кани на обяд (френската покана се е запазила в архивата). Известните англичанки Мекензи и Ирби, които пътуваха по онова време по Балканите, се срещат с Раковски и са възхитени от него. В едно свое писмо от Атина (12 май 1863 г.) мис Мюир Мекензи (адресът е неизвестен) пише за Раковски: „Откакто сме тука се запознахме с г-н Раковски. Той бе сам тъй добър да чете с мене сръбски, докато г-ца Ирби беше болна. *Ние много го обичаме* и аз не познавам никого между южните славяни, с мнението на когото да сме тъй съгласни, тъй като той не мисли нито сръбски, нито черногорски, а славянски. У сърбите, т.е. белградските сърби, той намира като нас същата грешка, т.е. че те са наклонни да съдят *тесногърдо* и затова плашат по-скоро своите съседи, намес-

то да ги привличат. Много по-широко мислят черногорците и затова заслужават в по-висока мярка съчувствие. За хърватите и другите славяни чухме същото мнение и понеже то се покрива с нашия опит, аз съм наклонна да вярвам, че то не е невярно. Отначало дойде „вътрешният раздор“ е бил смъртният враг на славянския народ; и затова не мога достатъчно да ви кажа колко се боим, че тоя вътрешен раздор ще направи невъзможно осъществението на югославянското царство. От гръците не може да се надява човек; те са страшно честолобови и нямат нито частна, нито публична почтеност. Това са лоши недостатъци у един съюзник. Освен това те говорят открито за своето византийско царство и смятат всичките южни славяни, сърби и българи, за свои. Гръците никога няма да задоволят Англия“ и т. нат.

В Post Scriptum мис Мекензи бележи: „С голяма радост слушам как говори г-н Раковски за княз Михаила.“

От това много важно писмо, което се печата тук в приложение, се ясно вижда не само че Раковски умее да представи себе си и България от най-добра страна пред чужденците в Атина, но и че при всичкото си възхищение от княз Михаиловата идея за едно южнославянско царство се е отнасял скептично към основните грешки на сръбската тесногърда дипломация. Раковски вижда много добре, че тая политика плаши наместо да привлича съседите.

Би ме отвлякло много далече, ако бих искал да проследя по-нататък съдбата на важната политическа мисия на Раковски, който на връщане от Атина посещава и Черна гора, очевидно натоварен пак с някоя специална задача. Какво е докладвал доброволецът дипломат в Белград, ние не знаем точно, но ако се съди по шифруваните му кореспонденции (вж. приложение) и от писмото на мис Мекензи, едва ли поверителните му

съобщения ще са били много настръчителни. Допущам, че в това време ще е възникнал и скептицизмът му към Михаил Обреновичевата политическа велика идея.

Ние сме наклонни в България да вярваме, че Раковски отначало и докрай навред и винаги е бил безкритичен хвалител на сръбско-българското съглашение. Обаче от преговора към едно по-широко замислено, но ненаменато негово съчинение в архивата му се вижда ясно, че Раковски скоро след 1863 г. ще се е разочаровал значително от сръбската дипломация. В свръзка с това разочарование ще е и решението му да премести центъра на своята политическа дейност.

И наистина от 1864 г. нататък Раковски става горещ защитник на друга една политическа комбинация: на най-тясното сближение на българския народ с румънския и после и с другите балканци. За тая цел той основава последователно два органа в Букурещ: *Бъдущност* (*Viitorulu*) и *„Бранител“* (*Aperatoriulu*). В първия вестник като негов сътрудник намираме още отначало известния румънски обществен деец и по-после професор по филология Хъждъу.

Раковски и в тия органи, ако и да заместя Сърбия с Румъния, си остава старият поклонник на идеята, че Балканите трябва да принадлежат на балканците и че балканските народи не трябва да очакват нищо нито от панславизма, нито от западните сили. При това, верен на своя реализъм, той предупреждава балканците да не се поддават на външни интриги и да не предприемат никакви въстанически действия, ако не са преценили силите си. Така, като си задава въпрос, дали в тогавашното Херцеговинско въстание няма пръст някоя чужда държава, Раковски пише: „Как и да е ние не удобряваме ни едному от тия места, уединени, безвремени и побудени отвън движения, защото в такъв случай освен чи не могат да догат до желае-

маго си успеха, следствията им са погубни, и разорителни за самите тях народи (бр. 2–15 март 1864 г.).

Въпреки своето недоверие към сръбската политика Раковски продължава все пак да поддържа, че балканците имат общи интереси. Той, който нищо не мрази повече от гръцката мегали идея, в бр. 4 на *„Бъдущност“* пише даже: „Най-после в заключение си казваме: *нашето начяло всякога е било да почитаме и уважаваме сичките народности, и да правим съюз с тях, когато са тии искрени и раведни*, т.е. когато признават взаимната си дължност с нас. Когато гърко-елените догат в съзнание и са покажат такива, ние сме първи да им простреме приятелска и братска ръка.“

В своята *вътрешна политика* и сега и в двата си органа Раковски остава верен на своя решителен радикализъм. Още в първата си уводна статия във *„Viitorul“* („Един поглед върху хода на политиката“) той пише: „Днешний век е век просвещения, век развития, век народности, малко или много святото чувство народности ся е възбудило, а понегде си развило, цявналло и очигава плода си — свободата.“ В бр. 8 Раковски заявява, че вестникът му ще се бори за *свобода и равноправност* (*libertatea și egalitatea*). От туй гледище той взема най-живо участие и в тогавашната полемика за нуждата от радикални преобразования в румънските аграрни отношения. Тъкмо по онова време изниква въпросът да се даде на румънските селяни земя и Раковски открива особен отгел: „Вътрешний и граждански обзор за Ромъния“. В цитувания вече бр. 8 от 1 май на *„Viitorul“* Раковски пише:

„Без вътрешное народно устройство (*organisațiunea interioară*), Романия, не само не може постана силна и страхопочитаема, нъ и никак не може да бѹди мирна и спокойна от влиянието на вънкашная и неприятелска политика“, защото „може ли един романин селянин,

продължава Раковски, да има народност и отъчестволубие, когато он няма отъчество свое? Когато он няма бащино огнище свое?... Ние мислиме, чи не е възможно да съществува романтин, в жилите кому тече истинна романска кръв, който да кажи чи селянину не трябва да ся даде земя, не трябва да стани и он притежател огнища, и да има от какво да живее и *да бъде он свободен и под равноправност...* Колкото же за ония, които говорят: на какво право ся основава това умотоване на селяните? Ние им казваме вкратце: правото народности, правото отъчества, правото преобразования, правото века, правото изтребления на злоупотребленията и проч и проч.“

В бр. 9 на „Viitorul“ от 10 май 1864 г. Раковски съветва българите, намерили прибежище в Румъния, да не слушат „болярските интриги“, от които немалко са страдали: „понеже преимъщество и свобода, равноправност и преимъщество са неща съвсем противни едно другому“.

В бр. 10 от 17 май 1864 г., като съобщава, че се видял принуден да прекрати вестника си „*Бъдущност*“, Раковски се оплаква горчиво, че известни българи в Букурещ му пречили. Кои са тия българи?

„Тии са чаловеци, пише Раковски, в главите коим е влязал един олигархичъски дух и изискват да всяко народно българско дело става само по тяхная воля и по тяхное убеждение! Тии презират народа и никоги не са помислили да съсредоточят в едно от неговите мисли. Сичко що са досега вършили, под името народно дело, не е било такова, нъ водило ся е по самата точка зрения личнаго ентереса, а най-паче убийственнаго егоизма.“

При всичко това реалистът Раковски в интерес на делото, за което се бори, опитва да направи компромис с тия несимпатични нему българи „в главите коим е влязал един олигархически дух“.

Съставя се един вид акционерно дружество за издържане на един нов вестник, „Бранител“, в който Раковски, ако и да не личи като редактор, се принуждава да направи значителни отстъпки.

Основната цел на органа си остава същата: да ратува за сближението на двата народа – българския и румънския, обаче средствата значително се изменят. На Раковски се забранява да се меси във вътрешната политика на Румъния и да напада чуждите правителства. При такива условия „Бранител“ не можеше естествено дълго да съществува. И наистина основаният с големи надежди орган издъхва още след първия брой.

През 1865 година [една година на политическо затишие] Раковски се отдава отново на тиха, научна и просветна работа.

В архивата му намираме няколко интересни документа, от които се вижда, че в това време той чете безплатен курс по българска история за българските студенти от букурещкия медицински факултет, държи в Букурещ и в Крайова сказки, в които насърчава българските колонисти да откриват училища и читалища.

В 1865 г. Раковски публикува и своята „*Българска старина*“, повременно списание издаваемо в неупределно време“, от което излезе само един брой и в което той дава един вид свод на всичките си теории върху езика, фолклора и миналото на българския народ.

Ала в 1866 г. настъпват внезапно крупни събития в Румъния и Раковски отново се увлича от политическия вихър. Куза е свален от престола и румънските патриоти, за да осуят намеренията на Портата, която заплашва да окупира Румъния, решават да използват революционно настроената българска емиграция. Изниква план за образуването на една българска легия. Възможно е румънското правителство да е имало в своите намерения на първо място предвид съдей-

твие на Раковски. Обаче явяват се по-ревностни и по-услужливи българи, които, боейки се от едно опасно съперничество, наклеветяват Раковски пред румънското правителство в неблагонадеждност.

Раковски се вижда принуден да напусне Румъния и да търси убежище в Русия. Но той е вече болен. Туберкулозата го поваля по пътя за Одеса. При всичко това той води ревностна пропаганда за националното дело между калугерите на Киприяновския манастир и посещава и българските бесарабски колонии.

Раковски изглежда да е възлагал в това време големи надежди върху одеските българи, обаче скоро се убеждава, че оттук не може да очаква много.

След избора на Карла за румънски крал Раковски се връща през Кишинев в Букурещ. Верен на своя принцип *да използва всички средства* за извоюването на народната свобода, той се обръща, преди да замине, към своя другар П. Хитов с думите: „*Да потропаме и на неговите врата... българите трябва да изпитат сичките средства*“ (69). Но пристигнал в Букурещ, той заварва големи и неочаквани промени.

В негово отсъствие се е съставил един „Таен съзаклет български комитет“ с цел да приготви духовете за едно общо въстание срещу общия неприятел...

Начело на тоя комитет, който мечтае да образува една свещена лига между българи и румъни (Coalițiunea sаса) стоят няколко известни личности и един личен враг на Раковски – Ив. Касабов. От друга страна, срещу партията на младите съзаклетници се организира партията на старите под името „Благодетелна гужина“. Докато първите мечтаят за един турско-български дуализъм, вторите под влиянието на руския дипломатически представител Офенбах и сръбския Магазинович начертават плана за едно ново югославянско царство под опеката на Русия. Раковски вне-

запно се вижда вън от затворения кръг на едните и другите. Касабов отива в своето недоверие дотам, че изисква от Раковски да положи предварително клетва, за да постъпи в новия революционен комитет. Раковски е възмутен от това обидно предложение, но приема остракизма и тръгва самичък по свой път. В тая епоха у него узрява окончателно планът за една коренна реорганизация на хайдутските чети, едничките, в които той има вяра. В 1867 г. Раковски написва специален привременен „закон за народните горски чети“, в който най-подробно са указани начините как да се уреждат и как да действат четите.

Ала туберкулозата не му дава възможност да види своя план приложен на широка почва. Той има само още толкова сила да започне и издаде първите няколко коли от един много интересен труд, една апофеоза на старото и новото хайдучество. Принуден от бързото развитие на коварната болест да напусне прашния Букурещ, той се преселява във вилата на братя Мустакови в лозята край столицата, гдето и издъхва на 8 срещу 9 октомври ст. стил, едва на 46-годишна възраст.

С пълно право може да се каже, че Раковски остава до последното си дихание верен на своите политически идеали. От юноша като баща си враг на всяко класово потисничество, той бе във вътрешната си политика винаги убеден приятел на всички обидени и оскърбени. В своята външна политика пламенният националист Раковски познава само една цел: щастието и величието на свободна, независима България. За нея той жертва всичко: и личните си интереси, и личното си щастие. Също като Ботева и той поставя любовта към родината над всяка друга любов и затова не се и ожени. Но като запазва непоколебимо пред очи висшата си цел, той е готов да видоизмени средствата за нейното постижение, ако реалните условия го изис-

кват. В туй отношение той напомня мъжете на Италианското възраждане, които като него имаха само една мечта: обединението на Италия: l'Unità. И както певецът на Лаура, Петрарка, в XIV в. опита всички средства, за да постигне своя идеал (Петрарка се обръща с коленопреклонни молби поред и към папата, и към императора Карла и най-после възложи всичките си надежди върху знаменития трибун Кола ди Риенци, който бе възмечтал да възстанови древната римска република), тъй и нашият Раковски, обзет само от една идея: *освобождението и обединението на своя народ, издига поред най-разните лозунги, за да свърши накрая с убеждението, че България трябва да чака спасение преди всичко от себе си.*

И в това отношение той е истинският идеолог на българската революция, както я разбираха Каравелов, Левски и Ботев.

Тъкмо днес, когато България осъществява бляновете на своите най-добри синове, ние имаме право да си спомним колко неизмерно много дължим на тогova, който начерта първия план за политическото освобождение на петвековния роб и създаде кадрите на първата българска мощ.

Тоя план бе наистина само първата фаза в бързия процес на нашето политическо развитие. Още Ботев забелязва, че с Българския централен комитет се завърши дейността на Раковски. Новите времена и условия изискваха една по-сложна революционна тактика, една по-друга, по-плотена вътрешна организация. Но това не омаловажава голямата заслуга на Раковски, която и според Ботьова се състои в това, че из числото на нашите народни хайдутини създаде няколко души народни предводители и пламенни борци за свободата, които бяха учителите на Ботьова, Левски и Бенковски.

БЪЛГАРСКИЯТ РОЕТА LAUREATUS ИВАН ВАЗОВ (1850–1921)

Когато на 24 октомври 1920 г. българският народ отпразнува с неописуем изблик на въздушевание 70-годишния рожден ден и същевременно 50-годишния писателски юбилей на своя най-голям поет Иван Вазов, което напомняше увенчаването на Петрарка на Капитола на Великден 1341 г., никой не подозираше, че след няколко месеца бодрият старец, истински великан с твърда права походка и младежки свеж образ въпреки просребрената коса ще падне от сърдечен удар. Той сам не мислеше съвсем за смъртта си и тъкмо в последните месеци се носеше с нови литературни планове. Още през това лято той бе ми пратил за мнение историческата си грама „Престолът“, защото той не искаше да заспи на лаврите си и се чувстваше някак задължен да се отплати на народа си чрез нови поетически произведения за последната апотеоза. „Ох, тоя 24 октомври – писа ми той наскоро след юбилея си, – тая чудна и незабравима дата в моя живот! Днес е вече 30 октомври, а аз още съм пиан, приведен под тежестта на венците – нека кажа смело – на славата, каквато и най-развилнялото честолюбие не би смяло да мечтае... Не съм още в състояние да отговоря на хилядите телеграми и писма от цяла България! Ти си първият, на когото отговарям! Между силните чувства, вълнуващи душата ми, е и изненадата. Никога не съм мислил, не съм предполагал такъв небивал ентузиазъм, извикан от юбилея ми. Аз съм стократно, хилядократно награден и за труда си, и за огорченията си – ох, ти ги най-добре познаваш... Никога духовното едн-

нение на нашия народ не се е проявявало в такава пълнота и сила, както сега.“

Днес той почива в земята, този най-велик син на един малък народ, който въпреки всички неправди и съдбовни удари върва в своето бъдеще. На 28 миналия месец (септември) Вазов биде погребан с необикновен блясък и оплакван от милиони души. И пак пристигнаха телеграми и писма от всички части на България, но те бяха сега израз на истинско смайване; защото Вазовата смърт биде почувствана като голямо общо нещастие. Народът губеше не само своя най-популярен поет, но и своя велик водач, мъдрия и хуманен възпитател, утешителя в грижи, призвания и верен певец на страдания и радости. Литературният историк обаче, който пристъпва към Вазов от една друга страна, стои удивен пред пресния гроб и се пита: Как е бил възможен изобщо феноменът Вазов? – защото на пръв поглед се касае почти за едно чудо. Как се обяснява наистина, че само 40 (по-точно 44) години след появата на първата печатна българска книга (1806) малкият народ можа да роди един поет, способен да извика с големия си роман „Под игото“, преведен след 1890 г. почти на всички културни езици, високата оценка на един тънък критик, какъвто бе англичанинът Edmund Gosse. Нашето удовлетворение обаче се покачва, когато помислим, че първият книжовен паметник, с който изобщо се начева българското духовно възраждане – наивната и безкритична история на атонския монах Паусий, пропита от горещ патриотизъм и разпространявана десетилетия наред между народа като ръкопис – се появява едва към края на XVIII в. (1762), само 88 години преди раждането на Вазов!

1762 година! Това е годината, когато Русо извика възторг в цяла Европа със своя „Емил“ и своя „Обществен договор“, епохата на просветата, векът на Волте-

ра в преклонни години и на голямата Френска революция, годината, когато се роди Фихте... Една бляскава епоха в развоя на човечеството – и в нея, по контраст, един малък народ, който, макар да е бил до края на XIV в. център на югоизточната славянска култура, е чезнал след това пет века под политическото иго на жестокия завоевател и под още по-опасното духовно иго на цариградските фанариоти, бидейки ограбен от всички средства за материален и културен напредък. Никаква национална църква, никакви училища и само туктаме мъждукаща светлина в тъмните килии на стари манастири. Явява се тогава Паусий и дългото пробуждане започва. Неговите семена падат на възприемчива почва, понеже икономическите и други предпоставки за Възраждането са налице, както в Италия. Благодарение главно на политическата анемия в Турция към края на XVIII в. в градовете се развива едно прилежно гражданство, което става главен носител на историческия и културен възход. И както вече забелязахме, първата българска печатна книга съглежда света едва една година след смъртта на Шилер, когато Гьоте е на 57 години, 16 години след „Тасо“, 19 след „Ифигения“ и 33 след „Гьоц“! На този просто невероятен факт отговаря обстоятелството, че първото обществено училище в България бива открито едва в 1835 г., цели три години след смъртта на Гьоте и само 15 години преди раждането на Вазов и че първото българско списание се появява още по-късно, в 1844 г.

Естествено при такива условия не може и дума да става за българска литература и още по-малко – за художествена литература на български език. Истина от 1806 г. се отпечатват ежегодно известен брой нови книги, но това са почти изключително учебници и поучителни трудове. Срещу трезвената проза на тези произведения стоят с малки изключения само жалки-

те поетически опити на неколцина гаскали-римовачи. Такова бе състоянието на българската литература, когато се появи Вазов. И нека сега измерим огромния път, който е трябвало да измине той, и да оценим значението му за развоя на новата българска писменост и на българската духовна култура изобщо! По негово време бяха едва намерили своето задоволително решение две важни проблеми: тая за присланието на народа към една по-висока култура и она за книжовния език. България беше през средните векове почти във всичко робски подражател на Византия. Но дори до първата третина на XIX в. тя търсеше главния извор на своето по-високо образование в елинизма. Липсваше ѝ всяка материална възможност да разшири своя кръг на виждане и на дейност. Ограничените икономически средства позволяваха само рядко на младата българска буржоазия да изпраща своите синове да се учат в по-далечни земи. И тя беше на първо време доволна, че поне в по-големите градове на страната бяха открити гръцки училища. Но енергичният зов на Паусий за пълно откъсване от елинизма намери постепенно отзвук у народа и благодарение на влиянието, упражнено от един високообразован български патриот и писател в Русия, Васил Априлов, млада България направи решителен завои към Север. От този момент първата проблема беше решена. Много от младите сили подиряха своето образование в Русия, за да се посветят след завършен курс на учителско звание като вестители на ново културно евангелие. Дотогавашното гръцко влияние бива напълно подкопано от руското, което означава факт с огромни последици, много по-важен от тоя за победата на Бодмер и Брайтингер над Готшег.¹

¹ Двамата немски писатели от средата на XVIII в. се опълчват против френското подражание, препоръчвано от

Втората проблема, решена късо време преди раждането на Вазов, беше тая за книжовния език. Постарата писменост се колебаеше между народния език и черковнославянската традиция, а също и между източните и западните български говори. Предвестниците на новата ориентация в литературата, възприемайки източните говори, понеже произлизаха в по-големия си брой от източните области, отваряха съвременен широко вратите за руското влияние в литературата и езика, което се оказваше истинска благодат за народната култура със значителното разширяване на небосклона. България нямаше какво повече да учи от изостаналата тогава Гърция, ней ставаха сега достъпни с един замах не само съкровищата на руската литература и наука, но чрез отличните руски преводи и тия на другите големи европейски народи. По такъв начин и дотогавашната гаскалска поезия можеше да бъде заместена с една съвременна, подражание на руската. Още преди Вазов Петко Славейков и възпитаният в Русия Добри Чинтулов можеха да усвоят съвсем нови тонове. И така феноменът Вазов ни става по-малко загадъчен, както това ще се види и от следващия кратък биографски очерк.¹

Готшег, и се застъпват за английското влияние и за правата на чувството и въображението, засенчени от хладния разум на псевдокласиците. В. пр.

¹ Мистиците са наклонни да приписват бързия възход на България във всички области след 1762 г. и предимно от средата на XIX в. главно на факта, че в този случай се касае за един високо издигнат през средните векове народ, чието развитие е било само временно спряно чрез насилственото турско владичество. Щом отслабна политическият натиск, отхвъркват нагоре и духовните пружини на народа. Аз предпочитам да изтъкна срещу това мистично историко-философско схващане едно по-естествено и просто

II

Вазов е роден на 27 юни (ст. ст.) 1850 г. в градец Сопот, под южния склон на Стара планина. Този градец се е радвал в началото на XIX в. на известен разцвет, тъй като неговото трудолюбиво население е въртяло оживена търговия с Цариград, с Влашко и Молдава и с тогавашната турска провинция Босна. Изнасяни са били главно гайтани и вълнени платове. Една първобитна стъкларска индустрия е доставяла шишенца за домашното производство на розово масло. Поетът е произлязал от едно почетно дребно-гражданско семейство с патриархални нрави. Бащата е бил строг и честен човек, сдържан на думи, който е правел впечатление с едрия си ръст. Майката, омъжена още на 16 години, се е отличавала, напротив, с живия си характер и богатия си темперамент. От нея ни е запазен един твърде интересен дневник. Така Вазов би могъл да каже като Гьоте, че е наследил от баща си външен вид и трезвен поглед, а от майка си весел нрав и склонност към поезия. Като г-жа Гьоте, майката, и Вазовата майка е била силно привързана към своя гален първенец.

Девето отраства в увеличилото се после с деца семейство твърде свободно въпреки строгата домашна дисциплина. Величествената природа, в която Вазов се рее с цели дни, оставя дълбоки впечатления в душата на бъдещия поет, който отпосле става най-въодушевен певец на природните хубости в отечеството си. Навършил шест години, Вазов постъпва в основното училище, за да мине по-късно в т.нар. главно

обяснение. Основният фактор на Българското възраждане или по-право на българското пробуждане, както загатнах и по-горе, се оказва първоначално сигурно от социално-икономически характер.

училище — нещо като прогимназия. В редица чудесни очерци поетът, който е майстор на мемоарната литература, ни е оставил спомени от училищните си години. Преподавало се е по взаимноучителния метод и учителите, между които наред с представителите на новото течение е имало и педагози от старата килийна школа, са пълнели главите с всичко, което сами са знаели, понеже обичали да бляснат с вещината си. Така Вазов слушал в последния клас на главното училище дори „лекции“ по метафизика и патология!

На 16 години поетът, който трябвало по желанието на баща си да стане търговец, завършил своето образование в Сопот и бил пратен в близкия Калофер да се доучи при бащата на сетнешния гениален революционер и поет Христо Ботев, българския Кьорнер. Тук Вазов е бил едновременно и ученик, и помощник-учител. Пребиваването в този градец, колкото и кратко, се оказва от голямо значение за развоя на бъдещия поет, тъй като в Калофер Вазов открива едно неочаквано съкровище. Той намира в училищната библиотека голяма сбирка от руски книги, от поетически произведения и списания, подарени от неколцина богати търговци в Одеса, и това решава завинаги съдбата на Вазов. Но той все още няма никакво предчувствие за своето призвание, макар да бил посветен в Калофер от един свой колега в тайните на стихотворната техника.

Към началото на учебната 1867–68 г. ние намираме Вазов в Пловдив, гдето се е подвизавал тогава един прочут учител по турски, същевременно и директор на епархиалното училище. Тук обаче младежът е изучавал не толкова турски, както е било желанието на баща му, колкото география, история и френски език. Тук той се опитва за първи път и в превод от чужд език: *La mère aveugle* от Беранже. Той открива най-после таланта си. Когато се завръща от Пловдив в Со-

пот, той е знаел вече, че занаят ще живее с музите. 19-годишният младеж се подчинява наистина на волята на баща си и постъпва в дюкяна му, но всички усилия по линията на търговията се оказват напразни. Вместо да води тефтерите на баща си, той е пишел гене и ноше стихове. Само че той е криел това старателно от баща си, който нямал никаква представа за поетическите упражнения на сина си. Затова често поетът е бил принуден да се усамотява в един килер, где то нежната му майка е донасяла при настъпване на нощта свещ; само тя единствена е разбирала горещата страст на сина си. Когато най-сетне бащата се убеждава, че син му няма да изучи в Сопот търговската практика, изпраща го при брат си в Румъния.

Но и при чичо си Вазов не успява да спечели интерес към търговията – напротив, той се пристрастява в чужбина още повече към поезията. От това време датира първото му по-голямо стихотворение „Борът“, което го прави изведнъж познат в по-широки кръгове (1872). В Румъния младият поет завързва връзки с многобройната българска емиграция, главно хъшовска, чиято сурова съдба той обрисова по-късно майсторски. Дълго той не се задържа обаче и тука. В 1872 го виждаме на обратен път, сега за Цариград, где то край новосъздадената самостоятелна екзархия се е намирал центърът на българския духовен живот. Тук той получава назначение като учител в близкия до Одрин градец Мустафа паша. Не минава година и той заема друга служба, става преводач при техническия персонал по проучване на железопътната линия София – Кюстендил (персоналът е говорил главно френски език). Предприятието бива наскоро ликвидирено и Вазов, откак започва за късо време в София, се прибира в Сопот, за да се опита за последен път да бъде в помощ на бащината си търговия. Революцията от 1876 г., която бива уда-

вена с жестокост и кръв и която послужи като повод за Руската освободителна война от 1877 г., принуждава Вазов да се изсели отново в Румъния. Той е вземал като въодушевен патриот дейно участие в организиране на въстанието и е трябвало затова да забегне. И този път той влиза в тесни връзки с българските емигранти в Румъния и става наскоро член на букурещкия Централен благотворителен комитет, който под това невинно име е развивал трескава политическа дейност. Когато в 1876 г. избухва Сръбско-турската война, а след една година и Руско-турската, комитетът бива разтурен и Вазов постъпва като нисш чиновник в канцеларията на Свищовското губернаторство.

Ако в две поетически сбирки от по-рано той е възпявал страданията и надеждите на България, сега той дава в сбирката „Избавление“ израз на радостта си за спечелената свобода, макар в Свищов да е узнал за убийството на баща си от башибозуците при бягство в Балкана и за заточването на майка си с две деца в един рогопски манастир. След една година той бива преместен в близкия дунавски град Русе, този път като чиновник за особени поръчки при губернатора. Службата не е била кой знае колко доходна, но в замяна тя е давала на поета възможност да надзърне в преобразуването на старото общество и да събере материал за сетнешния си културен роман „Нова земя“. Когато в 1879 г. руските окупационни войски и чиновници напускат България, българската интелигенция се вижда поставена пред една тежка задача: да заеме опразнените от опитните руски бюрократи чиновнически места. При липсата на специалисти управлението е било често принудено да поверява най-отговорните служби на профани. Така Вазов бива поканен един ден да заеме важния пост – председател на окръжния съд в градец Берковица в северните склонове на Западния Бал-

кан. Вазов става без особена склонност съдия, но той използва случая, за да се запознае основно с обичаите и нравите на населението, за което добър повод са му давали някои интересни процеси и честите пътувания. Но и на тази служба импровизираният съдия не остава дълго. Окръжният съд бива закрит и юристът *malgré lui* се вижда преместен като прокурор в гр. Видин. Оскърбеният поет подава оставката си и заминава за тогавашната Източна Румелия (Южна България), която се е развала на политическа автономия с малко-много самостоеен парламент. Вазов е бил по това време познат и зачитан писател, бил е и сигурен, че ще бъде приет с отворени обятия в своето по-тясно отечество (Сопот е спадал към Източна Румелия), щом толкова негови познайници и училищни другари от предосвободителната епоха са заемали важни постове в автономната провинция. Оправдана надеждата на 30-годишния поет, той бива след назначението си обхванат от водовъртежа на политическия живот. Той става депутат и влиятелен редактор на един политически лист („Народний глас“); избран бива и за председател на основаното в 1881 г. научно дружество, което издава свой орган, списание „Наука“. Той се нагърбва с редактирането на списанието, в което помещава редица разкази, между другото повестта „Митрофан“ и новелата „Немили-недраги“.

Източнорумелийският период в живота на поета (1880–1885) означава един висок момент в неговото творчество. В Пловдив Вазовата богато надарена и многостранна природа се развива по неподозрян начин. От това време датират някои най-добри негови произведения, преди всичко стихотворната сбирка „Поля и гори“, гдето под наслова „Епопея на забравените“ са възпети редица духовни и революционни вождове на народа. Дадените тук характеристики са недости-

жими като превъзходен и сбит рисунък. Езикът се отличава с висок патос, който напомня най-добрите работи на Юго. Между 1880 и 1885 г. Вазов написва и романтичната си поема „В царството на самодивите“ (1884), мястото на която е между най-хубавите бисери на българската литература.

В 1884 г. Вазов посещава Италия и донеся от родината на Петрарка редица сонети, посветени на природата и културата ѝ. При този случай той вижда за пръв път Македония – земята, която е била люлка на старобългарската и новобългарската култура и която тъкмо затова се почита от всеки българин. Като политик и редактор Вазов неминуемо е трябвало да си спечели яростни врагове, които обаче той накарва да замлъкнат чрез хапливите си сатири. Заслужава да се спомене, че в Румелия Вазов започва да се интересува по-силно и от театъра. Още в Русе той се е опитвал по настояване на губернатора в комедията. В Пловдив ние го виждаме зает с драматизирането на поемата „Загорка“. С драмата „Руска“, извлечена от нея, той поженва голям успех.

Но разностранният поет не се ограничава в този период само с поетическа и политическа дейност. Той се проявява и като писател-педагог. В 1883 г. той съставя сбирката си „Стихотворения за деца“, а в 1884 г. издава в съдружие с приятеля си Величков, също поет, двутомна хрестоматия с избрани преводи от всички европейски литератури. Този голям сборник, въведен на времето във всички класни училища на България и Румелия, допринесе много за разпространяването на литературния вкус в страната. Той не е загубил и досега значението си.

След завръщането си от Италия Вазов намира голяма промяна в Пловдив. Вълните на политическите страсти са станали по-високи и въпросът за съедине-

нието на двете български области е бил обсъждан най-живо. Двете главни партии в Румелия са били съгласни помежду си относно крайната цел, но те са спорели върху момента на подготвения гържавен преврат. Вазов е принадлежал към ония, които, следвайки съвета на Русия, са заемали изчаквателно положение по въпроса. Съединението на разделените насилствено в Берлинския конгрес области се налага обаче чрез една безкръвна революция. Вазовата партия е търпяла поражение. Избухналата наскоро Сръбско-българска война, завършена с победата на България, дава повод на поета да прояви своята висока любов към отечеството. В стихотворната сбирка „Сливница“ (1886) той възпява с рядко въздушевление героизма на народа си, проклинайки същевременно сръбския крал Милан като египетски виновник за братоубийствената свада. Радостта на Вазова за запечатаното на бойното поле съединение на Северна и Южна България не трая обаче дълго. Не след много време Александър Батенберг, „героят на Сливница“, бива детрониран и тогава, в настъпилото междуцарствие, регентството на Стамболов се развива в посока на истинска диктатура.

Тъй наречените „русофили“, обвинени в предателство, биват подложени на тежки изпитания, поради което е трябвало да емигрират в Турция и Русия. Между тях се е намирал и Вазов, който забягва в Одеса. Дълго обаче Вазов не е могъл да понесе съдбата на изгнаник и когато майка му успяла да издейства от всемогущия диктатор разрешение за завръщането му, той пристига в отечеството си. Този път той донася първата част от знаменития си роман „Под игото“, написана наскоро в органа на Просветното министерство „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“ (т. I, 1889). Установявайки се в София, Вазов се е решил да се откаже от всяка политика и партизанст-

во, за да живее само с поетическия си труд. Тогава той основава сп. „Денница“, в което напечатва някои от най-хубавите си разкази и пътни бележки и около което сгрупирва най-значителните писателски сили на България. От този плодотворен период ни идват трите тома очерци и разкази „Драски и шарки“, „Видено и чуто“ и „Пътър свят“ и два големи романа – „Нова земя“ и „Казаларската царица“. През лятото на 1893 и 1894 г. Вазов посещава Швейцария и възпява Алпите в няколко сонета с издържана форма. Като убеден демократ и хуманен човек, Вазов е бил въздушевен почитател на Русо и на свободолюбивите учреждения на Швейцария.

След падането на Стамболов (1894) Вазов взема участие в депутацията, която прави опит да помири неумолимия дотогава руски император с България, а после под влиянието на бившите си политически приятели скланя да заеме поста министър на просветата в кабинета на Стоилов (август 1897). Отстъпил ли е на натиска на тия свои приятели, той е прецъстлив, когато след няколко месеца (януари 1899) може да се освободи от тежкото бреме и да се възвърне към обичните си музи и към природата. Още преди да стане министър, Вазов е отпразнувал своя 25-годишен писателски юбилей (24 септември 1895), при който е могъл да се убеди в каква любов народът се е привързал към него.

След 1897 г. започва един период на плодотворно творчество. От това време са неговите зрели лирически сбирки „Скитнишки песни“ (1899) и „Под нашето небе“ (1900), в които звучи сериозният глас на големия възпитател на юношеството и на гражданския пророк. Страстната обич към отечеството довежда Вазов до ревностно проучване на българското минало с вдълбочено четене на византийски хроники и на научни съчинения. Плод на тези занятия са историческите романи или повести „Светослав Тертер“ и „Иван Александър“ (1907), драми-

те „Към пропаст“, „Борислав“ (1910) и „Ивайло“ (1913) и поемите или баладите „Легенди при Царевец“ (1910). Драмите са били предназначени за сцената на новооткрития Народен театър в София. По време на Първата балканска война (1912) Вазов става въздушен Тиртей за народа си. В редица пламенни песни, събрани през 1914 г. в сбирката „Под гръма на победите“, той възпя победите при Лозенград, Люле-Бургас, Бунар-Хисар, Булаир и т.н. Когато избухна гибелната Европейска война (1914), Вазов се осмелява заедно с някои свои приятели да протестира енергично против намесата на България, тъй като за тази намеса не е било правено допитване до народа. Веднъж обаче заповядана и прокарана общата мобилизация на войската, Вазов не е искал да изневери на народа си, особено щом е бил убеден, че войната ще се води за обединението на всички българи. Из тази хубава илюзия той написва огнените си „Песни за Македония“ (1916). Сънят не се сбъдва и поетът, застарял вече, чувства катастрофата на отечеството като свой собствен провал. Бързо обаче той се съвзема и дава красноречив израз на непопушимата си вяра в щастливата звезда на своя народ (сбирката „Не ще загине“ от 1919). Той се утешава с мисълта, че един народ, който два пъти в историята е играл световна роля – веднъж, когато е дал славянството с писменост и превод на Библията, и друг път, когато чрез богомилството е подкрепил мощно опозиционното религиозно движение на Запад – че такъв народ е повикан да изиграе още веднъж важна роля в историята. Все по това време, след войната, 70-годишният поет обнародва сбирката си нежни любовни песни и други стихотворения „Люлека ми замириса“ (1919), които спадат към най-добрата му лирика.

Идва най-сетне и моментът за втория юбилей на Вазов. Поетът се опитва отначало да осуети чрез формален отказ почина на Българската академия на

науките и на българските писатели за празника, но протестите му не се вземат под внимание и той трябва да се подчини на приготовленията за юбилея, подвзети от целия народ. Докато Народното събрание му отпусне една значителна дотация, подписката сред обществото донася за фонда на негово име повече от 700 000 лева. Но старият поет не може да се радва дълго на оказаната чест и склонва очи като любимец на боговете, така, както е желал това – без болка, с усмивка на уста.

И сега, когато го е загубил, българският народ разбира какво собствено му е отнето в лицето на Вазов. Не че той ще помисли какво с тая смърт се преречва по-нататъшното развитие на българската поезия. Защото покрай Вазов още приживе са действали значителни поети, някои от тях с по-голяма литературна култура от неговата, особено Пенчо Славейков, Яворов и Петко Тодоров, починали за жалост в сравнително млада възраст. Сигурно и в бъдеще ще се явят нови бляскави таланти в България. Но един всеобщо признат национален поет като Вазов българите едва ли ще видят вече. Не трябва да се забравя, че Вазов има щастието да живее в една епоха, когато целият български народ, съставен почти изключително от селяни и дребно гражданство, е изявявал еднотушно някои ясни и силни идеи: тези за отечеството, свободата, напредъка, хуманността, любовта към труда. Вазов, чието изкуство като изкуството на всеки лирик се е свеждало по думите на Гайбел към това – да изрази онова, което е присъщо на всички, като го пресъздаде в дълбината на духа си отново и по своему, или да придат на най-личните си чувства и мисли отпечатък, в който всеки, удивен, би познал себе си. – Вазов се решава твърде рано да говори на всички, да говори ясно и просто, често патетично, но без всякаква над-

менност из някакъв аристократически естетизъм. Поет на случая, както иска това Гьоте, той възпява чувствата, които вълнуват дълбоко, мощно, цялата народна душа. От Паусий насам стремежът на българина е бил насочен единствено към политическо и духовно освобождение. Нищо чудно, ако Вазов подобно на Данте се туря напълно в услугите на отечественото обединение. Той е обичал малкото си отечество безгранично, както едва ли някой ще го обича някога, щом социалните предпоставки за такава любов се губят вече отсегга. Но той не е бил, макар душата му да е трептала в унисон с народната душа, никога механическа говорна тръба на народа си. Той е обожавал и идеализирал народа, но като му е сочел все по-високи цели, тъй като и народите растат заедно с тях. Бидейки сам искрено хуманен, благороден, толерантен човек, чужд на шовинизма, той е зовял българите, макар да е възпявал въодушевено кървавите им борби за свобода и напредък, всякога към човечност, към любов, към милост, към труд. И народът го е следвал драговошно, при доверието си в поета.

Колкото се отнася до положението на Вазов в българската литература занаят, трябва да се каже следното. Той е събирал в себе си като в голям фокус лъчите на миналото, за да ги пръска отпосле през призмата на богатия си дух на всички страни. В този смисъл Вазов ще заема винаги централно положение. Защото дори тия, които на известни основания го отричат частично – и такива се намират неколцина – и те стоят на неговите широки плещи. Така всички трябва да свикнат да говорят за една Вазова епоха в българската литература. Точните граници на този тъй важен период ще бъдат определени от бъдещите изследвачи.

АЛЕКО КОНСТАНТИНОВ ОТ ЕДНО НОВО ГЛЕДИЩЕ

I

Тая година на 11 (24) май, празника на светлината, се навършиха 30 години от насилствената смърт на Алеко при Рагилово.

Помня какъв трепет обвзе в оня фатален ден, 11 май 1897, цялата наша мислеща интелигенция, когато се разчу, че е убит Алеко, популярният, горещо любимият български писател, духовитият изобличител на безбройните нелепости и неправди в нашия обществен живот, отзивчивият изобразител на народните страдания, любимецът на нашата младеж.

На всички се струваше тогава, че се случило едно голямо национално нещастие. В първия миг никой не искаше и да вярва, че е възможно едва 34-годишният Алеко, жизнерадостният Щастливец, от когото бликаше неизчерпна енергия и веселост, да не е вече между живите. – Трябва телеграфическият апарат да не е предал вярно грозната вест! И когато се узна, че Алеко е ранен, всички се надявахме, че поне раната не е опасна.

Помня като днес какъв стон се изтръгна из гърдите на всички добри българи при първата проверена вест за грозното убийство. Непонятността, абсурдността на случката накара мнозина да подозират още от самото начало коварно нападение из засада. Тогавашното правителство прекара няколко много неприятни момента. Около страдалческата глава на народ-

ния любимец, който само в разстояние на четири години бе успял да очарова всички, който упражняваше рядко обаяние, почнаха именно, едва ли не още от първите моменти на трагичната му смърт, да се образуват легенди.

Помня по-нататък с каква тържественост се извърши погребението на Алека. Още виждам и бурните манифестации на студентството, което обожаваше своя Алеко, което мислеше скоро да го види в редовете на своите професори и готово беше за него да понесе и най-тежките жертви.

И ето вече 30 години се изтичат от деня, когато страната загуби навеки онозова, който тъй скоро успя да завладее сърцата със своята неподделна искреност, с висотата на своята обществена нравственост, със своята духовитост и хумор.

Умрял „в средата на жизнения си път“ (*nel mezzo del camin di nostra vita*), както казва Данте за себе си, когато почва да слиза в ада, Алеко живее и днес във въображението на народа като Ботева с атрибутите на вечната младост.

Но като предадохме още преди 30 години Алековите тленни останки на земята и името му на съхранение на народната памет, какво направихме досега за една правилна оценка на неговата дейност и неговите заслуги? – За жалост, почти нищо.

Досега с Алека се е занимавала собствено само нашата естетизираща критика, и то доста повърхностно. Тая критика всъщност гледа на Алековото творчество отвисоко, с известно снизхождение. Тя указва отдавна на обстоятелството, че Алеко е слаб стилист в технична смисъл на думата, че е нехаен към тънкостите на слога, че неговите творения, с изключение на няколко фейлетона и на пътните му картини „До Чикаго и назад“, не се отличават с безукоризност

на композицията и че една по-строга критика би намерила много да осъди в тях. Такова беше между друго мнението на г-р Кръстева, редактора на същото онова списание, в което „Бай Ганьо“ се появи за пръв път.

Пенчо Славейков укори недобрата синтактична разпорежда на думите у Алека, циничността на много изрази, ненужната употреба на русизми. Той намери, че „инвенцията му е слаба“, че нито едно от неговите произведения не е плод на „свободни комбинации на фантазията му“, а „преразказ“ на случки, на събития, черпени пряко из действителността, често без какви и да е украшения и прибавки и т.н. Подобни строги съждения се срещат впрочем и днес в нашата критика и в известни литературни кръгове.¹

Особено се оспорва *художествената* цена на „Бай Ганя“. Преди всичко, казват: нему *липсва единство*. Той не е тип. Името наистина е едно, ала под него се кри-

¹ Вж. статията на Боян Пенев „Литературните отношения и оценки на Алека Константинов“ в „Златорог“, год. VIII, април, кн. 4, стр. 151–163. Пенев не е съгласен с г-р К. Кръстева, според когото Алеко се отличавал с „висока култура“. „Тая висока култура не личи никъде в произведенията му. Всъщност културата, която го характеризира, е от доста ограничен размер... Алеко не се стреми да разшири своя литературен опит, нито пък да придобие системно една по-висока култура... Литературното му образование може да се нарече оскъдно... Никъде в преводите си той не проявява развит естетически вкус... Докато Гогол се издига до стилизирана карикатура и художествена хиперболичност, Алеко примесва в своите образи твърде много непотребен и груб реализъм“ и пр. – Моите лични наблюдения ме карат да дам пълно право на г-р Кръстева. Алеко беше, напротив, много културен човек, много начетен и ентусиастичен почитател на всемирните писатели, особено на Шекспира, Молиера, Пушкина, Гогола, Лермонтова и Тургенева.

ят разни личности. Това са „отделни портрети в профил“, а не една фотографическа снимка от живата действителност. При това карикатурата е много прекалена. Бай Ганьо иска да бъде възплъщение на всичко отрицателно у българина и с това се осъжда сам като художествено произведение. Той е невъзможен. (Като че Дон Кихот или Чичиков или Тартарен са по-възможни!)

Като слуша човек тия отзиви, не може да не се попита: Ако е вярно всичко това, което известна критика изнася против Алека като художествен писател, какво остава тогава от него? Вие не сте доволни от неговата композиция, от неговия стил, от синтаксиса му, от русизмите му, от цинизмите му, от невероятностите му; вие му отричате всяка по висока култура, намирате, че литературното му образование е оскъдно, че в преводите си не проявявал достатъчно развит естетичен вкус и пр., значи, вие го осъждате във всичко, което съставя ценността на художественото творение.

За щастие, от Алека ще остане нещо, което ще живее и тогава, когато цялата критика би му отрекла качествата на художествения писател.

А аз далеч не съм на мнение, че естетичната критика има безусловно право. Има в пътните бележки на Алека и в неговите фейлетони, а и в „Бай Ганьо“ страници, образцови по своя хумор или по своето възвишено вдъхновение. А има нерядко и пасажи, които напомнят безсмъртните автори на „Дон Кихот“ и „Мертвые души“.

Не съм съгласен и с ниската оценка на Алековия стил и Алековия език у някои критици. Аз смятам Алека напротив с автора (Р. П.) на една хубава студия върху хумористичния му слог в „Училищен преглед“ (1924, септ. – окт., стр. 587–613) за един от най-големите

майстори на българското слово, наравно с Петка Славейкова, Вазова или Влайкова. И наистина рядко има между по-младите писатели такива, които да познават тъй добре простонародната реч като Алека, и то с всичките ѝ отсенки, особено за хумористично изображение.

Цинизмите на Алека, от които се оплаква Пенчо Славейков, са цинизми на създадените от него типове, а не неговии собствени.

Вулгарен не беше Алеко, а вулгарна беше средата, която той рисувахе.¹

Не съм съгласен и с това, че Бай Ганьо не бил никакъв тип. Бай Ганьо има в себе си нещо много определено, много типично, в което едва ли не всеки българин може и днес още да познае себе си или ближния си.

Но да оставим настрана естетичната критика. Аз твърдя именно нещо друго:

Алеко Константинов заема и ще заема и занаят в историята на нашата литература и на общата култура едно от първите места нетолкова като художник-писател, колкото като писател-моралист. Него-

¹ Срв. фейлетона „До Желюша с говежди вагони“ (Съч., I, 69). Мото: „Да не ви знае човек, ще помисли според вашите очерки, че сте кой знае какъв циник!“

„– Merci, madame. Дай боже да сте искрено възмутена от цинизма. Но, ради бога, защо не дойдохте онзи ден на събора в Желюша, па сетне да си поприказваме.“ (I, 69)

„– ... Това е цинично, madame, нали. И аз го виждам, че не е красиво, но Вам ако е все едно, мен ме боли и аз го пиша не да гразня Вашето нежно ухо, а с надежда, че занаят ще се постараят да не се повтарят подобни сцени.“

„– Прощавай, снисходителни читателю! Ти ще срещнеш в тази книжка още някои цинични думи и сцени; аз не можах да ги избегна. Ако ти можеш да изобразиш Бай Ганя без цинизми – заповядай!“ (Бай Ганьо, р. 141.)

вото значение не може именно да се мери само с мащаба на естетичния вкус – менлив и относителен, както всичко, което засяга чувството на красотата.

Алеко принадлежи много повече към категорията на обществените преобразователи, за които всичко, включително и литературата, е средство за постижение на един по-висок нравствен идеал, които не могат и да разберат литературата иначе, освен като тенденциозно изкуство. За тях кличката, „L'art pour l'art“ няма никакъв смисъл. Не Алеко би казал във всеки случай като Пушкиновия поет:

„Не для житейского волненья,
не для користи, не для битв,
мы рождени для вдохновенья,
для звуков сладких и молитв!“

Алеко пишеше, за да убеждава, да поучава, да поправя, да възпитава, а не само да забавлява.

Ето защо мен се чини, че ако Алеко би живял в епохата на един Лутер, той би бил вероятно един от най-убедените му привърженици.

Не напразно той изповяда в един малък семеен албум, за който ще говоря по-нататък (аз публикувах тази изповед в сп. „Български преглед“), че от всички исторически личности най-симпатичен му е *Савонарола*.

Защо Савонарола? Защо именно тъкмо тоя мъж е поразил тъй силно въображението и чувството на Алека?

Girolamo Savonarola е оня италиански калузер, доминиканец, който в XV век бе възмечтал да преобразува потъналата в разкош и разврат Флоренция на Медичите. Пламенен демократ, Савонарола искаше да съедини народовластие с идеята за божие царство и принципа на висшия разум. Савонарола помисли един момент, че може да реформира чрез религията цяла Италия. Неговата морална строгост постепенно му

отчужди обаче малодушната тълпа и Савонарола претърпя мъченишка смърт: той бе обесен и после изгорен пред същата тълпа, която доскоро бе го посрещала с кимвали и литаври – вечният трагизъм на толкова велики личности, които днес се приветстват с „осанна“, за да бъдат изпратени утре със зверския рев: „Распи, распи его!“

Ето, това е историческата личност, която според интимната изповед на Алека се ползваше с най-големите му симпатии. Не показва ли това, че между италианския реформатор на XV век и автора на Бай Ганя има нещо конгенуално при всичката разлика на епохи и темпераменти?

Също като Савонарола и Алеко мечтаеше именно преди всичко да превъзпита своя народ. Средствата на единия или на другия не бяха и не можеха естествено да бъдат тъждествени. На Алека липсваше фанатичната вяра на флорентинския реформатор. Син на един скептичен век, той с по-малка увереност възприе своята възпитателна мисия. Лишен от витийски дарби, той не проповядваше своето учение по стъзги и събрания, като Савонарола. Той не хвърляше стрели от височината на една обществена трибуна, като Савонарола. Но Алеко имаше едно оръжие не по-малко опасно: на глед безобидния, но в действителност разядливия като луга хумор. Едничкото прозвище „Бай Ганьо“, прилепено някому, не действа ли и днес като гръмка плесница или бич по лицето? Кой обича и търпи да го наричат Бай Ганьо? Даже и най-типичният Бай Ганьо подканва другите да се видят в Алековото огледало, но себе си хитро изключва. Понятието байганьовщина е днес по-обидно и от семковщина или във Франция тартюфщина (Tartuferie).

Но Алеко наказва все пак по-милостиво от средновековния калузер. Вглеждаме ли се именно внимател-

но в очите на хумориста, вие ще забележите, че от тия очи капят едри сълзи. А тъй наказва само любещият, сърцето на когото е препълнено от състрадание и който, бичувайки другите, бичува най-напред себе си. Тук лежи и силата на Алековото обаяние. Тия, които той подлага на ударите на своята сатира, чувстват отлично, че нямат пред себе си един жлъчен социален критик, който е недоволен от хората, само защото не дават туй, което *той* мисли, че е в право да иска от тях. Наказаните усещат бащинската ръка на справедливия възпитател и целуват тая ръка.

Спирам се при тая дума *възпитател*, защото характеризира най-добре истинската заслуга на Алека за българския народ.

Немците често обичат да разглеждат известни свои или общогермански велики мъже, мислители, художници или политици като свои възпитатели (Erzieher).

Ние имахме няколко интересни труда, които носят надслова: *Шопенхауер като възпитател* (Schopenhauer als Erzieher), *Рембрант като възпитател*, *Нитче като възпитател*, *Бисмарк като възпитател* и т.н. В тия книги се разглежда въпросът, какво дължи Германия на тия и подобни тям мъже. Какво представят те като образци за подражание?

Аз бих желал да се появеше един ден и у нас един труд: *Алеко като възпитател на своя народ*.

Ние имаме материали за такова едно изследване в самото творчество на Алека. Но бъдният автор на тая необходима книга трябва да се запознае по-дълбоко и с живота, и с вътрешния мир на „Щастливеца“.

За жалост, ние всички познаваме Бай Ганя, ала не и неговия автор. Ние и досега, толкова години след смъртта му, не притежаваме една колко да е задоволителна биография на Алека. Неговата собствена ски-

ца, публикувана в I том на събраните му съчинения, е съвсем недостатъчна. Биографичният очерк на Пенча Славейков в същия том е по-пълнен, но съдържа някои неточности, особено колкото се касае до семейната среда и първите години от развитието на Алека. Като близък родственик (първ братовчед на Алековата майка) имах щастие да познавам от малък много добре родителите му и мога с положителност да кажа, че Пенчо не е добре осведомен. Пенчо допуска например у Алека едно по-голямо влияние на бащата. Моите лични впечатления не говорят никак в полза на тая хипотеза. Алековият баща, Иваница хаджи Константинов, богат търговец от виден чорбаджийски род, беше един тих, затворен, мълчалив, малко темерут човек, тъкмо опакото от подвижния, приказливия, общителния, веселия, темпераментния Алеко.

Като толкова даровити мъже и Алеко изглежда да беше наследил много повече от майка си и баба си, от който род излезе и Найчо Цанов.

Нищо определено не знаем и за влиянието, което Габровската гимназия и Николаевският южнославянски пансион на покойния Тодор Минков са могли да упражнят върху Алека чрез образователната и другарската среда, която той намери в тях. Ние имаме нужда от една по-обстойна монография, по-обстойна от иначе интересната скица на Абрашева „Южнославянският пансион в Николаев, материали за историята на пансиона и биографията на неговия директор“ в Министерския сборник (XXV, 1909). Едно изследване на значението на Минковия пансион в Николаев като разсадник за бъдещи български дейци в най-разните области на държавното управление, науката и изкуствата отдавна се налага и не само по отношение на Алека, защото нищо друго да не бе направил Минков освен да даде възможност на Алека да се развие правилно чрез

сравнително богатата библиотека на пансиона, чрез свободата на дружествените разисквания, чрез решението на възпитаниците да си уреждат театрални представления, концерти и най-после да издават дори свой ръкописен орган, и това е достатъчно да му осигури едно почетно място в историята на нашата духовна култура.

От извънредно голямо значение за писателя са годините на неговите университетски студии. Известно е, че Алеко, след като свърши Николаевската реална гимназия, като прескочи един клас (и това е характерно за големите му умствени способности) – се записва по правото в Огеския университет. Но ние малко знаем как той използва годините на студентството си за своето развитие.

От голяма полза биха били тук особено писмата му, писани в тая епоха до роднини и приятели, но за жалост такива са се очували само няколко. Едното е до мене и носи дата 30 окт. 1881 г. То е най-ранното запазено и днес писмо от Алековите студентски години.

През ваканциите на тая година (година на знаменитите пълномощия) ние се срещнахме именно в родния си град Свищов. Осемнадесетгодишният бъдещ автор на Бай Ганя, възторжен почитател на Шекспира, ми чете тогава на балкона на бащината си къща (сега музей), от който се открива очарователна гледка към Дунава и румънския бряг), един свой превод на Отело. Не помня какво впечатление ми направи тоя превод, но знам, че се разделихме с преводача не само като близки родственици, но и като горещи приятели.

Аз заминах за Виена, гдето следвах тогава, той – за Огеса, и от тук ми съобщи между друго и следното: „Аз, както знаеш, сега съм студент-юрист, 2) аз съм станал много мързелив, нищо не правя, 3) ходя твърде

често в операта, 4) живея в не твърде добра стая, 5) ям не твърде вкусен обяд, 6) в джоба ми има само два български и три влашки галогана, 7) с поезията се прости на вечно, 8) захванал съм от мързеливщина да превеждам една книга и прочая и прочая...”

Тия, които познават Алека от софийския му живот, ще открият вече в това хумористично писмо автора на Бай Ганя.

След като свърши науките си в Новоросийския университет, Алеко стана съдия в София и напредна много скоро.

След известно време той бе обаче внезапно уволнен. И тогава се заложи за адвокатство и литературна работа.

В София Алеко успя още от първите месеци да сгрупира около себе си няколко млади, жизнерадостни като него. Тия другари, членове на тъй наречената Весела България, още днес са повечето живи, но ни един от тях не се е решил да ни даде своите спомени за Алека, а те биха били извънредно ценни за неговия бъдещ биограф.

Една щастлива идея бе, когато при една Алекова визита в с. Владая, гдето прекарвах лятото със семейството си, той бе помолен да напише своята „изповед“ в един „семеен албум“. Защото единствено на тая „изповед“ ние дължим днес няколко данни, необикновено интересни за изследвача на Алековата психика.

Достатъчно е да приведа отговорите само на няколко въпроса, за да се узнае веднага Алеко:

I. Кой е според вас идеалът на земното щастие?

– Свобода от всякакви условности и задължения.

II. Ако бихте желали да си имате девиза, коя бихте си взели?

– Свобода, честност и любов.

III. Коя е според вас най-почтената добродетел?

– Любовта като сърдечна доброта.

IV. Коя съдба ви се вижда най за окайване?

– Да се разочароваш в силата на честността.

V. Кой порок мразите най-много?

– Скъперничеството.

VI. Кой е бил най-хубавият момент в живота ви?

– *Пътуването ми в Америка и когато ма хрумна идеята за Бай Ганя.*

VII. Кой е най-тъжният момент в живота ви?

– Когато измряха домашните ми и аз останах без работа.

VIII. От кое място ви е останал най-приятен спомен?

– От върха на Айфеловата кула и от Нуагара.

IX. Кой е според вас най-хубавият момент през гения?

– Ранна сутрин преди изгрев слънце.

X. Кое развлечение ви е най-приятно?

– Гуляй на чист въздух и в мъжка компания.

XI. Коя е най-любимата ви миризма?

– Миризмата на параходите и железниците.

XII. Кое е любимото ви занятие?

– Да пиша хумористични очерки.

XIII. Коя е вашата главна надежда?

– *Че кога да е ще бъда оценен по достойнство.*

XIV. Кое кръстно име бихте взели, ако бихте си го избирали сам?

– Пак Алеко, а като псевдоним нещо смешно.

XV. В коя страна бихте предпочели да живеете?

– България.

XVI. Кой чужд народ ви е най-симпатичен?

– Французите.

XVII. Кое историческо лице ви е най-симпатично?

– Савонарола.

XVIII. Кой е любимият ви писател?

– Тургенев.

XIX. Вярвате ли в приятелството?

– Да.

XX. Кое е според вас майсторското творение на природата?

– Младо и здраво човешко тяло – и т.н.

Че всички тия отговори са безусловно искрени, в това могат да се съмняват само ония, които никога не са познавали и не са чели Алека.

Това се доказва впрочем и от факта, че за всички тях намираме илюстрации в Алековите съчинения, както в пътните му бележки „До Чикаго и назад“, тъй и в „Бай Ганьо“, тъй и в 60-те му фейлетона.

Би ме отвлякло естествено много далеч, ако бих взел да цитувам пасажи за подкрепа на всеки отделен отговор. Ще се огранича с най-важните за психолога.

II

1. Алеко изповядва, че нищо не цени повече от личната свобода, свободата от всякакви условности и задължения. И наистина Алеко заявяваше често в своите разговори, че нищо не мрази повече от веригите, каквито и да бъдат те. Може би затова не се и ожени.

Вземете пътните му бележки „До Чикаго и назад“. Алеко е ослепен от блясъка на американската култура, но не затваря и очи пред някои тъмни петна в социалния живот на гордите янки. Навред той се възхищава от баснословния материален прогрес на Съединените щати, но това не му пречи да трепери пред перспективата, че един ден цялото човечество ще се превърне негли в една машина, в автомат. Алеко посещава с другарите си Бостон и тук бележи:

„И тъй аз видях града, в който се е зародила ми-

сълта у Edward Bellamy да напише своя фантастичен роман „Looking backward“ (2000–1887).

В тоя роман един фиктивен герой, Юлиан Вест, заспива и се пробужда чак в XX век сред една съвсем чужда нему култура. Още преди три години, като прочетох тази книга на Белами (сега вече преведена и на български), побиваха ме тръпки, като си представях, че човечеството един ден ще достигне до това автоматическо състояние, което Белами ни представя като идеал на отдалеченото бъдеще – състояние, при което личността, индивидуалността свършено почти изчезва, като се превръща в роб на един нов, много по-силен и несъкрушим господар – обществото. Човечеството срина един господар – тиранията, робството, но личната свобода роди нов господар – *капитала*! Капиталът в Америка е достигнал до най-крайното си развитие и е задушил своята родителка – *личната свобода*. При всичката свобода и равенство, де југе, волята народна се е превърнала във воля на капитала.“

На връщане от Чикаго, преди да напусне обетованата земя на толкова нещастници, Алеко хвърля поглед върху виденото и пише:

„Аз и сега, като се вгледах в американските градове, право да си кажа... никак не ми паднаха на сърце. Туй бясно движение на железници, на трамваи, с асансьори, тези замрежени с жици улици, този дим, този шум, тази суета! При това онези загрижени физиономии, онези неми уста, лишени вече от способност да изобразяват усмивка!... Литнали, припнали всички американци като чаркове на една машина, като че безсъзнателно, автоматически сноват, преплитат се и от машината капят долари, те пак ги влагат в машината и пак като чаркове сноват... Е, ами кога ще живеем?“

2. На въпроса: Коя е според вас най-почтената добродетел? Алеко отговаря: „*Любовта като сърдечна*

доброта.“ И наистина няма човек, който да е бил близък Алеку, да не знае какво златно сърце имаше той. Колкото голяма да беше понякога мизерията му, той намираще възможност да дели и последния злък с по-нещастни от него. А имаше дни, когато Алеко беше абсолютно без средства, твърде горд обаче да изповяда, освен на най-близки, своята немотия и неуспеха на своята адвокатска професия, която той ненавиждаше собствено от душа. „Стоене, мама, птичка певчая става ли адвокат“, пише той в едно писмо до един приятел, като иронизува върху себе си. А в друго четем: „А аз... адвокатствувам... повеситъся и утопитъся! Туй, гдето го казват „презрян метал“, чтото не видать его в моих владениях.“ „Че аз съм щастливец – пише Алеко в своя хубав фейлетон „Страст“, – това го знае цяла България; но туй, което никой не знае, то е, че днес нямах 45 стотинки да си купя тютюн“ (I, 120). А случват се дни, че Алеко наистина няма и стотинка: „Да би знал ти моето положение – пише той през септември 1893 година на братовчедата си, Найчо Цанова, – особено след връщането ми от Америка, ти би повярвал, че мога да нямам в даден момент ни един сантим.“

Но горещата, искрената любов на Алека засяга не само отделната личност, а и цялото човечество. Не напразно той беше убеден привърженик на мира. Ето защо той с възмущение отбелязва в своите пътни бележки, че в изложбата в Чикаго, съвсем близо при павилиона, гдето на посетителите показвали в една ракла праха на Колумба, се издига павилионът на тогавашния, германски цар на топовете, Круп: „И наред с това светилище – възкличава той, – което охранява праха на великия човек, геният и решителността на когото са дали възможност, чрез величайшето откритие, на милиони хора да живеят, да се развиват и славословят бога, – на няколко крачки от него на брега е

построено, за срам и позор на човечеството и цивилизацията, зданието на Крупа, в което като че за подигравка на прогреса са изложени грозните оръжия, предназначени да трябва човечеството и да предизвикват милиони проклетия и потоци сълзи.“

3. Алеко изповядва, че най-за окаяване му се вижда съдбата на оногова, *който се е разочаровал в силата на честността.*

Тия, които познаваха Алека лично, знаят, че той с всичката сила на своя безграничен оптимизъм се бореше против разочарованието. Той дълбоко вярваше до последните си дни в конечното тържество на идеала. „О, колко е опошлена сега борбата – пише той на един другар. – А идеали трябва, Алексей – те не са празна дума, както мисли жадната за облаги сволоч.“ И прибавя: „По-добре е да бъдеш нещастен със своите идеали, отколкото щастлив скот.“ „Може всичко от Стюар Мил да съм забравил – пише той в един свой фейлетон (отворено писмо до Велчо Велчев в „Знаме“, 1894, I, 31), – но това (негово) изречение ще го помня до последния си час. То е, по-добре да бъдеш недоволен човек, отколкото доволен свиня.“

Борейки се против разочарованието в хорската честност, сам Алеко не можеше да не ѝ бъде винаги и навред най-верен служител. Той искаше да си остане честен, ако ще би това да му струва най-тежките материални жертви. Той знаеше, че може да пострада за своята строга обществена критика, той знаеше, че никакво мнозинство няма да го приеме, ако си позволи да съди със собствената си глава, но той не се плашеше от подобни перспективи. Четете духовития му измислен диалог „Разни хора, разни идеали“ между него и един негов чичо (I, 244):

„– Е добре, научи ме какво да правя!

– Как, какво да правиш! Прави, каквото правят

хората: свий си опашката, па си налягай парцалите... Защо и ти да не влезеш в болшинството...

– Е че как да вляза, бе чичо, като не ме приемат.

– Не те приемат зер, защото си бишибозук... (Смей се ти, колкото обичаш.) Я покротувай една-две години, та виж няма ли да те приемат. Защо се обаждаш, защо не си мълчиш; теб какво ти влиза в работа, че този бил подлец, па оня бил крадец... Твоя работа ли е това? Криво-право, мълчи си. Преструвай се, че нищо не виждаш и кога да е и хората ще те оценят, ще видят, че си кротко момче, че си челяк за работа. Ами как?... Ама ще речеш, безобразия се вършат, тебе какво ти е? Мъ-ъ-ъ-лчи си, па си гледай кефа. Защото и да дрънкаш, все едно, няма да оправии света... И как не ти омръзна, бре синко, тази пуста борба, тази пуста критика! Като си помисля що труд, що чудо си изкабил... и за какво? – За вятъра.“

4. Алеко изповядва, че от всички пороци най-мрази *скъперничеството.*

Няма освен да вземете „Бай Ганьо“, и на всяка страница ще откриете дълбокото отвращение на Щастливеца от тоя, според него, основен български порок. Ето защо едва ли има думи, които Алеко да мразеше повече от простаишките изражения, с които Бай Ганьо постоянно си служи: *келепир и къравото.*

– Обичал, кай, българите! – казва Бай Ганьо за Иречека. – Той ли? Като има келепир, и Бай ти Ганьо знай да обича. – Току тъй на сухо патриотизъм – бош лаф – слушаме друг път Бай Ганя, журналист. – Я ми кажете вий сега, както стоят работите, от къде може да се удари най-добър келепир?

Естествено е, че който обича келепира е готов на всичко, стига само това да не уврежда интересите му и главно *да не струва пари.* В едно кафене в Прага български студенти се карат. Не искат да позволят

на едного да си каже мнението. „Нека се поуизприкаже човекът – се намиса Бай Ганьо в спора, – *пари не иска я!*“ „И с тоя типичен аргумент: „пари не иска я!“ – бележи Алеко – може да говори каквото ще, да върши каквото ще, само пари да не иска, само да не се косва до нашия джеб, до нашите интереси. Може и да лъже, *пари не иска я.*“

На друго място в „Бай Ганьо“ Алеко изважда един студент, който много обича „да удря келепира“, и по тоя повод излага цялата теория върху големите вреди от скъперничеството, от която се вижда най-добре защо той, като моралист, мрази толкова дълбоко тоя порок. „Не е за чудо, пише Алеко, този пусти грях, скъперничеството, по зараза от окръжаващата домашна среда, възниква се почти от детски години, изсушава душата на младия човек, като го превръща в най-студен егоист: нищо нежно, нищо благородно не остава у него. Материалният интерес управлява всичките действия на скъперника и определя отношенията му към окръжаващите; никакво морално подбуждане не предшества, никакво разкаяние не последва действията му, насочени, без разбор на средствата, към добиване на изгоди. Даже тогава, когато тия действия влекат бедствие или позор за някого, и тогава вместо угризения егоистът скъперник среща доволство, като че загубата на другите е негова печалба, нещастие на другите – негово щастие. Едно би смутило нашия егоист – да го надхитрува някой. Когато у другите народи думата „хитър“ е синоним с лукав, вероломен и, прикачена на някое лице, би го понижала в мнението на обществото, у нас с епитета „хитър“ се кичат като с най-почтена декорация: „Брей, хитро момче излезе, да е живо на баща си, всинца ни измами! Не можяхме да го излъжем! Ашколсун! Браво!“

5. Интересна е изповедта на Алека, която показ-

ва неговата *страстна любов към природата*. Кой не знае, че на тая негова страст ние дължим основанието на първото българско туристическо дружество, което носи и днес името на Константинова, и въобще бързото развитие на туризма в България.

– Не помня Вазов ли или някой друг е написал: „Господа, изучете България, за да я обикнете.“ Е, вярвайте бога, няма по-святата истина от изразената от тия думи – пише Алеко в своята покана към софийските любители на природата, на 27 август 1895 година да се намерят на Черния връх (I, 93).

Помня с какво възхищение говореше той за тая екскурзия, която, съвсем неочаквано за него, се състоя. Четете впрочем неговия фейлетон в „Знаме“ (I, 8 а): „*Невероятно наистина, но факт: 300 души на Черния връх.*“ В този подлистник изненаданият Щастливец се провиква: „Ей, българино... не о хлебе едином жив будет человек.“

И имаше право Алеко да бъде изненадан. Защото какви усилия не беше положил той да убеди най-напред другарите си и после чрез фейлетоните си и Бай Ганя и целия български народ, че България е чудно хубава, очарователна и че ние не я познаваме, защото не я търсим и предпочитаме да се душим из димните кафенета, бирарии и кръчми.

– Ами че, моля ви се, аз зная някои приятели – пише Алеко, – които цели десет години, – десет години! господо, това не е шега – не са престанали да гният в задимените къшета на Панаха с карти в ръка; а пред носа им цъфти тази хубава, тази живописна градска градина, от гъха и прохладата на която те не умеят да се ползват, а пък вълн от София, в околността, какви чудни места!

– Сегим в кафенетата и въздишахме за Швейцария – пише Алеко на друго място, – а пък стига ни са-

мо малко водица – и Швейцария, българска Швейцария е пред нас – Витоша, Рила, Родопите.

– И най-последният бедняк чужденец от живущите в София се е насладил от величествения вид на Черния връх на Витоша, а я ми кажете има ли един – един! божичко – шоп, който да се е качил на Витоша...

– Ами какво да кажа за мнозина от нашите заможни граждани, които се бутат цял живот в праха, миризмите и миязмите на софийските стари улици, гледат цял живот хубавата Драгалевска горица и не са имали волята да станат, да идат там и да се насладят от нейния гръх и прохлада, от омайния шум на пенливия поток и от славеите.

– Брей, че ти си бил цял поет... Я гледай – прекъсва един от веселите събеседници. – Ами я ми кажи ти защо ни приказваш тия бабини деветини; нали уж за Бай Ганя разказваш.

– Затуй ти приказвам бабини деветини, защото просто яг ме е, като гледам каква апатия ни е вдървила.

– Да речеме, че ний не отбираме от природни хубости – не, – не можем да не отбираме, защото това е естествено чувство, говедото и то отбира, но работата е, че сме сковани от възточна неподвижност.

– Ако те хвана, Арпакаш, за яката и те потъптя към Урвичкия манастир, ти, щом те наведе над Кокаленския баир, над Искърската бездна и чуеш тайнствения говор на извилистата запенена река, ти ще почнеш да цъкаш с езика си и ще извикаш, непременно ще извикаш: „Брей, че то цяла Швейцария, я гледай, че тя била хубава нашата България и ние глупци да не знаем това, а киснем по празниците в кафенетата.“ Но щом се върнеш в София и гръхнеш от задушената атмосфера, ти пак ще паднеш в летаргия, пак ще те вкамени апатията, догдето не те потъптри друг за яката.

III

Аз се опитах дотук да илюстрирам Алековата изповед с цитати из неговото творение.

Ала и обратният експеримент ни дава сигурни и ценни резултати.

Вещият литераристорик може да открие целия Алеко в неговото произведение. Алеко се е обрисувал именно цял-целеничък в „Бай Ганьо“. Само че трябва да постъпите като фотографа, който от негатива получава позитивния образ. Няма именно освен да вземете *онакото* на Бай Ганя и ще имате Алека.

Ето и няколко доказателства:

1. Колкото Бай Ганьо е прост, груб, циник, нечистоплътен, нахален, толкова Алеко беше тънка, деликатна, срамежлива натура, а и външно един напълно културен човек в най-добрата смисъл на думата.

Има и днес мнозина, които са познавали Алека в най-близка интимност и които са го виждали и в халат.

Никой от тях не може си и представи нежния, красивия блондин Алека, с хубавите сини очи, да мяска като Бай Ганя у Иречека, „издувайки със залъците ту едната, ту другата буза и час по час да опъва шията си, за да може да преглътне хляба“.

Аз не мога си и въобрази Алека нахален гост на Иречека, да сърба на трапезата му, „като че триста псета са се сгавили“.

Кой интимен другар на Алека може да си го представи да плюе по килимите и да разтрива своите експекторации с миризливите си ботуши като Бай Ганя пак у Иречека? И само това ли? Аз минавам всички ония чудовищни за един европеец привички и невъзпитаности на Бай Ганя, които и в едно българско общество не могат да се изразят по име.

2. Колкото Бай Ганьо е груб, неучтив, толкова Алеко беше мек и вежлив. „Думите вежливост и учтивост – казва Алеко на едно място, – са новоприети от руски език; „деликатност“ е заета назаем от французите, а у нас най-подходящ за тия непонятни термини е „лигавене“. Тия меки, нежни, сърдечни обръщения, които характеризират отношенията на цивилизованите хора и които правят живота по-благ, по-приятен, са непонятни за Бай Ганя. „Говори както дал господ: „Хайде де, ей, я чувай, завежди ме у дома.“ А какво ще рече то: „Моля ви се, имайте добрината, бъдете тъй любезен“ – какви са тия лигавения.“

И на друго място чуваме пак Бай Ганьо да възклицава:

– Знам ги аз тях. Ти не ги гледай, че са такива мазни. (Бай Ганьо искаше да каже учтиви, но тая дума е още нова в нашия лексикон.) – Не гледай, че се увират около тебе. Защо се увират? Мизгар доброто ти мислят?

3. Колкото Бай Ганьо е скъперник и мисли само как „да удари келепура, кьоравото“, толкова Алеко беше безкористен и щедър. Той не мразеше, както поменах вече, нищо повече от скъперничеството.

4. Колкото Бай Ганьо е мнителен и подозира във всичко някаква задна цел, толкова Алеко беше доверчив до наивност.

Бай Ганьо не се отделя нигде, даже у Иречека, даже в банята от своите дисаги и мускали.

Четете, напротив, какво казва Алеко за Граматикова (в „Бай Ганьо прави избори“), под маската на когото е изобразил себе си: „Млад, образован, малко идеалист, повече мечтател, с любов в сърцето, с вяра в доброто, с надежда на бъдещето, той не беше още кален в действителността, в живота. Безгрижен до самозабравяне, непоправим оптимист, привикнал на всич-

ко да гледа от добрата му страна, той беше доверчив до наивност, до глупост.“

И наистина такъв беше и си остана Алеко до смърт.

Где можеше във всеки случай да си представи той в своята доверчивост, че един ден ще бъде убит от същия тоя Бай Ганя, когото безпощадно кореше наистина, но когото той обичаше, както ще видим, не малко от една майка, която тъкмо към своите недъгави, обидени от природата деца (гърбави, рахитични, полуидиоти) проявява често по-голяма нежност, отколкото към здравите, нормалните.

5. Колкото Бай Ганьо е човек без всякакви скрупули и принципи, освен тия, които осигуряват неговите най-груби лични интереси, – колкото той е извъртлив, цял ветропоказалец, толкова Алеко беше твърд в своите начала и не отстъпваше от веднъж взети решения и позиции.

Сравнете само Бай Ганя и Алека като политици. Вижте например как прави оня избори и как си представя идеалистът Граматиков (т.е. Алеко) изражението на народната воля чрез свободното гласоподаване.

„– Хубава работа – казва Алековият герой на едно място. – Защо съм Ганьо Балкански, ако няма да зная и този занаят. Ти, господине, тури ме в която щеш околия и ми кажи когото щеш да ти избира. Едно магаре тури за кандидат, и магарето ще ти избира, майка му стара! Само дай ми околийския с жандармите и ми дай 1000–2000 лева.“

„– Свобода ли? На-а свобода! – се провиква Бай Ганьо на друго място. – Ще видят те в неделя една свобода, че ще помнят до живот. Хеле Граматиков, той, горкият, не е виждал от наши избори. Да му излязат насреща ония ми ти влася, ония ми ти цигани, с кървясали очи, изпъкнали два пръста навън, ония пресипна-

ли гърла, ония ми ти пояси до гуша, да му се облецият насреща, па да иде онзи глиган, Данко Харсъзина, отзаде му, па да извика само: „Дръжте го... Ли-бе-ра-ли! Кон-стен-туция! На-а констен-туция.“

„— Ами че ти, бе Бай Ганьо, нали си уж либерал — осмелява се да възрази Бочоолу в „Бай Ганьо прави избори“.

— Кой ти каза, че съм либерал? — пита строго Бай Ганьо.

— Как, кой ми каза? Ами че не помниш ли колко консерватори си пердашил, колко си ги псувал, как да не си либерал? Не знаеш ли — ти сам каза, че даже на Иречека си се хвалил, че си либерал — възразява Бочоолу.

— Ей че си прост! — отговаря със снисходителна усмивка Бай Ганьо. — Че какво като съм казал на Иречека, *дума дупка прави ли?* А бе, ахмако, че аз един Иречек ако не метна, кого ще метна?“

Да, *дума дупка не прави!* Такова е мнението на Бай Ганя. Той и не подозира, че в цивилизовани страни думи не само дупки правят, но и изкопават понякога и пропасти между хората, че една дума може понякога да стане причина за най-големите нещастия, както в случая със самия Алека, който бе убит, само защото не рачи да наруши една дадена дума. Недавна един мой приятел, директор на една гимназия в провинцията, ми разказа, че видял Алека в предвечерието на 11 май в Пловдив заедно с един виден столичен магистрат.

Последният убеждавал Алека да не ходи в Пещера, а да отиде с него във Фердинандово, гдето цъфтели вече рози. Но Алеко отговорил:

— Не мога, братко, не мога — дума съм дал.

Уви, да беше мислил Алеко като своя герой (дума дупка не прави), той може би щеше да бъде жив и здрав и днес, човек зрял, вече на 64-годишна възраст, но несъмнено същият светъл идеалист и оптимист, какъвто се проявява и в творчеството на младите си годи-

ни. А ние имаме тъкмо днес, в тая епоха на всеобщо обезверение и настървение на брат против брата повече от всеки друг път нужда от Алековци, които да имат власт над сърцата с искреността и топлотата на своето слово и с вярата си в конечното тържество на доброто, въпреки всички признаци на развала. Защото Алеко знаеше, че във всяка криза има симптоми на разложение, но и на развитие.

6. Казах, че Бай Ганьо е лишен от всякакви принципи. Ще се поправа. Той има принципи, но всичките имат една цел: съхранението на всяка цена на неговата скъпа особа. И в туй отношение Бай Ганьо отлично си е уловил началата на народната мъдрост, плод на едно петвековно робско възпитание.

Бай Ганьо обича именно да употребява пословици, които изразяват най-добре и неговия морал. Неговите любими поговорки са: дума дупка не прави; търпение — спасение; против ръжен се не рита; покорна глава сабя не я сече; бързата кучка слепи ги ражда; красавите магарета през девет баура се подуват („Ех, че изящни пословици е създал българският гений!“).

На Боткова (свършил по философия), който го пита да пише ли нещо и за династията, той отговаря:

„А гдето казваш за династията, нейсе, карай да върви, модата му такваз, най-сетне *дума дупка не прави*.“ (Из кореспонденцията на Бай Ганьо Балкански, Знаме, 1897, I, 247.)

На Тръпко Тръпков, младши войник, вестовой, заставен да пере гащички, Бай Ганьо пише:

„*Търпение — спасение*, дето рекъл оня: против ръжен се не рита. Най-сетне под турците сме търпели цял живот, какво бива да търпиш под български две години... Тия работи с търпение се оправят.“

На любезния си внук Стойка той пише ядовито: „А бе ние тука на орехи ли играем или царство управля-

ме? Колко пъти съм те поучавал, че *покорна глава сабя не сече*“ – и т.н.

7. Колкото Бай Ганьо е самоуверен и се вогу от началото: от нищо да не се удивлява (*nil admirari*), за да не го вземат за много прост, толкова Алеко беше скромен и неуверен в себе си. Не напразно той дълги години се колеба да излезе като самостоеен писател и се задоволи със славата на преводач на Шекспира, Мюлера, Пушкина, Лермонтова и Некрасова.

За Бай Ганя, напротив, няма нищо на света, което може да го учуди.

Даже когато вижда в Петербург широкия Невски проспект, някогаж едно от чудесата на модерния свят, той благоволява само да изкаже снисходително мнение, че „най-сетне и Петербург не е съвсем долна работа“. Скъмността на Алека напротив дълго време му попречи да играе една по-видна политическа роля. И кой знае, да би доживял той, неговата (Каравеловата) партия да дойде на власт, дали би даже приел доброволно да стане министър. Толкова неговите понятия за моя пост бяха високи.

Съвсем иначе Бай Ганьо. Той е готов да заеме и най-високото място в държавата, стига да му го предложат.

– Опитайте се например да се изправите насред чаршията със завързани очи – пише Алеко в своя фейлетон „Бай Ганьо в депутацията“, – аз ви уверявам, че първият българин, когото вие хванете и попитате: „Желаеш ли да станеш български княз“ – без да се колебае една минута, ще ти отговори утвърдително. Може би само ще ти тури условие, погаръците и бакшишите, които раздава, да се изплащат не от платата му, а от хазната.“ (I, 81.)

Когато Дочоолу (в „Бай Ганьо прави избори“) се обръща с възхищение към Бай Ганя и му казва:

„– Висмарк не може ти обърна чехлите.

– Чакай де – отговаря Бай Ганьо, без да протестира, – какво си видял ти още? Па най-сетне само немците ли имат Висмарковци?

– И с тази глава да не станеш досега министър! – учудва се по-нататък Дочоолу.

– Нейсе, запуши я – дума скромно Бай Ганьо, – нали ги знаеш българите!“

8. Колкото Бай Ганьо е голям патриот, но само когато няма никаква опасност за неговата скъпа персона (той би желал например Султанът да освободи Македония, та да не пролива сам кръв), толкова Алеко, при всичката си пламенна обич към България, беше лишен от всичко, което напомня шовинизма. Той признаваше винаги доброто у българина, но както ценеше високо личната учтивост, той разбираше, че има и една *международна вежливост*, която трябва също да се съблюдава.

Във виенската баня Бай Ганьо пред очите на удивените немци се хвърля – бух – в басейна и почва, плувайки „гемиджийски“ и „като вампир“, да „бризга с краката си снопове вода“, а след това с тържествен вид изскача, потупва се по влакнестите гърди и извиква: „Булгар, булгар!“

– Какво казваше този тон? – пита Алеко.

– Този тон казваше: Ето го, видете ли го българина! Този е той, такъв е той! Вие сте го чували само: „сливнишки герой“, „балкански гений“! Ето го сега пред вас цял-целеничък, от глава до пети, в натура! Видете ли го, какви чудеса е той в състояние да направи. И само това ли? Ехе, на какви работи е още той способен! Прости били българите, а? Гиди чифути с чифути!

Имайки високо мнение за физическите и моралните качества на своя народ, считайки се винаги за балкански белгиец, прусин или японец (Бай Ганьо с по-

долни народи не се сравнява; той даже пред русина много не благоговее), Алековият герой търси всеки миг случай да изрази своето презрение или снизхождение към всички други нации, без изключение и на славянските.

В Чешко на една станция Бай Ганьо, който отива с цяла компания да посети пражката изложба, е недоволен, че при тържествените срещи говорят само за Хуса. Той негодува, „че в речите не поменували за българските великани“, и мушка един учител да каже нещо за Филип Тотя, за Крума Страшни, за Аспаруха или да изпее някоя песен или поне – „... да надуй кавала“.

В разкошната ботаническа градина при пражката изложба Бай Ганьо с неудоволствие констатира, че няма здравец.

„А бе аз здравец не виждам тука – обажда се Бай Ганьо с нервозен глас. – Проста им работата, ако нямат здравец.“

Бай Ганьо мрази всичко чуждо. Каквото лошо и да се случи, той не допуска, че българинът може да е виновен.

Пак на път за Прага става ясно, че дирекцията на железниците не е направила нужното за осветление на вагоните. Пътниците се виждат принудени да си служат с лоени свещи. Случайно между славянофилстващите пилигрими има и един наш чиновник по железниците, но чужденец.

„Ние не сме виновати – вика Бай Ганьо и гледа чиновника кръвнишки; – пак тези чужденци, да ги вземе дяволът. Нарочно са го направили, да ни омаскарят. И сещате ли, все от завист. Всичките са такъвиз!“ И не го е яд Бай Ганя за друго, ами загдето сме станали резил пред сърбите.

9. Колкото Бай Ганьо е възхитен безрезервно от всичко българско, толкова Алеко гледа до уязви неговата неоправдана гордост.

„Ти намираш, Бай Ганьо, всичко великолепно наредено в България. Белгия, Англия, Прусия нищо не са пред твоето отечество. А я погледни в каква мизерия тънеш, какъв си физически и нравствено нечистоплътен, колко си низък и страшлив, ориенталски непогвижен, умствено мързелив и пр. и пр.“

– Кому в очите пъхаш (напр.) твоето гостоприемство? – пита Алеко Бай Ганя, като че иска да протестира и против известното Паисиево възкликание:

„Ти болгарине не прелщай ся: знай свой род и язык и учися по своему языку; боле есть болгарска простота и незлобие! Болгари прости всякого у свой дом примаят и гощавают, и даруют милостиню кои у них просят; а мудри и политични (греци) то никако не творят...“

– И какво е туй твое прехвалено гостоприемство? – пита Алеко. – Туй ли, че българинът ще ти постели мазна постелка и ще те завие със съмнително алице? Ах, оставете, ради бога, тия дивашки самохвалства. Не е ли време да си отворим вече очите?“

„Ти се хвалиш със своите железници, а я погледни – забелязва Алеко на друго място на Бай Ганя, – треньът взема едно разстояние от 60 километра (от Желюша до София) за 5 часа. Пет часа, господа! И туй е по английски!“

– Ами изборите, които ти тъй изкусно умееш да правиш, приличат ли на белгийски?“

И за да покаже на Бай Ганя безпочвеността, комичността на неговата гордост, Алеко разказва следния забавен инцидент.

При първото слизане в Ню Йорк Алеко завързва такъв разговор с митнишкия чиновник:

– Вие сте русин.

– Не, аз съм българин.

– ?!

— Българин от България.

— ???!

— Бългериен — извиках аз по-натъртено, понеже почна да ме сърди невниманието на този американец, глух ли е? Бългериен.

— Унгария! — ме поправи той.

— Каква ти Унгария, България на Балканския полуостров. — Мене и яд ме хвана, и досмеша ме, като гледах как си напрягаше той паметта да си припомни, а джеба, где ли ще бъде туй царство. — Нашите вестници ежедневно цитират такива чудесни отзиви на иностранната преса за напредъка на нашето отечество, а този невежа не чул даже името „България“.

Впрочем да не мислите, че като не уважава чужденците, Бай Ганьо прави някакво изключение за славяните. Далеч не. Той не отива даже до по-широкото понятие на племенната или расовата принадлежност. Бай Ганьо и на чехи, и на руси, с които има най-много съприкосновение, гледа от висшия принцип на келепира.

Пристигна Бай Ганьо в Прага. Добрите чехи отвеждат българите с безплатни файтони по квартирите.

„— Голяма работа! — казва Бай Ганьо. — Какво им струва да ни заплащат файтоните? Най-после славяни сме! Тука да си покажат славянината, хъ де! Ами как, всичко без пари, с пари и баба знай! Само едно голо „наздар“!“

Подобни чувства вълнуват Бай Ганя и в Русия. „Дже такива неща като национални и племенни симпатии и антипатии му служеха само да извлича лична полза“ — бележи Алеко за един Бай Ганьо, студент в Петербург.

„— И бедните руси, милостиви, каквито са, раздаваха стипендии наляво и надясно. Естествено, може ли да се очаква друго от такива наивни хора.

— А бе то стига да речеш, че съм българин, ти нали ги знаеш русите какви са ахмаци — казва Бай Ганьо и подсмивга самодоволно.“

IV

Могъл бих да прокарам още по-нататък антитезата между Бай Ганя и Алека, за да покажа коренните разлики между мирогледа на единия и на другия и да изтъкна толкова по-релефно светлата фигура на Щастливеца, но и казаното дотук е достатъчно.

Ще завърша с туй, което казах в началото на тая статия, а именно, че Алеко Константинов принадлежи към възпитателите на своя народ, какъвто беше в по-големи размери и Паусий.

Какво ни учи Паусий?

Бъди преди всичко българин. Бъди българин на всяка цена. Само тъй се разбира неговото знаменито възклицание: „О, неразумни юроре, поради што се срамиш да се наречеш българин и не четиш по свой язык и не думаш?“ И на друго място: „Но от що ся ти, неразумне, срамиш от свой род и влачишся на чужд язык... Ти болгарине не прелщай ся: знай свой род и язык и учи ся по своему языку: боле есть болгарска простота и незлобие... Или ся срамиш... защо са болгари прости и нема от них много торговци и книжници, и хитри и славни на земли на това време, но са повече от них прости ораче и копаче и овчаре и прости занаятчии...“

Ето защо Бай Ганьо е собствено най-последователният ученик на Паусия и като такъв той тепърва завършва Паусиевата епоха в историята на нашето морално развитие. Българинът, според Паусия, трябва да престане да се срамува от рода си и езика си и да се гордее даже със своята простота и некултур-

ност и с това, че няма речи политични, — че е груб и неучтив. „Боле естъ болгарска простота и незлобие.“

Е добре, вземете Алековия Бай Ганьо и вижте гали той не отговаря буквално на Паусиевия прецепт. Вижте го в банята във Виена, кога се тупа по косматите гърди и вика гордо: Булгар, булгар! Вижте го с каква ирония той говори за другите народи, без изключение и на славяните, вижте какъв е фанатик на своето.

Не зная, но мене се чини, че да би възкръснал Паусий гнес, той би познал в карикатурата на Алека мечтания от него прост българин.

Така че *собствено Паусий роди и Бай Ганя*, разбира се, без да ще.

Крив ли е той за тоя урор? Не, защото за началата на нашето Възраждане, когато българинът се срамуваше още от своя род и език и се гърчеше, поученията на Паусия си имаха напълно мястото. Тогава се касаеше именно *с всички средства* да се събуди националното чувство на българина: „Ти българине не прелъщай ся: знай свой род и язык и учи ся по своему языку — боле ест болгарска простота и незлобие.“

Ето, тия поучения създадоха като своя крайност и типа на Бай Ганя.

Тъй или иначе, когато на Алека хрумна идеята за Бай Ганя (това той смята за най-хубавия момент в живота си, както видяхме и от неговата изповед), Бай Ганьо съществуваше вече отдавна, само че никой не го съглеждаше — ни в себе си, ни в средата си.

И тук е именно великото откритие на Алека.

Тънкият психолог и хуморист, смеейки се през сълзи, бръкна именно един ден в душата на българина и измъкна от там Бай Ганя в цялата му нагота.

Целта му не беше обаче да се надсмее жестоко над него, а да му покаже само пороците и да го очисти от тях.

Така Алеко собствено продължи възпитателното дело на Паусия, като заяви, че българинът трябва да бъде българин, но и нещо повече.

Значи ли това, че Алеко не обичаше България и нейния народ? Когато се намериха повърхностни хора да го обвинят, че с Бай Ганя бил излагал България пред цял свят на присмех, че обиждал народа си, той с възмущение се провикна (I, 77, „По повод на една книжка“):

„— Стой! Долу ръцете! Не досягай народа! Свали си шапката и се поклони пред този измъчен страдалец, на този дълготърпелив мъченик, на тоя, който ти дава храна и живот, поклони се на българския народ! Този народ, когато е имал светла точка отпреде си, когато му се е посочвала свята цел, се е устремявал към тази цел с въодушевление, достойно за благородна и напредничава нация. — Когато неговите учители му казаха, че в просвещението ще почерпи сила, за да отърси от гърба си духовното и политическо иго, този народ разви такава експанзивна енергия за разпространение на просвещението, щото в един поразително кратък период нашите градове и села се украсиха с училища, читалища, женски гружества и такова чисто, благородно, единодушно увлечение облада целия народ, щото подобен светъл период би направил чест в историята на която щете гържава. Втори път, когато неговите водители му казаха, че един развратен монарх е нахълтал хайдушки в отечеството ни, за да попречи на святото дело на братското съединение, целият български народ, като един човек, се впусна като ураган и изчисти страната ни от подлото нашествие. Народ, който в кратък период брои такива две светли епохи, не е народ за осъждане. Долу шапките!“

Но да обичаш страстно народа си, да признаваш и уважаваеш неговите положителни качества, да сваляш шапка пред неговите подвизи, пред неговата енер-

гия, не значи да закриваш очи пред неговите недостатъци и пороци.

„— Да... души ни атмосферата, в която се кръжи Вазовият Каргашев“ — пише Алеко във фейлетона си по повод на Мирчовата книжка „Тъмен свят“ (1, 77), — възмущават ни, погнусяват ни Влайковите Каменовци; сърцето ни топят картините на Мирчовия „Тъмен свят“, ужасяват ни зловните сатири на Михайловски, срам ни обзема от похожденията на Константиновия Бай Ганьо.

„— Триста дявола! Нима нашата интелигенция се състои само от Гороломовци, от Каменовци, от Бай Ганьовци?

— Е, господине — отговаря Алеко, — и да не се състои само от такива, не можеш да не признаеш, че тези херои засега дават своя колорит на епохата, че в купежа на страстите те са изпъкнали като нечиста пляна над обществения слой и престъпление ще е в такава епоха да се възпяват звездите и луната, когато преди всичко трябва да се изгреби и изхвърли изпъкналата на повърхността тиня.“

Ето защо Алеко кори безпощадно Бай Ганя. Ала като показва всичките му отрицателни качества, той никога не се води от чувствата на злоба, на омраза.

Защото Алеко отлично разбираше, че Бай Ганьо собствено не е виновен, че е такъв, защото е между друго нещастна рожба и на неблагоприятни условия. Затова накрая на своята сатира той се провиква искрено:

„— Прощавай и ти, Бай Ганьо! Бог ми е свидетел, че винаги добри чувства са ме въодушевявали при описването на твоите истории. Ни чувство на злобно порицание, ни презрение, нито лекомислен смях не са ръководили моето перо. И аз съм чадо на своето време и известни отделни събития може би неволно са ме отк-

лонявали от строгата обективност, но аз се старах да произведа есенцията на печалната действителност. Твоите братя, вярвам, не са такива, какъвто си изобразен ти, Бай Ганьо, но те са засега на втори и трети план, те едва сега почват да заявяват за своето съществуване, а пък ти, ти си налице, твоят дух лети и обгръща целия обществен строй и дава свой отпечатък и на политика, и на партия, и на печат.“ (141)

Но като констатира, че Бай Ганьо дава гнес колорит и печат на нашия обществен живот, Алеко е далеч от мисълта, че има пред себе си един вечен, неизменен тип. Напротив, никога повече от него не желае Бай Ганьо да се освободи от своите многобройни пороци и да стане образец на всички частни и национални добродетели.

И в туй отношение особено характерен е следният пасаж из „Бай Ганьо“:

„— И представете си, господа, в този момент аз съжалих Бай Ганя. Вярвайте! Съзнавах, че постъпката му е безобразие, че той е отвратителен, скъперник, егоист, лукав, хитрец, лицемерен експлоататор, грубиян и простак до мозъка на костите... но съжалих го; в тънките вибрации на тона, с който той изговори последните думи („българи сме най-сетне“), моето ухо схвана една нежна нотка, която се е таила и се таи в сърцето на Бай Ганя, но рядко — боже, колко рядко — се проявява. Не зная, може да ви се покаже смешно, неестествено, но ще ви кажа, господа, че в този момент аз иначе погледнах на Бай Ганя: като че някой ми внуши; недей презира този простичък, лукавичък, скъпичък нещастник, той е рожба на грубата среда, той е жертва на груби възпитатели; злото не се таи в него самия, а във влиянието на околната среда. Бай Ганьо е деятелен, разсъдлив, възприемчив, главно възприемчив! Постапи го под влиянието на добър ръководител, и ти

*

ще видиш какви подвизи е той в състояние да направи. Бай Ганьо е проявявал досега само животната си енергия, но в него се таи голям запас от потенциална духовна сила, която очаква само морален импулс, за да се превърне в жива сила.“

И днес ни гнети спомена за Алековата трагична смърт. Но нека не забравяме, че Алеко не обичаше хленча и песимистичните разсъждения.

Той, неизлечимият оптимист, имаше жив усет за потребностите на момента и не се възхищаваше на всяка цена от миналото.

В бъдещето и само в бъдещето той влагаше най-големите ценности, в него беше и надеждата му, че един ден потенциалната сила на Бай Ганя ще се превърне в жива сила.

Искаме ли прочее да бъдем достойни за паметта на Алека, нека живеем със светлите идеали на Щастливеца и нека тържим високо преди всичко неговото учение:

Почитай своя род и език, бъди българин, както учи Паисий, но бъди едновременно и културен човек, бъди европеец!

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА

ДУМИ ЗА ИВАН Д. ШИШМАНОВ

ние. Висшето училище в София е било в началото на 1888 г. и тогава е бил в София. Той е бил в София в началото на 1888 г. и тогава е бил в София. Той е бил в София в началото на 1888 г. и тогава е бил в София.

Иван Шишманов е роден на 22.VI.1862 година в Свищов. На 14 години по предложение на унгарския учен Феликс Каниц е изпратен да учи в Педагогическото училище във Виена, което завършва през 1882 г. По-късно следва с държавна стипендия в Йена (1884) и в Женева (1885–1886), завършва в Лайпциг с докторат (1888). Когато през 1885 г. се обявява Съединението на Източна Румелия с Княжество България, той написва текста на апела на българските студенти в Женева, отправен чрез печата към всички народи да подкрепят справедливото дело на българския народ. През есента на същата година се завръща в България, за да участва като доброволец в Сръбско-българската война. Като студент слуша лекции по философия на психологията, древноезични и нови литератури, по културна история, философия, етнография и други хуманитарни дисциплини. Сближава се с украинския учен емигрант М. Драгоманов, който му предоставя богатата си библиотека, а по-късно се оженва за дъщеря му Лидия Драгоманова. Шишманов е един от основателите на Висшето училище в София (днес Софийския университет). Извънреден преподавател (1888–1889, 1892–1894), редовен преподавател и професор по всеобща литературна и културна история във Висшето училище (1894–1903). Настоява и действа за превръщането му в университет. Частен хоноруван доцент (1909–1911, 1919–1921), редовен професор и титуляр на Катедрата по сравнителна литературна история в Софийския университет (1911–1918, 1924–1928). Шишманов работи едновременно и в МНП като началник на отделение. В продължение на четири десетилетия чете лекции по културна история, всеобща история на литературата, история на източните литератури, теория на народната поезия.

Иван Шишманов е роден на 22.VI.1862 година в Свищов. На 14 години по предложение на унгарския учен Феликс Каниц е изпратен да учи в Педагогическото училище във Виена, което завършва през 1882 г. По-късно следва с държавна стипендия в Йена (1884) и в Женева (1885–1886), завършва в Лайпциг с докторат (1888). Когато през 1885 г. се обявява Съединението на Източна Румелия с Княжество България, той написва текста на апела на българските студенти в Женева, отправен чрез печата към всички народи да подкрепят справедливото дело на българския народ. През есента на същата година се завръща в България, за да участва като доброволец в Сръбско-българската война. Като студент слуша лекции по философия на психологията, древноезични и нови литератури, по културна история, философия, етнография и други хуманитарни дисциплини. Сближава се с украинския учен емигрант М. Драгоманов, който му предоставя богатата си библиотека, а по-късно се оженва за дъщеря му Лидия Драгоманова. Шишманов е един от основателите на Висшето училище в София (днес Софийския университет). Извънреден преподавател (1888–1889, 1892–1894), редовен преподавател и професор по всеобща литературна и културна история във Висшето училище (1894–1903). Настоява и действа за превръщането му в университет. Частен хоноруван доцент (1909–1911, 1919–1921), редовен професор и титуляр на Катедрата по сравнителна литературна история в Софийския университет (1911–1918, 1924–1928). Шишманов работи едновременно и в МНП като началник на отделение. В продължение на четири десетилетия чете лекции по културна история, всеобща история на литературата, история на източните литератури, теория на народната поезия.

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА

Иван Шишманов е роден на 22.VI.1862 година в Свищов. На 14 години по предложение на унгарския учен Феликс Каниц е изпратен да учи в Педагогическото училище във Виена, което завършва през 1882 г. По-късно следва с държавна стипендия в Йена (1884) и в Женева (1885–1886), завършва в Лайпциг с докторат (1888). Когато през 1885 г. се обявява Съединението на Източна Румелия с Княжество България, той написва текста на апела на българските студенти в Женева, отправен чрез печата към всички народи да подкрепят справедливото дело на българския народ. През есента на същата година се завръща в България, за да участва като доброволец в Сръбско-българската война. Като студент слуша лекции по философия на психологията, древноезични и нови литератури, по културна история, философия, етнография и други хуманитарни дисциплини. Сближава се с украинския учен емигрант М. Драгоманов, който му предоставя богатата си библиотека, а по-късно се оженва за дъщеря му Лидия Драгоманова. Шишманов е един от основателите на Висшето училище в София (днес Софийския университет). Извънреден преподавател (1888–1889, 1892–1894), редовен преподавател и професор по всеобща литературна и културна история във Висшето училище (1894–1903). Настоява и действа за превръщането му в университет. Частен хоноруван доцент (1909–1911, 1919–1921), редовен професор и титуляр на Катедрата по сравнителна литературна история в Софийския университет (1911–1918, 1924–1928). Шишманов работи едновременно и в МНП като началник на отделение. В продължение на четири десетилетия чете лекции по културна история, всеобща история на литературата, история на източните литератури, теория на народната поезия.

зия, начало и развитие на литературната история, сравнителна литературна история на западноевропейските литератури – от Средновековието до XVIII в. Основател и редактор (1889–1902) на „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“. Участва и в редактирането на „Български преглед“ (1893–1900). От 1903 г. е министър на МНП. Свързва името си с основаването и развитието на Народния театър, Музикалното училище, Художествената академия, Етнографския музей и др. След освиркването на княз Фердинанд при откриването на Народния театър (3 януари 1907) и затварянето на университета заминава за Швейцария. Завръща се през 1909 г. и поема отново университетските си преподавания. От 1926 г. е председател на българската секция на Паневропейския съюз и на българската секция на ПЕН клуба. С многообразната си дейност и гражданско поведение Иван Шишманов е зवेено между възрожденската епоха и следосвободженската България. Интересуват го проблемите на българската и световната литературна и културна история, въпросите на етнографията, фолклора, книжнината на българското национално възраждане, на филологията, психологията, педагогиката и образованието. Действителен член на БАН, дописен член на Сръбската академия на науките и изкуствата в Белград, на Югославската академия на науките и изкуствата в Загреб, член на гръцкото научно дружество „Парнас“, действителен член на Научното дружество „Шевченко“ в Львов, почетен член на университета в Харков. Близък приятел на Иван Вазов, проф. Ив. Шишманов е първият учен-вазовед. Неговата анкета с народния поет е богата на факти и осветлява много страни от творчеството му.

Умира в Осло по време на конгрес на Международния ПЕН клуб на 23.VI.1928 година.

НАУЧНОТО ДЕЛО НА ИВАН Д. ШИШМАНОВ

Изследвачът на научния и културния живот от края на миналия и първите десетилетия на нашия век неминуемо ще се сблъска с личността и делото на проф. Ив. Д. Шишманов. С половинвековната си многообразна и плодотворна дейност като учен-хуманист, като културен и просветен деец той си е извоювал едно от първите места между строителите на българската наука, заслужено си спечелва име на възторжен създател на храмове на националната култура. В лицето на Шишманов е намерила ярко възпаление будната и честна търсеща мисъл, отправена на поход към научни и културни завоевания. От погледа му не отпада нищо от онова, което е засягало общественно-книжовния и културно-просветния живот на народа в неговото историческо развитие и съвременно състояние. Неотслабващ патриотичен патос напирва в гърдите на големия учен да разкрие пред света богатото културно минало на своите сънародници, както и неизчерпаемите им творчески възможности – предпоставка и гаранция за правото на самостоятелен национален, политически и духовен живот.

Научните интереси на Иван Шишманов имат широк обхват, засягат различни области на хуманитарното знание. Предмет на дълголетните му занимания са и проблемите на Българското възраждане, и въпросите на етнографията и фолклора, и литературната история – наша и световна, – и развитието на съвременната художествена мисъл, както и състоянието, задачите на образованието, възпитанието и т.н. Трябва човек да разгърне обемистите студии върху епохата на националното ни възраждане, детайлните проучвания върху отделни книжовници и писатели или по въпросите на бита и духовното наследство на нашия народ, да се взре в останените в ръкопис десетки томовете университетски лекции върху западноевропейски-

те литератури, да се запознае със стотиците статии по общокултурни въпроси, за да почувства широтата на един голям ум, ерудицията на едно рядко дарование, отзивчивостта на едно хуманно сърце. Авторът на това научно и културно наследство носи много от чертите на голямата творческа личност, на човек с ренесансов поглед за смисъл и роля на науката и културата, обгърнал с ума и сърцето си завоеванията на миналото, прозрял много от задачите на своето време.

Като гражданин и учен Иван Д. Шишманов се оформя на границата на две епохи – Възраждането и първите десетилетия след Освобождението. Роден на 22 юни 1862 г. в Свищов в семейство с подчертани културни интереси, от малък Шишманов заживява в среда с по-възвишени идеали. Патриотичният подем, патосът и героиката на националните борби в навечерието на Освобождението са отеквали дълбоко в младежкото му сърце. Затова пък с толкова по-голямо смущение и неудовлетворение той съглежда и чувства пороците в следосвобожденска България, противоречията в обществени, културни и етични идеали на тези две епохи.

Обстановката, сред която се оформя бъдещият голям учен, се усложнява и от различните влияния, които търпи по време на следването си на Запад. Средно образование Шишманов получава във Виена, а висше в Йена, Женева и Лайпциг. В университетските аудитории на тези градове той слуша лекции по философия, литература, езикознание, културна история на древноизточните и на европейските народи, по психология, както и по редица други хуманитарни дисциплини, когато представителите на тези науки са били в плен на идеализма или позитивизма с различните им превъплъщения. И несъмнено много от принципите на тези философско-научни и естетически школи се възприемат от жадния за повече знания студент. Все на Запад обаче Шишманов близа в досег и с някои демократически среди, с изтъкнати хора на прогресивната мисъл. По онова време Женева е център на руската емиграция, тук развиват своята обществена и книжовна дейност и

редица дейци и на световното социалистическо движение. С някои от тях Шишманов установява и лични връзки, като Плеханов напр., запознава се с редица съчинения на прогресивната и материалистическа научна мисъл, чете с интерес и марксистическа литература. Погледът му е винаги устремен към научната истина и социалната правда.

Сложната и противоречива обстановка, сред която се е формирал и живял, определя в основни линии разбиранията му за социални и културни ценности, дава насока на общественно-философските му и естетическите възгледи, на научната му методология. При всичката хетерогенност на научно-философските му позиции Шишманов отдава силите си, за да осъществи някои от идеалите на възрожденската епоха, като се вдъхновява от идеите на прогресивни мислители, на големите писатели-хуманисти.

Сродил се със завоеванията на световната литература, в сърцето си той запазва най-свидна любов към всяка духовна проява на националната мисъл. Озарен от големите постижения на другите народи, той впряга киплящата си енергия, за да разкрие онова, до което се е домогнал народът ни през вековете. Шишмановото съкровено верую е, че народът ни, отхвърлил чуждото политическо и духовно робство, ще може бързо да се възмогне и преодолее ретроградното в обществени отношения, в бит и мисловност само когато стане носител на по-висока наука и култура, когато вникне в миналото, за да види и по-ясно пътя към бъдещето. На това свое изконно верую той служи до последните си дни.

Заминал за далечна Норвегия, за да участва в конгреса на Пенклуб и изяви волята на нашата интелигенция за мир и културно сътрудничество, да разкаже истината за нашия народ, Шишманов приключва жизнения си път на 22 юни 1928 г., както може би и мечтаеше, като войник на своя пост – в служба на културата, на мира и дружбата между народите.¹

¹ По-подробно за личността и делото на Шишманов, за дейността му като културен и просветен деец, за обществените му тревоги

*

Като учен – изследвач и преподавател – проф. Шишманов работи с размах на голямата творческа личност, търсеца да вникне в различни области на хуманитарното знание, да разкрие генезиса и връзките на отделните явления, от детайлни проучвания да мине към очертаване на цялостната картина на епохата, чрез конкретното да характеризира общото, да направи и по-обобщаващи изводи. С многобройните си студии върху проблемите на културната и литературната история, върху възрожденската ни книжнина, върху етнографията и фолклора на нашия народ Шишманов бележи нов етап в развитието на научната мисъл. Тези студии днес никой не може да отмени. Каквито и критици да търпят в методологическо отношение издирените и систематизирани материали, задълбочените анализи и верни наблюдения служат за изходно начало за по-нататъшна работа в съответната научна област. Значението на оставеното ни научно наследство нараства и поради обстоятелството, че то е създадено във време, когато националната ни наука прави първите си по-сериозни стъпки, когато е трябвало да се разработват целини, да се прокарват просеки из девствени лесовете, за да се хвърли светлина върху едно или друго явление, върху един или друг момент от културното ни минало. Макар погледът на Шишманов да е насочен предимно към миналото, той живее с най-непосредните задачи на настоящето. Мисълта на Белински, че миналото трябва да се изучава, за да се разбере настоящето и се предугади бъдещето, служи за ръководно начало в изследователската дейност на Шишманов. Научните занимания за него са призвание и смисъл в живота. Във вярното осветляване на научните проблеми вижда изпълнение на патриотичния си и

и стремежи вж. книгите на Г. Димов – Иван Д. Шишманов като литературен историк и критик, 1956; Ив. Д. Шишманов, литературно-критически очерк, 1964. М. Арнаудов, Ив. Д. Шишманов, предговор към сборник „От Паисия до Раковски“, 1943.

нравствен дълг. Затова Шишмановите трудове днес ни удивляват не само с богатия си фактически материал и солидна аргументация, но и с нравствено-хуманистичния патос, с който са наситени, със светлата вяра и бодър оптимизъм, които лъхат от тях, с всичко онова, което ни тласка към нови размисли и търсения.

С оглед потребностите на скороосвободения ни народ след завръщането си от чужбина младият учен се насочва към проблемите на българистиката. На тяхното осветляване той е гледал като на свой граждански и научен дълг, мощно средство да се служи на побелите на времето. И ако в университетската аудитория пред захласнатите погледи на студентите с рядък дар той е разкривал художествените и културно-естетическите ценности, завоювани от западноевропейските народи от Ренесанса насам, рисува обаятелните личности на големите писатели, обогатили човешката култура, като търси и закономерностите на литературното развитие, то в тихия си кабинет Шишманов сякаш навлиза в един груг свят, мисълта му броги из неизследваните дебри на националното минало, за да ни поднесе в дар трудове, които ни обогатяват с много знания за духовния живот на нашия народ, трудове, които издигат авторитета на младата ни наука пред външния свят. Макар да познава големите завоевания на световната научна и художествена мисъл, Шишманов не се отнася с високомерие към националните културни ценности, колкото и скромни да са те, оценките и характеристиките му никога не напуцат конкретно-историческата основа.

Само една година след като завършва висшето си образование и се завръща в България, едва 26-годишен, Шишманов обнародва обемистата си студия „Значение и задачи на нашата етнография“ (1889), който труд учудва с широтата на поставените проблеми, с богатата аргументация, представлява солидна основа и програма за по-нататъшни издирвания.

В едно писмо до своя ученик проф. Михаил Арнаудов Шишманов изповядва, че влеченията му към фолклора да-

тират още от юношеска възраст, подхранени и от дотогова му със сборника на братя Миладинови. По-късно лекциите на проф. Вунд в Лайпциг по въпросите на демопсихологията, както и сближаването с такъв ревностен фолклорист като проф. Мих. Драгоманов задълбочават интересите му в тази насока. В библиотеката на украинския учен Шишманов намира богата фолклорна литература на различни езици. Тук се запознава и с трудовете на Ал. Веселовски, които Драгоманов настойчиво му препоръчвал. От друга страна, заниманията със санскритския език, с индийската приказна литература му дават възможност да се запознае и с някои от съществуващите фолклористични теории.

Както в първата си студия, така и в по-сетнешните си многобройни изследвания Шишманов изхожда от убеждението, че етнографските и фолклорните паметници са най-сигурна основа за изучаване историята, бита, духовната култура, нравствените възрения на народа, за утвърждаване на народностно съзнание, на съзнание за културно-историческа пълноценност. В това отношение той продължава традициите на най-видните възрожденски книжовници и писатели. Но школуваният учен настойчиво предупреждава, че към духовното наследство от миналото не трябва да подхождаме, ръководени от сантиментално-романтични съображения, да се обявяваме за „обожатели на миналото само защото е минало“ и подобно на еремиевци да съглеждаме в тях „пропадането на една националност, а не срутването на една по-стара, по-слаба култура“, по силата на определени исторически закономерности. Наред с теоретико-методологическите съждения и изводи в първата си студия Шишманов развива цялостна програма за издирване и изучаване на народното творчество във всичките му прояви. Подобни указания той ще продължава да дава и по-късно. Вече като служител в Министерството на просветата създава мрежа от „народоучни дружества“ в цялата страна, в специални статии, окръжни или приятелски писма напътства как да се издирват и пастрят паметниците на културното минало. Основаният от Шишманов „Сборник за народни умот-

ворения, наука и книжнина“ (1889), който сам редактира с рядка любов и старание, изиграва неизмерима роля за проучване и популяризиране богатствата на българското народно творчество. Многобройните томове на „Сборника“ представляват истинска съкровищница на българския творчески дух, неизчерпаем извор за проучване проблемите на българознанието, привлекли вниманието и на чуждестранния научен свят, послужили като настолна книга на много наши поети и писатели в усилията им да се сродят с културата и бита, с националните и социалните терзания на предишните поколения. През 1891 г. по повод Лондонския конгрес на етнографите Шишманов подхваля идеята за организиране на подобен конгрес и на славянските фолклористи, който да даде възможност за по-тесно сближение „между славянските интелектуални деятели. Единство в областта на науката поне, ако друго единство е невъзможно“. Все тогава излиза с предложение пред чешките си колеги да се създаде един международен фолклорен орган. Многобройните писма, разменени между Шишманов и учениите от другите славянски и неславянски страни, както и материалите, печатани на страниците на „Сборника“, са ценно свидетелство за състоянието на тогавашната фолклористика, за характера на проблемите, които са възбуждали по онова време хората на научната мисъл.

На изучаването на фолклора Шишманов гледа като на предпоставка за правилното развитие на националната литература и култура. От него той очаква „една регенерация на нашата книжнина, която няма да произведе нищо оригинално“, ако писателите не я използват, ако по примера на безименния певец не се сродят с най-дълбоката същност на народния живот, а „пият и смучат само от чужди извори“ – каквито тенденции все по-ярко се очертавали сред младите поколения. Шишманов изразява и тревогата си от нахлуването по онова време у нас на упадъчната буржоазна култура, която заплашвала да заличи всяка самобитност на националната литература, да тласне младите в нездрава идейно-естетическа насока. Народно-

то творчество за Шишманов има не само гносеологическо и идейно-възпитателно, но и естетическо значение. Нееннократно и по различни поводи се изтъква, че величието на един писател се определя в известна степен и от това доколко той се е учил и творчески използвал вековния художествен опит на народа. Големите световни писатели са се извисили до значителни завоевания, след като са се сродили с народната поезия, което Шишманов подкрепя с примери от световната и българската литература.

Призивите на Шишманов за обръщане взор към народното творчество са съпроводени с огромни усилия сам да разработи някои от толкова сложните проблеми от тази област. Но каква всестранна подготовка се изисква, за да се осветли едно явление, чийто генезис, разпространение, традиции са в сложни взаимоотношения с явления от подобен род у други народи и страни. Налага се да бъде привлечен богат и най-разнообразен материал, да се съпоставя и сравнява, фолклористът да бъде школуван литературен и културен историк, да познава миналото на близки и по-далечни народи, да бъде проникновен демопсихолог. Подобни качества именно проявява Шишманов в обстойното си изследване „Песента за Мъртвия брат в поезията на балканските народи“ (1896), един проблем, привличал вниманието на толкова учени. Тук нашият фолклорист, служейки си умело със сравнително-историческия метод, детайлно изследва отделните моменти и елементи, търси връзката в мотивите, намерили широко разпространение у балканските народи, за да направи изводи за бита, идейно-нравствения, духовния свят на тези народности, чиито национални особености са се отразили така ярко в различните версии на толкова популярната балада. „Като предприемаме да напишем историята на едно сказание, ние си поставяме за задача да дадем не само един принос към сравнителния фолклор, собствено сравнителната литературна история, но и един малък принос към демопсихологията на балканските народи. Генеалогията на едно сказание, даже да е то от кръга на такова едно знаменито произведение като „Денора“ на немския поет Бюржер, не би има-

ло голямо значение, ако не би била един важен показалец за международните и междуплеменните сношения и културни влияния, които са обусловили тая генеалогия, а тъкмо нашето сказание, ограничено върху една определена група от народности, е един рядък предмет за демопсихологични наблюдения“ – пише Шишманов.

Българският учен подхваща различни въпроси из областта на фолклора и етнографията. Една след друга се явяват студиите му „Принос към българската народна етимология“ (1893), „Бележки за българските тайни езици и пословечки говори“ (1895), „Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологията на името „българин“ (1900), „Тракийската теория на Цани Гинчев“ (1895), „Значение и заслуги на братя Миладинови“ (1912), „Априловият сборник от български народни песни“ (1919), „Впечатления от Пражката народописна изложба“ (1895), „Венелиновите книжа в Москва“ (1897), няколко студии, посветени на „Вега Словена“ от Веркович, за да покаже фалшификациите, извършени от Ив. Гологанов, както и множество други статии и студии, доклади, изнасяни на международни конгреси и т.н. А колко много материали, събирани дълги години за проектирани трудове, са останали неизползвани. Извършените и подхванати изследвания говорят за широта в трактовката на проблемите, за плодотворни усилия да бъдат обгърнати в пълнота и дълбочина. И още – да бъдат събрани повече свидетелства, да се изработят всевъзможни справочници за успешна научноизследователска работа във всички области на народоуката.

Научно-методологическите позиции, от които Шишманов пристъпва към проблемите на фолклора и етнографията, са противоречиви. Още в първия си труд той очертава принципите на различните теории, които са правили опит да обяснят произхода и развитието на устното поетическо творчество, дава пълен свод на съществуващата литература у нас и в чужбина. Нашият учен се отнася с подчертан скептицизъм към популярните по онова време теории, смята, че нито една от тях не може изцяло да

обясни сложните въпроси на народното творчество и че науката тепърва ще трябва да търси по-сигурни критерии за всестранно осветление на тази проблематика. Като излага основните положения на митологическата школа на Братя Грим, на миграционната на Бенфай, на антроположката на Ланг, Шишманов подчертава, че „ни една от тия хипотези не може да претендира за себе си изключителната истина“, че прилагането на една от тях „води неизбежно към абсурдни заключения“. Запознат още като студент с немските идеалистично-романтични теории за народното творчество, с руската културно-историческа школа, както и със схващанията на Веселовски и Драгоманов, Шишманов се стреми да преодолее едностранчивостта на принципите, застъпвани от представителите на различните течения, убеден, че могат да бъдат използвани само отделни елементи от тях. Той все по-усърдно възприема сравнително-историческия метод при изучаване на фолклорните явления; отхвърля както схващанията на митолозите, така и на онези, които гледали на фолклора като нещо неизменно или обусловено от биологически предпоставки. Както литературата, така и устното поетическо творчество за нашия учен е явление социално-исторически определено. Но макар да съзнава и постоянно да подчертава конкретно-историческата основа на народното творчество, Шишманов е убеден, че редица явления не са изникнали на „отечествена почва“, не носят печата на пълна оригиналност, „както мнозина у нас смятат“. Съглеждайки сходството, което съществува в немалко фолклорни творби, Шишманов обаче не прави следващата стъпка – да посочи на какво се дължат тези сходства или по-скоро твърде бегло загатва за техните истински причини. От друга страна, той като че ли не вижда двете линии в устното поетическо творчество – в чиито паметници е възплътено социално-класово съдържание, склонен е да смята народната поезия като нещо хомогенно. Във всеки случай нашият учен неуморно се стреми да разкрие нашироко генезиса на явленията, проследява тяхното развитие, търси да посочи национално-самобитните елементи, да нап-

рави изводи за демопсихологията на отделните националности и т.н.

Макар не навсякъде да прилага с необходимата широта сравнително-историческия метод, въз основа на неговите основни принципи Шишманов идва до редица верни заключения и характеристики. За това му помага и честното отношение към фактите, неизмеримата му любов към народната словесност, демократичекото му светотношение. Шишмановата привързаност към фолклорното наследство и направените изследвания са толкова позначителни, като се има предвид, че по времето, когато ученият фолклорист с възрожденска преданост разкрива тези богатства, под влиянието на някои модернистични вейния на хората от народа започва да се гледа с пренебрежение, като неспособни да създадат нищо ценно в областта на духовната култура. В едно писмо г-р Кръстев го обвинява, че се насочил към неблагоприятна област, че се занимавал с „унизителна“ работа, че подобни занимания с етнография и фолклор подобавали на хора с ограничени възможности. Съветва младия учен да се насочи към по-отвлечени философско-естетически проблеми. Шишманов реагира с цялата си душа на подобни внушения и в отговор пише на апологета на „чистото изкуство“: „Аз правя една полезна, една много важна работа, която ще се оцени от грядущите поколения. Аз го върша със същото възхищение, с което ти пишеш своите критици. И не мисли, че това е мода у мене... Това, което ти се чини заблуждение, каприз, произтича от най-дълбоката основа на моята натура, напита с любов към всички тъмни проблеми на миналото – и на бъдещето. Аз търся изворите на нещата – това е за мене душа и свят. Да кроя на основание на ясно познатото минало – планове за бъдещето, това е за мене божествено наслаждение. При такова философско настроение на моя дух – аз трябваше да стана метафизик, ако не притежавах една силна доза български практически разум и ако баща ми не беше влял в душата ми един цял океан от любов към моето Отечество. Това ме накара да стана фолклорист, етнограф, да посветя живота си на изучаването

на моя народ, на моята страна с цел да мога да зърна поне отдалеч най-добрата насока, по която трябва да върви нейното развитие. И аз работя тук с душа и жар.“ Писмото изповед възторженият ценител на народната словесност завършва с думите, че няма никакво намерение да се отказва от своите занимания, които чувствал като непреодолима необходимост на духа си.

По различни поводи нашият учен подчертава мисълта, че изследвачът на етнографията и фолклора трябва да се освободи от всякакви шовинистични теории, от тесногърд национализъм, да пристъпва към народното творчество с научна добросъвестност и любов към истината; реагира срещу онези, които са използвали етнографията за задачи, нямащи нищо общо с науката, преследвайки тясно котерийни политически цели.

При всичката си критичност към съществуващите по онова време теории Шишманов не успява да се освободи от известно влияние на компаративизма, на културно-историческата школа. От позициите на съвременната фолклористична наука днес не е трудно да се видят някои несъстоятелни страни на неговата методология, неправилността на известни съждения и изводи. Но при онова състояние на фолклористичната наука Шишманов прави решителна крачка напред и пръв поставя на по-здрави научни основи изучаването на духовното наследство на народа. Погемайки традициите на нашите възрожденци, опирайки се на научните завоевания от по-ново време, Шишманов прави ценен принос в изучаването и осветляването на паметниците на народното творчество. Сродяването на българския учен с постиженията на народната творческа мисъл спомага, от друга страна, за формирането у него на реалистични, демократически възгледи за характер, роля и значение на литературата.

*

Онова, което характеризира научните изследвания на Шишманов, е, че те са свързани с културно-историческата проблематика на българската народност, с потребностите на времето. Затова и изследователският му поглед с особена настойчивост се насочва към епохата на Възраждането. С истинско преклонение той изследва делото на двигателите на националното пробуждане – от Паисий до Раковски, стреми се да разкрие величието в жизнения им път, в книжовното им дело, да посочи онова, което е съставлявало смисъл и съдържание на цялото им съществуване. Шишманов е първият, който така детайлно, с използване на най-разнородни свидетелства, изследва по-общите и по-специални въпроси, който търси да разкрие генезиса и развитието на отделните явления, тяхната взаимовръзка, опитвайки се да изведе и по-обща закономерности. Незовият изследователски поглед е широкообхватен, спира се на моменти и страни, които биха отбягнали от вниманието на други изследвачи, несвикнали да дирят първоизвора на нещата, да улавят и най-скритите подтици, които постепенно се оформят в подчертани тенденции. У Шишманов литературният и културният историк са неразривно свързани, вървят ръка за ръка. И в случая това се оказва особено полезно, защото книжовният живот в онази епоха, особено до средата на века, не е още диференциран. Обществено-национални пориви, културно-просветни начинания, книжовно-литературни занимания намират често твърде синкретична изява. А това несъмнено е обуславяло подхода на нашия учен, обсега на засегнатите въпроси, формата на тяхната трактовка.

Характерна черта на Шишмановите трудове, посветени на Българското възраждане, е богатството на изнесените материали – почерпени от най-различни източници. Преди да изкаже съждения от по-общ характер, той се заема с най-голяма добросъвестност и научна страст да издири, събере историческите факти, съпоставя, тълкува и анализира, за да хвърли повече светлина върху разг-

лежданото явление. В краткия си предговор към „Нови студии из областта на Българското възраждане“ (1926) Шишманов настоятелно изтъква необходимостта от „документални архивни изследвания на отделни по-малки периоди и даже на отделни епизоди и моменти от живота на нашите по-стари дейци... Това във всеки случай е по-полезно, отколкото да се съставят цялостни, божем увлекателни, но фантастични жизнеописания“.

Решил научно да осветли важна епоха от историческото ни развитие, той храни истински пиетет към всеки документ, рови се в наши и чужди архиви, разчита и преписва множество писма, дневници, ръкописи, разпитва в лични разговори или чрез писма живи още възрожденци, поставя на широка основа тълкуването на конкретните материали, старее се да определи мястото им в сложния ход на историческото развитие. Потомството – говори Шишманов, – ще иска да узнае по сигурни източници съдържанието на тая велика епоха, идейното и нравствено величие на „тия силни духове, които извлякоха народа от невежество и неволя“. Това налагало да бъдат използвани всички възможни средства за по-пълно документиране живота в онази епоха. Когато през 1894 г. случаят го среща с редактора на „Мирозрение“ Иван Добровски, Шишманов веднага се заема да предразположи твърде затворения в себе си старец и в няколко разговора успява да извлече интересни сведения. „Аз се старях да изчерпя от Добровски всичко по-интересно не само за характера на неговата дейност, а и за характеристика на съвременниците му и на цялата епоха, която още е тъй малко позната“ – признава нашият историограф в появилия се по-късно очерк за живота и дейността на този просветен деец. На два пъти Шишманов предприема специални пътувания в Русия, за да издири в тамошните архиви материали за нашето Възраждане. Рови се продължително в библиотеките на балканските и другите европейски страни. Шишманов пръв изнася истината около Венелиновото ръкописно наследство, открива извънредно интересния дневник на руския учен Виктор Григорович по време на пътешествието му през 1844–1845 г.

из нашите земи, успява да запази огромния архив на Константин Фотинов, издирива ръкописното наследство на Неофит Рилски, Неофит Бозаели, събира материали за братя Миладинови, за В. Априлов, за българската колония в Одеса, за културно-просветния живот у нас и т.н. Към историческите документи и свидетелства нашият учен пристъпва и с оглед интересите на литературния историк и на социолога, и с оглед заниманията на психолога, на културния деятел. Затова и трудовете му третираат въпроси с твърде широк обseg. От пожълтелите архивни документи, от „сухите“ факти и данни школуваният психосоциолог успява да вникне в душевността на онези дейци, рисува ни с голяма любов тяхното благородство, възвишеността на поривите им. От изробените избледнели ръкописи на възрожденските книжовници, от публицистичните им и литературни опити, от неумело, но искрено написаните стихове проникновеният изследвач умее да навлезе във вътрешния мир на личността, да ни скицира образа на човека и патриота.

Колкото и вниманието му да е насочено към издиране и изнасяне на повече и по-разнообразни материали, Шишманов не остава при тях, а се стреми да вникне и в обществената атмосфера, в историческия процес. За нашия изследвач условията и факторите, които са подготвили появата на дадено явление, са не по-малко интересни от самото явление. Широките познания му позволяват да постави тълкуването на националните явления на една по-широка основа, да потърси връзки и аналогии у съседни и по-далечни народи.

Исходна позиция при изследване и обяснение многообразните книжовно-просветни и литературни явления от възрожденската епоха за Шишманов е да ги разглежда във връзка с обществено-икономическото и национално-духовното развитие на народа. Многократно се подчертава мисълта, че „главното условие за Българското възраждане е икономическото развитие на страната“. Към края на XVIII в. започва, по думите на Шишманов, бърза социална диференциация, създава се „българска буржоазия – едра и греб-

на, чорбаджийство и еснафство, – която постепенно, в интереса на своя клас – той се покрива тогава с интереса на целия народ – взема в свои ръце цялото национално развитие“. Обществено-икономически нужди налагат и появата на новата българска книга, на национална просвета и литература. Не един път Шишманов припомня, че общественото развитие не зависи от волята на една или друга личност, а преди всичко от ръста на икономическите сили – „с изменение на икономическите и обществените условия, с възникването на нови класови интереси необходимо възникват нови идеи, нови морални понятия, нови художествени начала“. За разлика от редица буржоазни историци на онова време той гледа на Възраждането като на исторически обусловено социално-икономическо явление, а не само като на „културно-историческа проява“, дело на „будния български дух“, с каквито твърдения се е пълнела тогава младата ни историография. В студията си „Паусий и неговата епоха“ (1914) нашият учен се обявява против онези, които смятали автора на „История славяно-българская“ за „първоизточник, първопричина, единствен инициатор на Българското възраждане“ и обосновано доказва, че то „е дело колективно, а не лично на Паусия, продукт на една много или малко медлена социална еволюция, а не един непредвиден гигантски скок“. Според Шишманов значението на атонския монах се заключава преди всичко в това, че е прозрял повелите на времето, че е станал изразител на национално-духовните тежнения на своите сънародници, че със страстния си темперамент, буден ум и патриотична всеотдайност пръв е доловил народностните тенденции на епохата. По друг повод отново заявява: „Аз не съм от тия, които не отдават абсолютно никакво значение на личността в историята, които не признават силата на гения... Но аз не мога да се съглася и с ония философи на историята, които като един Маколей напр. отдават всичкия социален прогрес изключително на отделните гениални личности и дейтели. И най-крупната историческа личност е продукт на своята среда и на миналото. Нейната роля се подготвя медлено. Моментът на нейната

поява не е случаен.“ С подобни схващания той пристъпва към българските възрожденци от Паусий насам, за да определи ролята, мястото, значението им във всеобхватния национално-възродителен процес. И в тези си усилия той не се ограничава само да изтъква национално-патриотичния характер на тяхната дейност, но подсказва и за социалните, хуманистичните, общочовешките пориви, които са вдъхновявали тези люде на мисълта и делото. В една статия, писана по повод празника на Кирил и Методий (1914), Шишманов говори за съкровения стремеж на народа към политическа и социална свобода, че най-пламенните възрожденци – „и Левски, и Ботев, и Каблешков, и Бенковски – всички се борят не само за един практически политически идеал, а и за тържеството на общочовешката правда. Неслучайно българският народ нарече своите революционери апостоли на свободата“. Тяхната революционно-патриотична борба е неразривно свързана с идеалите за свобода, братство и равенство за всички хора. Припомня думите на Левски – след като освободи България, ще тръгне да освобождава другите народи от монархически гнет; изтъква целия контраст между тези възторжени духове и алчния, корумпиран „герой“ в следосвобожденска България – бай Ганьо.

Изучил пръв книжовното наследство на самоотвержения патриот Н. Вазвели, установил, че авторът на „Мати Болгария“ е и автор на един друг голям труд „Просвещеный европеец, полумершая Мати Болгария и син Болгарии“, Шишманов сочи и идейно-социалния патос на тези бележити творби на възрожденската книжнина. Особено се подчертава борбата на Вазвели срещу гъркоманите-чорбаджии, превърнали се в народни предатели. В новооткритото произведение Вазвели „изпъква повече като един вид представител на плебея българин, експлоатиран най-немилюето от гъркомана-аристократ (чорбаджия). Ненапрасно неговите симпатии са винаги с простолюдието“. Подкрепя намира той „главно у простото население, което охотно слуша неговите филипуки против чорбаджиите, а покрай това се надъхва и с омраза против издайниците на

народа. Социалната борба се преобръща полека-лека в национална. Чорбаджиите са вече не само безбожни експлоататори, а и врагове на отечеството, затова трябва те преди всичко да се смажат, та после е лесно да се действа и против гръцкото духовенство, като му се отнеме най-главната поддръжка". Въз основа на верен анализ на двете произведения Шишманов заключава, че Бозвели се издига като смел реформатор и революционер, призоваващ народа на борба против своите и чужди угнетители.

За Шишманов и дейците от по-ранния период, които с книжовно-просветната си дейност хвърлят първите искри в народното съзнание, и апостолите на революцията имат своето значение за националното възраждане и не би следвало първите да бъдат подценявани за сметка на вторите или обратното. Крайната цел и на едните, и на другите е една и съща – национално освобождение, – пише Шишманов в студията си „Значение и заслуги на братя Миладинови“ (1912). Той намира за напълно оправдано младежката ни да се възхищава от героичните подвизи на титаните на революцията, но едновременно с това смята, че трябва да се отгаде нужната признателност и на по-старата генерация, „на носачите на идеите, които разбудиха обществото“. „Не могат ли Левски и Паисий един до друг да стоят, ще се срамува ли Хр. Ботев от баща си? Ще дойде време, не е то далече, когато търпимостта на самите герои ще намери своето най-бляскаво изражение в един общ паметник на нашето Възраждане, дето Паисий и Каравелов, Софроний и Левски, Бозвели и Раковски ще седят на един пиедестал и братски ще си подават ръка, както са си я подавали и приживе, без да правят разлика между войнствени и мирни, между перо и меч“ – говори Шишманов в написаната с патос статия „Нещо за нашите ветерани“ (1890).

Правдивостта на горните съждения е несъмнена. Но наред с това не може да не се забележи погрешната идейно-философска основа на някои негови концепции и съждения. В отделни Шишманови работи, писани в продължение на четири десетилетия, не се разграничават двете идейно-политически линии в онази епоха. Той наистина често

говори за борбата между чорбаджии и еснафи, но наред с това, когато се опитва да очертае движещите сили на национално-възродителния процес, забелязват се тенденции да се трактува българското общество като нещо хомогенно. От друга страна, когато говори за ролята на чорбаджииството през отделните периоди на възрожденската епоха, той го смесва със зараждащата се през XVIII в. буржоазия. А известно е, че чорбаджииството като класа е било винаги свързано с турския феодализъм и независимо от някои изключения то е слъвало народностната борба. Не се разграничава достатъчно и ролята, които играят различните социални прослойки в обществено-историческия процес, не се вижда различното съдържание, което влагат революционери и еволюционисти в идеала за национално освобождение.

На два основни периода Шишманов дели Българското възраждане: „духовно възраждане“, което започва с Паисиевата история от 1762 г. и свършва с разрешаването на църковния въпрос през 1870 г. или, както го уточнява той, през 1860 г., когато фактически бива отхвърлена властта на Цариградската патриаршия; и „политическо възраждане“, което „начева с Раковски, който преобрази дотогавашните хайдутски чети в революционни“. Като проследява развитието на националната книжнина и просвета през първия период, Шишманов съглежда няколко етапа, за чиято характеристика изнася множество свидетелства. С основание се сочи средата на 40-те години за преломен момент в националния подем – резултат на „икономическия растеж на българската дребна и едра буржоазия“ и „на новия дух, който внасят в страната вярналите се от учение наши руски и западноевропейски възпитаници“. Всичко това раздвижва духовния живот, започват да излизат редица списания и книги, образованието получава понов облик, а от перото на Славейков и Н. Геров излизат и първите по-значителни художествени произведения.

Както и при други случаи, и по въпроса за периодите в националното възраждане Шишманов изказва противоречиви съждения. Макар че в последния си труд „Увод в ис-

торията на Българското възраждане“, писан непосредно преди неочакваната му кончина и предназначен за сборника „България 1000 години“, Шишманов да говори, че борбата за политическо освобождение започва едва след 1860 г., в редица други статии той пише, че национално-политическата борба се заражда още с Паисий, че църковната борба по своята същност е политическа борба и т.н. Противоречив е Шишманов и по въпроса за началото на новобългарската книжнина. Докато в една малка статийка в сп. „Родна реч“ (1928) въз основа на някои нови езикови и народностни елементи, появили се в дамаскините или в творчеството на Йосиф Брадати, Шишманов твърди, че именно оттам трябва да броим началото на новата книжнина, на редица други места изрично подчертава, че с Паисий започва истински нова епоха в българската литература – „по посока и съдържание става национална“. Именно авторът на „История славяноболгарская“ се явява онази „белязана“ личност, която става изразител на новите течения, обогатява и езика „с нови изразни средства и с нови стилни форми... върху една по-висока, съзнателна национална основа“.

Едно възторжено отношение към големи и малки дейци на онази епоха е характерно за Шишмановите изследвания. В обширната си студия върху пътуването на руския учен В. И. Григорович из Европейска Турция ревностният изследвач изнася богати сведения за живота и делото на множество обществени и културни дейци, с които Григорович се е срещал по време на пътуването си. Тук ще намерим интересни характеристики за първите наши възпитаници в Русия: Денкоглу, Бусилин, Априлов, Ел. Мутева, Д. Чинтулов, З. Княжески, както и за книжовници, работили в Цариград, в Атон, в Македония. Читателят чувства колко дълбоко нашият учен се е сродил с цялата възрожденска атмосфера, с обществения и духовния живот, с бита, идеалите и копнежите на възрожденците. С какъв пиетет е наситена академичната му реч за братя Миладинови по случай 50 години от трагичната им гибел, колко правдиво оценява неизмеримото значение на подготвения

от тях сборник с български народни песни, който сборник доказва за пръв път и на световната общественост богатствата на българския епос! С колко топло са написани спомените за такива скромни, но заслужили труженици като Иван Добровски, Цани Гинчев, Бачо Киро!

В обемисти изследвания и кратки статии, във вълнуващи речи и сърдечни писма Шишманов иска да привлече вниманието на новите поколения върху онази героична епоха, с патоса и вярата на Паисий напомня, че народ, който някога е откърмил такива възторжени люде на мисълта и делото като Н. Рилски и К. Фотинов, Априлов и Возвели, Раковски, Славейков, Каравелов, Ботев, Левски, Бенковски и толкова други, осеяни с ореола на безсмъртието, заслужава признанието и уважението, годе е да обогати с нови духовни ценности националната и общочовешката съкровищница.

Че Шишманов умее да вникне и правилно характеризира идейния свят на мнозина български възрожденци, говори и студията му за Г. С. Раковски (1918). Макар да не се спира върху онези обективно-исторически предпоставки, на основата на които се развива и съзрява националната революция, Шишманов вярно очертава духовния образ на автора на „Горски пътник“, еднакво ненавиждащ и националното, и социалното потисничество, подготвил почвата за появата на Левски и Ботев. С твърденията си, че Раковски е борец не само против националното, но и против всяко класово и социално потисничество, с категоричните си съждения за демократическо-революционния характер на идеологията му Шишманов превъзможва схващанията на буржоазната наука, която искаше да представи редактора на „Дунавски лебед“ предимно като „просветител“, лишен от последователни революционни идеи.

В едно писмо до Георги Бакалов (1918) Шишманов пише, че смята за „особено важно да се докажат връзките на нашите революционери с представителите на радикалната руска обществена мисъл“ (т.е. руските революционни демократи – б.н.) и го съветва да се насочи именно към тази благодарна област – да изследва идеологията на Бо-

тев с оглед и на влиянието, което търпи от руските разnochинци. В речта си при откриване паметника на Левски с чувство на национална гордост Шишманов заявява, че Раковски, Каравелов, Левски, Ботев са най-великите български синове, чиито идеи ще живеят вечно и ще вдъхват вяра в тържеството на правдата и свободата. Докато буржоазните историци от рода на Б. Йоцов или П. Мутафчиев виждаха в Априлското въстание необмислена постъпка, дело на авантюристично настроени младежи, твърдяха, че националнореволюционното движение не донесло нищо полезно за България, Шишманов гледа на Априлската епопея като на народна революция, която, макар и удушена в кръв, „доведе освободителната Руско-турска война от 1877 г.“

Стремейки се да осветли многообразните обществено-исторически, национално-психологически предпоставки, вътрешните и външните фактори, които обуславят в една или друга степен характера и тенденциите на литературата, на духовния живот изобщо на всяка епоха, Шишманов особено подчертава значението на традицията – национална и чужда, на взаимодействието между отделните национални литератури и култури.

Теоретико-методологическите си схващания по въпроса кога, в каква степен, при какви условия една литература или отделен писател може да влияе на друга национална литература или друг писател, Шишманов изяснява най-вече в лекциите си върху западноевропейските литератури. Тези схващания се развиват успоредно с усилията му да преодолее идеалистическите и позитивистките теории, да усвои редица принципи на материалистическата наука. По основна концепция и обща насоченост възгледите му по тези въпроси се схождат с възгледите на Плеханов. Нашият учен неведнъж цитира Плехановата мисъл, че литературата на една страна е сходна с литературата на друга право пропорционално на сходството в обществените им отношения, че такава прилика съвсем не съществува, когато сходството в обществените отношения е равно на нула.

Когато търси генезиса и обяснява характера на ед-

но или друго художествено явление, изследвачът не може да не държи сметка и за литературното взаимодействие. То не обезличава националната специфика на творчеството, защото всеки голям писател, колкото и общочовешки чувства да възпява, израства на национална почва, изразява характерни черти и тенденции, присъщи за дадената страна и народ. Докато във фолклорните си изследвания Шишманов се увлича в търсене на външни заимствания и влияния, в литературно-историческите си трудове той не откъсва произведението от конкретно-обществената среда, от общото социално и културно състояние, защото то, книжовното произведение, неминуемо носи белезите на епохата, на нацията, на класата, на твореца, който го създава.

На тази методологическа основа Шишманов изучава връзките на българската литература с литературите на другите народи и на първо място с руската. Ако някога старобългарската книжнина спомага за разцъфтяване на културата на Киевска Русия, то по време на турското робство, особено през епохата на Възраждането, същият процес се извършва много по-интензивно, само че в обратна посока. Историкът на българската литература не може да не държи сметка за това обстоятелство, ако иска правилно да разкрие предпоставките за бързия разцвет на духовния живот през XIX в., характера и тенденциите на зараждащата се национална литература. Тази исторически обусловена необходимост пръв схваща в цялата ѝ значимост Шишманов. Посветява на тези въпроси значителна част от научните си изследвания.

Още към средата на 90-те години Шишманов насочва вниманието си към издирване на конкретните факти от тази област. В резултат на упорита работа младият учен обнародва обстоятелствата си студия върху книжовното наследство на толкова заслужили за националното ни възраждане украински учен Юрий Венелин. Две години по-късно по случай юбилея на Пушкин излиза и с аргументираната студия „Наченки от руско влияние в българската книжнина“ (1899). За пръв път тук на широка основа се поста-

вя въпросът доколко и в каква насока нашият народ се е учил от русите, как първите възрожденски книжовници, писатели и поети са се опирали на опита на другите, за да създадат своя национална книжнина. Съзнавайки обширността и важността на този проблем Шишманов заявява, че това „е благородна тема за една голяма книга, която непременно един ден ще се напише, защото е необходима“. Сам той събира непрекъснато материали, осветлява редица моменти и страни, без да успее обаче да обобщи наблюденията и резултатите от дългогодишния си труд. Но и онова, което ни е оставил, позволява да видим как постепенно благодарение и на общуването с руската обществена и книжовна мисъл настъпва подем в националния ни духовен живот, хвърля „светлина върху началата на нашата умствена, нравствена и естетическа култура“. Макар интересът към руската поезия да се проявява по-късно, тя се оказва особено благотворна за израстването на първите възрожденски поети. „Не е преувеличено, ако се каже – пише Шишманов, – че нигде руското влияние в нашата по-стара литература не може да се напипа почти с пръсти, както в поезията. Тук може наистина да се говори в някои отношения за същински преврат. Забелязва се коренна промяна както в идеите, така и във формата, както в чувствата, които поетът изразява, така и в начина на тяхното предаване.“ Сродени отблизо с руското поетическо слово, Чинтулов и Славейков „се явяват като реформатори на българската поезия и рано ѝ удрят тоя печат, който тя носи днес... На следната генерация от поети оставаше така само да продължи наченатата още в 50-те години реформа, като се сдружи още по-тясно с руската муза“. Дори в моменти на най-остри политически недоразумения „руската книжнина си остава главният извор, от който България черпи своето образование“. Правилно е доловено от Шишманов, че през отделните периоди различни са били произведенията, които са намирали отглас сред българската общественост, към които са се насочвали едни или други писатели. Независимо че в студиумта си „Наченки от руско влияние в българската книжнина“

Шишманов не разглежда в широта общественно-историческите условия, при които е станало възможно благотворното руско влияние, независимо че изказва отделни неверни съждения за естетическите възрения на Каравелов и Ботев, независимо от известни непълноти и неточни формулировки, които днес съглеждаме, тази студия е първият сериозен опит у нас да се погледне по-цялостно на поставения въпрос и бележи етап в българското литературнознание.

Сред изследванията и статиите на Шишманов, които засягат от една или друга страна проблема за литературните и общокултурните връзки между руси и българи, особен интерес представлява кратката, но съдържателна студия „Тарас Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върху българските писатели преди Освобождението“ (1914). Тя е интересна не само като пламенна апотеоза за великия украински бард с верните си преценки за същността на неговото творчество, но и като показател за литературно-естетическите позиции на българския учен. Причините за мощното влияние на Шевченко върху нашите възрожденски поети Шишманов обяснява със сходството в общественно-историческата обстановка, с еднакво тежкото социално положение на двата народа, с еднакво страстната любов на украинския поет и на българските възрожденци към родината, към правдата, с еднакво дълбоката ненавист към чужди и свои поробители. Макар и тази студия да не е лишена от някои несъстоятелни съждения, напр. за идейно-духовния свят на Шевченко, тя е показателна за вярната насока, в която Шишманов търси причините за литературното въздействие.

В студиите на Шишманов върху Българското възрождане ще срещнем интересни сведения и характеристики и за други руски и украински дейци, които с творчеството си са стимулирали израстването на нашите писатели, с дейността си са спомагали да се заговори за богатото културно минало на нашия народ и т.н. Известните сведения, препратки, исторически екскурси и библиографски указания говорят не само за изключителна ерудиция на

българския учен, но подсказват идеи, дават материал за по-нататъшни проучвания в тази област. Излезли в първите десетилетия след Освобождението, когато българската буржоазия се е мъчела да откъсне народа ни от Русия, да омаловажи историческата роля на руската книжнина за нашето културно самосъзнание и националнодемократическо развитие, изследванията на Шишманов допринасят твърде много научно да бъдат осветлени дълбоките връзки между нашите славянски народи.

Днес, разбира се, не е трудно да открием редица методологически слабости, фактически непълноти, неправилни съждения, формулировки и т.н. в Шишмановите изследвания в областта на Българското възраждане. Не може например да не направи впечатление, че в тези си изследвания той не се издига до материалистическите позиции, от които разглежда Западноевропейския ренесанс. Макар че и сега не на едно място говори за обществено-икономическите процеси и социално-класовото разслоение на българското общество, методологическите му позиции при разглеждане на нашето Възраждане в значителна степен имат културно-историческа насоченост. Това личи особено ясно в последната му, излязла посмъртно студия „Увод в изучаване на Българското възраждане“. Многобройните фактори, които смята, че са обусловили нашето Възраждане, той сякаш разглежда на една плоскост. Почти не се характеризира идейният облик на отделните класи и прослойки или това се прави в най-общ план. Не се разграничава идейно-политическата основа на борбата, която водят едните и другите, не се вижда в дълбочина същността на революционната идеология и т.н. Причините за намаляването на материалистическите моменти в изследванията върху Българското възраждане в сравнение с университетските курсове върху западноевропейската литература трябва да се търсят не само в методологическата му непоследователност, но и в особеностите на политическите условия у нас, с които Шишманов не е могъл да не се съобразява в известна степен. Но и такива, каквито са, Шишмановите изследвания стоят на много по-високо научно

ниво в сравнение с явно идеалистичните теории на тогавашната официална буржоазна наука. За да оценим значението им, следва да погледнем на тях и с оглед на времето и условията, при които са правени, когато е трябвало да се върши огромна пионерска изследователска работа, да се трасират пътищата, да се поставят проблемите пред националната наука.

*

Макар още през 80-те години като студент да обнародва няколко литературно-критически статии, в които показва учудващи за възрастта ерудиция и верни разбирания за литературата, по-късно Шишманов твърде рядко пише специални критически работи. И ако човек съди по няколкото частични прояви, би заключил, че големият литературен историк е чужд на проблемите на съвременната литература. Нищо обаче по-невярно не би имало от подобни заключения. Шишманов е един от малцината в онoва време, който с такава предана любов и патриотична загриженост следи развитието на националната художествена мисъл, използва всички възможни средства и случаи, за да могат творческите дарования да създадат литература с голямо познавателно и възпитателно, идейно-емоционално значение. Дори и когато изследва литературните паметници на далечни времена, когато се занимава с проблемите на фолклора или на възрожденската книжнина, той умее да направи интересни аналогии със съвременния нему литературен живот. Говорейки от университетската катедра върху литературите на западноевропейските народи, твърде умело „прескача“ на национален терен, за да изкаже мисли и съждения, които засягат пряко или косвено творчеството на наши писатели или художествена ни книжнина изобщо.

Школуван литературен историк, Шишманов има определени разбирания и по въпросите на литературната критика. Дори пише и специална статия, в която се опитва да обоснове и определи задачите на литературната кри-

тика от позициите на своя психосоциологичен метод.¹ И тук, както и при литературната история, той разглежда появата на отделните литературно-критически школи и теории във връзка със съществуващите конкретно-исторически условия, с изменението на които се появяват и нови принципи, нови методи. Обявява се против онези, които предписвали някакви вечни и неизменни естетически норми и по този начин се явявали спирачка на литературното развитие. Реагирайки срещу догматичната критика, Шишманов не споделя и принципите на импресионистичната критика, която позволява „на всекиго да се води в оценката на изящното от каприза на субективните си настроения... Импресионизмът е опакото на догматизма в критиката“. За да може да играе ролята на стимулиращ фактор в литературния процес, критиката според Шишманов трябва да подхожда конкретно-исторически, непредубедено към литературните явления, да разбира и обяснява всяка оригинална проява, да оценява художествената творба с оглед и на благотворното ѝ въздействие върху обществото. В Шишмановите разбирания за характер и задачи на литературната критика не е трудно да се открие известно сходство с възгледите на френските социолози, както и с позициите на Плеханов. Нали и сам нашият учен признава, че споделя Плехановите принципи за литературата и литературното развитие. Критикът не може да измени обективното съдържание на литературата, тъй като то е отражение на определена реална действителност, затова неговата задача се изчерпва, щом успее да разкрие зависимостта между художествената творба и историческия момент. Основното му призвание е „повече да обяснява, отколкото да издава безапелационни приговори“, да не пристъпва към литературните факти, ръководен от личните си вкусове, да се старее да разбира чуждите индивидуалности и т.н.

Покрай подобни безспорно верни мисли срещаме и раз-

¹ Задачи на литературната критика от психосоциологично гледище, сп. Българска мисъл, 1925, кн. 1.

съждения, които стесняват твърде много обсега и предназначението на литературната критика, отнемат нейната действителна сила и върху писатели, и върху читатели. Твърде механично се схваща влиянието на действителността върху жизненото съдържание и идейната насоченост на литературното произведение. Впрочем сам Шишманов в практическата си дейност не следва някои свои обективистични и релативистични схващания, а, напротив, и насочва, и оценява, и съди; далеч не е склонен да приеме всяко изкуство независимо от прокараните в него тенденции, воюва за утвърждаване на реалистичната литература, на прогресивни и демократични идеи и тенденции. В статията си „Тенденционно изкуство или изкуство за себе си“ (1896) Шишманов пише, че схващанията на немската идеалистическа школа отдавна напълно са банкрутирвали, че произведение без тенденция не може да има, защото отразява „не само личната психика на един писател, но и душата на една епоха и на едно общество или на известен социален клас“, че бъдещето принадлежи на онова изкуство, което „помага на борбата против обществените неправди“. „Най-святата задача на всяко изкуство е евдемоническата: човешкият прогрес е щастие.“ Не по един повод Шишманов заявява, че „едно произведение е толкова по-трайно, колкото тенденцията, преследвана от него, е по-висока, по-благородна, по-общочовешка“. От друга страна, се подчертава, че идеята, тенденцията, прокарана в едно или друго произведение, за да има трайно естетическо въздействие, трябва да бъде въплътена в подходяща форма, „да има винаги за прицел красотата“. За разлика от вулгарните социолози или естетите-формалисти той вярно съглежда единството от идейност и художественост, сочи, че не могат да се делят социалните от естетическите задачи, които преследва всяко истинско произведение на изкуството.

Застъпвайки се за тенденционно изкуство, Шишманов има предвид обикновено такива тенденции, които внушават любов към хуманитарни идеали, към свободата, към социалния и културния напредък. Макар и да не схваща тенденционността в нейната широта и дълбочи-

на и дори да подхвърля, че писателят не трябва да се увлича по политическите въпроси на деня, съдържанието, което влага в това понятие, е във всеки случай различно от онова, което г-р Кръстев или Б. Пенев предписват като цел и оправдание на изкуството.

Дълбоко убеден, че литературата се изменя успоредно с измененията, които настъпват в общественно-икономическия и културния живот, Шишманов се домогва до някои верни прозрения за характера и тенденциите на бъдещата литература. На предсказанията и опасенията на някои, че с бързия разцвет на науката и техниката поезията ще стане невъзможна и непотребна, Шишманов остро реагира и заявява, че изкуството ще продължава да се развива и да се обогатява с нови мотиви, идеи, емоции съобразно новите обществени потребности на човека. С понататъшното развитие и диференциране на обществото поезията ще стане изразителка на интересите и идеалите на онази класа, която започва да играе роля на движещ фактор на историческата сцена – говори Шишманов пред студентите. И непоколебимо заявява, че както буржоазията, така и работническата класа, „плебейството, демокрацията ще има един ден свой златен век в литературата“. И в подкрепа на мисълта си сочи редица социални грами и романи из живота на работника, на унижените и оскърбените.

Изучил развитието на толкова много национални литератури, Шишманов съглежда в правилна насока къде се крият необходимите предпоставки, за да се изият дарованията, които несъмнено се таият в недра на нашия народ, какво е необходимо да се направи, за да се подхранват и обогатяват тези таланти. Той разбира, че художествената мисъл се развива на основата на една по-висока обща култура, на умелото използване на предишните традиции, на творческото усвояване на националните и чуждестранните завоевания, на дълбокото сродяване с бита и душевността на народа, с тенденциите на историческото развитие. Затова и когато изследва проблемите на българското културно минало, и когато характеризира и обяс-

нява явленията на световния литературно-исп. процес, Шишманов не пропуска да посочи онези живи извори, от които са черпили вдъхновение и жизнен материал писатели и поети, за да създадат непреходни и вечни произведения. С една рядка последователност умение това той върши и когато пряко или косвено общува с българските съвременни писатели – виждащи в него свой искрен покровител и компетентен ценител.

Няма друг български учен, обществен или културен деец, който да се е чувствал толкова близко до хората на интелектуалния труд, който да е следял така непосредно всяка духовна проява, искрено да се е радвал на всеки успех, дълбоко да е страдал от посредствеността, пошлостта в полето на културния, литературния и обществен живот. Затова той заслужено си спечелва име на верен приятел на българските писатели, безкористен „меценат“ на родното изкуство. Запазените стотици писма между големия учен и творческата ни интелигенция от няколко поколения са незаменими свидетелства за общата атмосфера на онова време, за положението, грижите и тревогите на хората на интелектуалния труд. Свидетелство са и за друго – за неуморните грижи на Шишманов да съдейства за развитието на националната творческа мисъл в различните ѝ области. Натура, пропита с дълбок хуманизъм, способна на всеотдайност в името на по-възвишени културни и етически идеали, Шишманов ни се разкрива цял в тази преписка – още едно красноречиво доказателство за усилията му да насочва литературата ни по пътя на реализма и демократизма, да вдъхва у хората на перото любов към народа, към истината и прогреса. За съжаление тук няма възможност да проследим как и с тази страна на многообразната си дейност Шишманов е съдействал за правилното развитие на националната литература. Ще отбележим само няколко момента.

Едва ли може да се намери по-богат и благодатен материал за всякакъв род историко-литературни, теоретико-естетически, биографско-психологически проучвания от онзи, оставен ни в резултат на дълголетната дружба

и духовно общуване между Шишманов и Ив. Вазов. Два оригинални свята, устремени в една цел – да помагат на своите сънародници да се домогнат до по-високи културни и естетически ценности, всеки, разбира се, със средствата на своето дарование. Единствено Шишманов успява да навлезе в „светая светих“ на народния поет, да изтръгне от него признания и съкровени изповеди, насърчава го в благородните му пориви художествено да отрази националното минало и настояще, да издигне българската литература на равнището на европейската, брани го от всякакви посегателства на естетската критика. С твърде сродни естетически възгледи – както сам Шишманов признава, – в негово лице Вазов вижда човека, комуто може всичко да довери, уверен, че ще бъде правилно разбран и компетентно насочен в художествено-творческата си работа. Много са свидетелствата, които говорят за извънредно целесъобразните указания, давани от Шишманов на народния поет при работата над едно или друго произведение, укрепвайки вяра му в правилно избрания път на реалистичната, народностна литература. Докато г-р Кръстев отрича Вазов заради реалистичния характер на творчеството му, Шишманов в това именно вижда силата и значението му. Исква от писателя да посвети таланта си за пълно разкриване на социалните проблеми, да отрази страданията и тежнението на унижените и оскърбените, да докаже, че певецът на „Не се гаси, туй що не гасне“ не може да не благоговее и пред труда на индустриалния работник, да възпява не само национални, но и общочовешки идеали. Шишмановата обстойна статия, печатана в швейцарския вестник „Bild“ по случай смъртта на поета, е най-правдивата за времето преценка на Вазовото творчество, на значението му за развитието на националната ни литература. С каквато любов се отнася към Вазовото творчество, с толкова по-голям гняв и непримиримост Шишманов посреща отрицателите на това национално богатство.

За съжаление Шишманов не успява да завърши толкова дълго и с усърдие готвен труд за живота и творчест-

вото на Вазов, за което води и обстойна анкета с поета, извиква множество признания, събира всякакъв род документация. Издадена посмъртно от проф. Михаил Арнаудов, книгата „Иван Вазов, спомени и документи“ (1930) представлява и досега главният избор за проучвания на живота и творчеството на народния поет. От друга страна, тя подсказва и за редица черти на Шишмановата методология при изучаване творчеството на писателя.

Препуската между Шишманов и писатели като К. Величков, Мих. Георгиев, Алеко Константинов, Пенчо Славейков, П. К. Яворов, Елин Пелин, Ан. Страшимиров, К. Христов, Влайков, Йовков, Чилингиров, Ст. Л. Костов и др. свидетелства за неотслабващ дълбок интерес към тяхното творческо израстване, към житейската им съдба, за искрени усилия да съдейства, та да могат да обогатят литературата ни с по-значими произведения. Шишманов е един от най-възторжените ценители на Алековото творчество, води с автора на „Бай Ганьо“ специални беседи, за да узнае повече страни от творческата му индивидуалност, готви се да пише цялостна монография. Статията на Шишманов „Алеко Константинов от едно ново гледище“ (1927) дава сравнително една от най-правдивите оценки за писателя, явява се като отпор срещу отрицанията на естетско-формалистичната критика. За Шишманов бай Ганьо не е някакъв вечен национален тип, а социално-исторически обусловен. А в лицето на Алеко вижда „един от най-големите майстори на българското слово наравно с Петко Славейков и Иван Вазов“, разкрили художествено убедително неправдите и пороците в буржоазното общество.

Ценейки големия талант на Яворов, Шишманов не споделя увлеченията му по индивидуализма, изразява искрено тревогата си от новите наеви в стихосбирката „Безсъници“, сочи и социалните предпоставки на тези песимистични наеви. В няколко писма до поета изразява отрицателното си мнение за модернистичната поезия, съветва го да „остане верен на себе си“, да използва таланта си за създаване „не само на естетични, но и на социални ценности“, да използва мощното оръжие на словото „и за общо-

то културно повдигане на масите, изобищо за тържеството на ония идеали, за които и един Ботев загина“. Докато официалната буржоазна критика отрече изцяло драмата „В полите на Витоша“, Шишманов я разглежда като признак, че Яворов отново намира себе си, че отново се връща към благодатния извор на живота – предпоставка да обогати с нови перли литературата ни. Шишманов е един от първите, който съглежда голямото дарование и у Елин Пелин и му оказва всестранна подкрепа – материална и морална, – та да може писателят да работи за развитието на оригиналното си дарование. Всестранната подкрепа, която оказва Шишманов на почти всички творчески дарования, изпъква с цялото си значение, като се вземе предвид, че е давана във време, когато буржоазната критика по различни поводи е искала да дискредитира Вазов, да насочи по неверен път Яворов, когато отрича художествения талант на Алеко, не признава Елин Пелин, прокуди от родната Пенчо Славейков, Кирил Христов, остави да живеят угнетени и неразбрани толкова други хора на перото, водеше война срещу реалистичната линия в литературата. Ако в теоретико-методологическите позиции и историко-литературните изследвания на Шишманов се срещат немалко несъстоятелни моменти, увлечения по социологизма и еkleктизма и т.н., то указанията и препоръките, давани на писателите, критическите бележки към произведенията им се основават на реалистичната естетика, на принципите на демократическата, народностна литература, като не пропуска да посочи вредността на отклоненията на някои писатели към индивидуализма, символизма и формализма, подчертавайки винаги, че подобна литература е непригодна, вредна за нашия народ.

Дълголетното общуване между учения литератор и художниците на словото несъмнено се е оказало полезно и за двете страни. Ако положителното въздействие на Шишманов върху писатели и поети в усилията им да създадат народностна литература е безспорно, то безспорно е, от друга страна, и тяхното благотворно влияние върху нашия учен в стремежа да си изясни редица страни от твор-

ческия процес, да разкрие по-пълно обективните и субективните предпоставки за правилното отразяване на жизнените явления, за всестранна идейно-творческа изява. Шишмановата отзивчивост, неговата винаги протегнатата ръка към хората на перото са били посрещани с дълбока благодарност и искрена признателност. „Вашето сърце е било винаги тъй близко до българските писатели. Вашето име, Вашият авторитет, Вашето богдро слово и младеженчески жар винаги са го подкрепяли, насърчавали, давали са вяра, криле на толкова млади таланти“ – говори Елин Пелин от името на Съюза на писателите по случай юбилея на Шишманов през 1920 г.

*

И с една друга страна от многообразната си дейност Шишманов играе благотворна роля за научното формиране и културното издигане на младата българска интелегенция. Това са университетските му лекции, четени с голяма научна вещина и преподавателски дар в продължение на повече от три десетилетия. Възглавяващ Катедра по сравнителна литературна история, той пръв у нас запознава младите поколения с идейно-художествените богатства на западноевропейските народи, чертае широка панорама на многовековното развитие на европейските литератури, проследява етапите, през които минават художествената и научно-теоретичната мисъл в най-тясна връзка с общественно-икономическите и културно-историческите процеси, със социално-класовите борби, с общото възможване на човешкото знание, на духовния прогрес. В университетската аудитория Шишманов сякаш се чувства по-независим, по-смело изразява своите демократически разбирания, материалистическите си възгледи за литературното развитие, отрицателното си отношение към реакционното, ретроградното в културния и обществен живот.

В университетските си курсове именно Шишманов проявява научноизследователския си метод на литерату-

рен историк. В тях проличават неизменните му усилия да разглежда литературата от материалистически позиции, да търси и разкрива социално-историческите и индивидуално-психологическите предпоставки на литературните явления, закономерностите на литературното развитие. Наред с лекциите по история на художествената литература той чете и систематичен курс за развитието на литературната наука – от дълбока древност до най-нови времена, от поетиката на Платон и Аристотел до представителите на XIX и XX в. След като характеризира последователно съществуващите школи и теории с техните разновидности и комбинации, Шишманов запознава студентите и с принципите на материалистическата литературна наука, имайки предвид най-вече трудовете на Г. Плеханов и на някои представители на вулгарния материализъм. В архива му съществуват множество материали-извадки от съчинения, статии, библиографски данни и т.н. на Ван-дервелд, Фриче, Луначарски, А. Кирсанов, Меринг и др., а очевидно е познавал и някои от трудовете на Маркс и Енгелс. В заключителната си лекция върху развитието на литературната наука Шишманов пише: „С опитите на икономическия материализъм (той все още смесва вулгарния и историческия материализъм – б.н.) да се обяснят литературните явления, като ги подведе под своите закони, се изчерпва всичко, което може да се покаже днес за днес като градиво за една бъдеща научна теория на литературата, основана не на голи фрази, а на проверени факти, на общоприети научни истини, за дълбоки изучавания на психическата и физическата страна на твореца-човек, както и на социално-икономическите условия, при които всяко изкуство възниква и се развива.“ Той е убеден, че никога от съществуващите теории не може да обясни цялата сложност на литературните явления, защото никога не взема за предвид многообразието на обективните и субективните предпоставки на литературния процес. Затова само отделни елементи могли да бъдат използвани от различните школи и теории, за да се дойде до едно сравнително по-пълно обяснение на сложния литературен живот.

Ръководно начало в Шишмановата дейност като литературен историк е да търси връзката между литературата и обществената действителност. За него върховен принцип е, че „историята на литературата е в най-тясна връзка с историята на обществените движения, които в основата си се определят от дълбоките промени в стопанствените отношения“. Поради това той изисква от литературния историк „да бъде добър социолог, който търси закономерностите на всички прояви в обществения живот“. Но веднага предупреждава, че социологията далеч не е достатъчна, за да се разберат и обяснят литературните явления. Литературата е творческо дело на отделната личност и без нейното всестранно изучаване, без да се вникне в психиката, в мирогледа, в душевността на твореца не може да се обяснят особеностите на литературното произведение, многообразието на литературните факти. Така Шишманов идва до своя генерален извод, че социологията и психологията са двата най-яки стълба на литературната история, че без обстойни социологични проучвания и психологически наблюдения не могат да се разберат литературните явления, да се вникне в същността на литературния процес. Оттук той нарича своя метод психосоциологичен, дълбоко убеден, че той дава сравнително най-голяма възможност да се разгадаят многообразните явления.¹ Макар че не е трудно да се види еkleктичната основа на така формулирания от Шишманов метод, важно е в случая е, че нашият учен отхвърля както явно идеалистично – формалистичните теории, така и схващанията на вулгарния материализъм, дори в това отношение превежда и мисъл на Маркс. Като разглежда комедията на Бомарше, Шишманов заявява: „За нас, които сме привикнали да оценяваме литературните явления не само от гледището на естетика и филолога, а и от това на психолога и социолога – винаги и безусловно в свързка с живота и общественото развитие, – за нас Фигаро като всич-

¹ Вж. статията му „Психосоциологичният метод в литературната история, сп. Училищен преглед, 1928, кн. 1.

ки литературни паметници, от какъвто род и да са, е произведение на един жив човек, чийто темперамент и характерно индивидуално развитие и класова принадлежност не може да не ни интересува.“ От такива именно позиции Шишманов се старае да разглежда литературата на отделните епохи, търсейки да стигне до дълбоките социално-икономически и субективно-творчески корени на литературните течения.

Въпреки обаче тези си теоретически съждения често при разглеждане творчеството на отделните писатели той акцентува върху социологичната страна, по-малко се спира на особеностите на творческата индивидуалност, специфичните художествени проблеми по-рядко задържат вниманието му. Очевидно той не успява да се освободи от влиянието на френските социолози и позитивисти, което му пречи да посочи конкретно при разглеждане на едно произведение онези особености, които го отличават от другите форми на познание, да разкрие сложността на творческия метод с всичките му обективни и субективни компоненти. Отбелязвайки обаче тези слабости и противоречия в Шишмановата историко-литературна дейност, необходимо е да се подчертае и обстоятелството, че по времето, когато той работи, социологизмът бе проникнал дълбоко в литературната наука, на него платиха дан и мнозина литературоведи марксисти. Социологизмът в литературната наука тогава се схваща като реакция срещу формалистично-мистичните теории, смята се за основна страна на материалистическата естетика.

Шишманов постоянно подчертава, че с изменение на обществената действителност се изменя и литературата, че борбата между отделните литературни школи и течения е борба често между определени класи, затова налага се литературният историк да разбира ролята на всяка една класа през различните периоди на нейното развитие. Но заедно с това често припомня, че „въпросът за влиянието на социалните класи върху писателя е много сложен, отколкото се мисли и предполага тънки аналогии за всеки случай отделно“, обявява се против онези, които

искат механически да прилагат класовия детерминизъм и изкуството. Тук особена роля играят талантите на писателя, неговият душевен строй, психика и т.н.

Сред многообразните предпоставки, които въздействат в една или друга степен на литературния процес, Шишманов отделя особено внимание на взаимодействието между отделните литератури, на влиянието на предходните литературни традиции и т.н. Да се разкрие приемствената връзка между литературите на две епохи, да се разгледа литературното явление и на фона на предходната традиция за Шишманов е основен методологически принцип. Приемствеността в литературата осигурява повишаване на идейно-художествените ѝ качества и е предпоставка за новаторството и в съдържанието, и във формата. За него литературното влияние е безспорен културно-исторически факт и под никакви съображения не може да бъде пренебрегван или подценяван. Но колкото и да бъдат силни влиянията, те не могат в никакъв случай да обезличат националната самобитност на една литература, оригиналността на един писател, щом налице е истинско дарование. От друга страна, Шишманов предупреждава, че сходствата, които съществуват между отделните национални литератури, не следва винаги да се обясняват с влияния, защото често се дължат на еднакви социални условия, при които са създадени, еднаквите потребности, които е трябвало да задоволяват произведенията на изкуството. Оригиналността на даден писател се заключава не толкова в третирания материал, колкото в позициите, от които се разглеждат и осветляват жизнените явления.

За разлика от естетите формалисти Шишманов непрестанно подчертава идейно-възпитателната, социално-действена роля на литературата. За него тя е мощен фактор за прогресивното развитие на обществото, която като сеизмограф първа долавя и отразява промените и тенденциите в живота, велико оръжие за „тържеството на истинската свобода, равенство и братство“.

Независимо от известни елементи на просветител-

ство Шишманов вярно съглежда ролята и значението на литературата в човешкото общество, изхожда от материалистически позиции по отношение нейния характер, историческа обусловеност и действена сила. Без да успява да се освободи от позитивистко-социологичните веяния на времето, той полага неотслабващи усилия да следва демократически и материалистически принципи при трактовката на многообразните историко-литературни, теоретико-естетически проблеми. С тези си именно усилия и завоювани несъмнени успехи той се издига високо над буржоазната литературна наука в онова време. И ако критерий за методологическите позиции на даден изследван е дали той разглежда литературата като отражение на обществено-историческата действителност, или само като субективна изява на авторската психика, то безспорно е, че Шишманов стои на материалистически позиции по основните въпроси на литературното развитие. С оставеното ни наследство при всички непоследователности, слабости и противоречия Шишманов се издига като виден представител на демократическата, на материалистично-реалистичната линия в развитието на литературната наука, история и критика.

Университетските лекции на проф. Ив. Шишманов ни дават най-голяма възможност да съдим за различни страни от неговата личност – за човека и учения, за преподавателя и гражданин. В тях се разкрива в най-висока степен учудващата ерудираност по една такава обширна материя, научната му добросъвестност, непрестанните му усилия да попълва своите знания, да обогатява лекциите си било като привлича всичко онова, което световната наука дава по предмета, било като отхвърля дотогавашни становища и коригира други, било като развива своите лични концепции, привеждайки ги в съответствие с по-новите си прозрения и възгледи за литературните явления. Изправен на катедрата пред устремените погледи на студентите, бележитият учен е чувствал, че трябва да изпълни не само научния си дълг, но и дълга си като човек и патриот, да въздейства на слушателите не само чрез на-

учната материя, но и със становищата си по актуалните въпроси на съвременността.

*

Днес ние разглеждаме и оценяваме многостранното научно дело на проф. Ив. Д. Шишманов, изхождайки от мисълта на Ленин, че заслугите на дейците от миналото се определят не по това, което те не са дали в сравнение с днешните изисквания, а по онова ново, което те са направили в сравнение с техните предшественици и съвременници. Погледнали на това огромно наследство с оглед и на конкретно-историческите условия, при които то е било създадено, непреходното му значение се откроява в целия си ръст. Само при такъв подход и слабостите на Шишмановата методология ще ни станат по-обясними, и отделните неточни съждения и формулировки по-разбираеми, и общата насоченост на цялостната му дейност по-близка, съзвучна с прогресивно-демократическото развитие на нацията ни. Тогава ще се видят и оценят и огромните заслуги на възторжения учен за изучаване проблемите на българското, приносите му за развитието на младата ни национална наука и култура. А всичко това задължава личността и делото на Шишманов да станат достойни и на новите поколения, да бъдат предмет на всеотдайно изучаване в усилията ни на основата на завоюваното от миналото да развиваме и издигаме на по-висок етап родната наука върху принципите на марксизма-ленинизма.

ГЕОРГИ ДИМОВ

ИВАН Д. ШИШМАНОВ – КРИТИКЪТ НА ВАЗОВАТА ЕПОХА

Иван Д. Шишманов е първото голямо име на българското литературознание след Освобождението. Подобно на Вазов в „изящната литература“, той възплаща универсалността в критиката и литературознанието. Изявите му са във всички жанрове и направления: от рецензията за новоизлязла книга до скрупулното проучване на историко-литературен факт и цялостната история на една или друга епоха. Той даде и своя принос в анализа и тълкуването на западноевропейската литература и история на Ренесанса. И. Шишманов е и университетски учен, и писател-критик, и публицист, и общественик, и държавник. Той работи по вдъхновение, но и според своя осъзнат дълг. Разностранни са неговите интереси, но целта на изследователската му и литературно-критическата дейност е да се осмисли духът на българската литература, да се проникне до смисъла на нейния национален идеал и се изучат предпоставките за нейното възникване през новата епоха и функциите ѝ в съвременното общество.

Любопитно е как критиката в лицето на Иван Д. Шишманов изразява колективистичното общество – особено Вазовото.

Тази критика възприема литературата като особено важна социална дейност с огромно въздействие върху хората. Писаното слово е свещено; то изрича истината и когато бъде прочетено, може да ги направи по-добри – но може и да ги тласне по грешен път. Затова писателят има отговорност, от която не може да се откаже и е длъжен да я осъзнава постоянно – когато пише и когато участва в обществения живот. Сам Шишманов дава пример и на обществено поведение, и на стил в научната дейност, и на отговорност като критик-ценител и съдник. Той се

стреми да бъде обективен, като обективността е преди всичко моралът да пренебрегваш личните си приятелства и предпочитания и да анализираш и оценяваш фактите и явленията такива, каквито са. И. Шишманов не е като д-р Кръстев и не изразява пристрастия. Той сякаш не защитава „кауза“, не развива никаква главна идея на своята литературно-критическа методология, както правят критиците от следващите епохи, а *изучава* безпристрастно. Може да се каже, че това е позитивизъм, но всъщност е типичният стил на хуманитаристите от колективистичното общество. Когато обхващаш в пълнота едно явление или един факт, си длъжен да огледаш целия контекст, в който те се проявяват, и да проучиш основанията (предпоставките, както обичат да казват литературните историци от онова време), които са ги породили. Защото всичко съществува в общия процес на литературното развитие. А там, в процеса, няма случайности. Предпоставките обуславят появата и отмирането на явлението или факта. И. Шишманов ревностно и подробно се занимава с тях, за да открие закономерностите на процеса. И за да отгради, „изолира“ изследвания обект – подобно учения в експерименталните науки – в „стерилната“ среда, за да го изследва. Предпоставките открояват обективните и психосубективните причини и мотиви и кодират най-важните качества на факта и явлението. Нужно е само изследователско умение, за да се проследи по-нататък развитието на процеса.

Шишманов иска да обясни явлението в неговата сложност, а не само да го оцени съобразно непосредствените обществено-политически потребности от определен тип литература. Критиката започна да се възбужда в себе си и все повече да се задълбочава. С това той осъществява до голяма степен радикална промяна в българската литературна критика и литературна история. Шишманов е първият, който осъзнава литературата като изразител на своето време и на идеите в него. Това е важен момент в литературознанието, който беше невъзможен за друг тип критик-писател. Именно епохата Вазов със своята уни-

версалност трябваше да роди новия тип литературна критика. Защото преди това българската литература придоби чрез творческото дело на Иван Вазов мащабността и хармонията, към които се стремеше цял век. Аз бих казал още, че както литературата на Възраждането работеше за появата и утвърждаването на Иван Вазов, така и цялата ни литературна критика усъвършенстваше инструментариума си и обогатяваше методологията си, за да се появи Иван Д. Шишманов. Той е първият български литературовед-изследовател, който разглежда литературната история като система от факти и явления и като процес, в който действат обективни закономерности. За да го изследва *обективно*, са му необходими различни методи. Т.е. подходът на изследователя е комплексен и многофункционален. В помощ са му различни науки, всяка от които допълва възможностите на литературната история и добавя нови научни инструменти.

Иван Д. Шишманов е автор на няколко основополагащи за българската литературна критика и история статии: „Психосоциологичният метод в литературната история“, „Задачи на литературната критика от психосоциологично гледище“, „Опити за обяснение на литературните явления с особен оглед към образователния фактор“, „Литературните школи“ (към въпроса за „новото и старото“) и „Кога се начева новобългарската литература?“.

В статията си „Литературните школи“ е лансирана тезата за двете сили, които движат човека и литературата: „едната създава социалните традиции, статичните състояния на обществата, другата – динамичните, двигателните фактори на тия общества. Същите тенденции се отбелязват и в развитието на литературите. Има времена, когато преобладава първата. Това са *епохи на социално равновесие, епохи органични*. Но едновременно действат и другата: най-напред неуверено, ала все по-смело, докато един ген, често чрез един революционен акт, тя успява да повали традицията с претенциите да образува сама една нова традиция.“ Т.е. общественят процес е смяна на два типа системи, на всяка от които съответ-

ства различен тип литература. Този двоичен модел е много точно формулиран и аз лично не крия дълбоката си симпатия към него. Защото той всъщност е прародителят на модела, който аз защитавам в книгата си „Въведение във философията на българската литературна история“. При Иван Шишманов моделът е очертан не съвсем прецизно, защото самата теза не е развита подробно и не е подкрепена със задълбочени анализи и доказателства, а и друга е неговата цел в случая – да изясни как и защо се появяват различните школи в литературата и изкуството. Но същината на предложеното като модел е вярна: литературата е продукт и изразител на социалните промени. Движещите сили на литературно-историческия процес са скрити именно в тези същностни промени в обществото и в създаването на различните типове социални системи.

Цитираните по-горе статии поставят началото на философията на българската литературна история, която, както казва самият И. Шишманов за своето време, „съществува днес само като идеал“.

Една от най-важните особености на творчеството на Иван Д. Шишманов е „съзнанието за Вазов“. Той има такова съзнание не защото е близък личен приятел на големия ни писател, а поради общността на литературния произход и защото са изразители на едно и също колективистично общество. Съзнанието за величието на Вазов се появява всеки път, когато обществото получи потребност от хармония, универсалност и повече човешчина. Но след Освобождението то е все още израз на запазената цялост и на идеалите на Възраждането. Литературата възприема Иван Вазов като осъществения национален идеал за обединение на българските земи и за единна и силна българска национална държава. Политически идеалът не е постигнат, но в творчеството на великия поет той е намерил своето върховно осъществяване. От тази именно гледна точка и Иван Д. Шишманов разглежда и оценява своя именит съвременник и приятел. Вазов е възплъщението на колективистичната воля да има в лицето на един човек

своя водач, поет, утешител, изповедник – т.е. всичко. В българската обществено-политическа и литературна история феноменът „Вазов“ няма да се повтори, макар типът обществена система да се появява периодично и да излъчва значимите си писатели. Очевидно е обаче, че първият „свети дух“ на една нация и на нейната литература е духът на сътворението. Този дух покорява всички жанрове, вдъхва живот на най-различни сюжети и теми, осмисля дълбочината на живота. Почитта на българския народ към Вазов е била голяма, но Иван Д. Шишманов е един от тези, които в пълна мяра осъзнават неговия литературен гений, опитват се да го обяснят и работят за неговото безсмъртие.

Като литературен критик и историк на колективистичното общество Иван Д. Шишманов е и активен общественик, радетел за бързото изграждане основите на българската национална култура. Той има тънък усет за талантливия човек и се стреми да му помогне. Това също е характерен белег на този тип обществени системи, защото следва принципа за солидарност и за ангажираност на обществото в творческата дейност на хората. Но Шишманов не лансира творци от своя тип, т.е. такива, които приличат на него или на Иван Вазов. Неговият критерий е широк. Важното е човекът да е даровит и да представлява надежда за литературата и културата. За тази дейност на Иван Д. Шишманов е писано много, но струва ми се, че не е анализирана достатъчно. А тя е в тясна връзка с работата му на критик. Това също е критика – при това висш практически порядък.

Много е направил Иван Д. Шишманов за българската литература. След него критиката и литературната история стават по-уверени, с повече дълбочина и проникновеност.

ПАНКО АНЧЕВ

СЪДЪРЖАНИЕ

Психосоциологичният метод	
в литературната история /	5
Задачи на литературната критика	
от психосоциологично гледище /	29
Литературните школи /	35
Значението и задачите	
на нашата етнография /	42
Увод в историята на българското	
Възраждане /	153
Западноевропейското	
и българското Възраждане /	234
Кога се начева новобългарската	
литература? /	247
Паусий и неговата епоха /	253
Раковски като полумик /	276
Българският poeta laureatus	
Иван Вазов (1850–1921) /	309
Алеко Константинов	
от едно ново гледище /	325

ДУМИ ЗА ИВАН ШИШМАНОВ	
Регове от биографията /	363
Научното дело на Иван Д. Шишманов	
– Георги Димов /	365
Иван Д. Шишманов – критикът	
на Вазовата епоха	
– Панко Анчев /	406

Класическите произведения на българската литература са слънчевите стълбове, крепящи националното ни самосъзнание. Те са кристалните мостове на възторга, по които Отечеството ще премине през огън и страдание и ще пребъде в третото хилядолетие.

Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

ИЗДАТЕЛСТВО „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“